

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODELJENJE ZA KLASIČNE NAUKE

MARINA Ž. ANDRIJAŠEVIĆ

ODNOS RIMLJANA PREMA GRCIMA I GRČKOJ
KULTURI U CICERONOVIM DELIMA:
KONTEKSTUALNA ANALIZA ETNONIMA *GRK* I
PERTINENTNIH TERMINA

DOKTORSKA DISERTACIJA

BEOGRAD, 2021

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY
CLASSICS DEPARTMENT

MARINA Ž. ANDRIJAŠEVIĆ

ROMAN ATTITUDE TOWARDS GREEKS AND GREEK
CULTURE IN CICERO'S WORKS:
CONTEXTUAL ANALYSIS OF ETHNONYM *GREEK*
AND PERTINENT TERMS

DOCTORAL DISSERTATION

BELGRADE, 2021

MENTOR:

DR BORIS PENDELJ, vanredni profesor,

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet u Beogradu

ČLANOVI KOMISIJE:

1. DR VOJIN NEDELJKOVIĆ, redovni profesor,

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet u Beogradu

2. DR DRAGANA DIMITRIJEVIĆ, vanredni profesor,

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet u Beogradu

3. DR SANDRA ŠĆEPANOVIĆ, docent,

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet u Beogradu

DATUM ODBRANE: _____

Odnos Rimljana prema Grcima i grčkoj kulturi u Ciceronovim spisima:

Kontekstualna analiza etnonima *Grk* i pertinentnih termina

Apstrakt (srpski)

U ovom radu bavili smo se odnosom Rimljana prema Grcima i grčkoj kulturi analizirajući etnonim *Grk* u spisima rimskog državnika i književnika Marka Tulija Cicerona. U naše istraživanje uvrstili smo i druge relevantne etnonime, poput *Atinjanin/atinski*, *Lakedemonjanin/lakedemonski*, *Spartanac/spartanski*, *Rođanin/rodski* i njima odgovarajuće toponime *Grčka*, *Atina*, *Lakedemon*, *Sparta*, *Rodos*. Kontakti ovih dveju kultura sežu u najranija vremena grčke kolonizacije juga Italije, a početak snažnijeg uticaja grčke civilizacije na rimsku datira se krajem 3. veka pre n. e. Za potrebe ovog rada, pod izrazom „grčka kultura“ podrazumevamo klasičnu grčku kulturnu tekovinu sa primesama istočnih uticaja. Sudeći prema podacima koje imamo za period poslednja dva veka rimske Republike, odnos Rimljana prema Grcima i njihovoj kulturi bio je ambivalentan. On je varirao od osećanja prezira i nipodaštavanja do iskazivanja poštovanja i naklonosti.

Aspekte ove akulturacije u fazi njenog vrhunca istražili smo kroz celokupan Ciceronov opus, koga čine žanrovski različiti književni spisi. Koristili smo se komparativnom metodom te smo poredili nalaze iz spisa namenjenih za širu publiku (poput govora, filozofskih i retorskih rasprava) sa pismima, koja mahom nisu bila predviđena za objavljivanje. U prvom poglavlju izneli smo kratak kulturno-istorijski okvir ove teme sa najistaknutijim primerima rimskog prihvatanja i suprotstavljanja grčkim uticajima. Potom smo izdvojili sve relevantne primere i analizirali kontekst upotrebe pomenutih termina, grupišući ih prema žanrovski sličnim spisima u kojima se javljaju. Započeli smo analizu toponimom i etnonimom koji se najmanje javlja, a to je *Rodos/Rođanin*, a potom redom ka najzastupljenijem terminu *Grčka/Grk*. Nadalje, u posebnim poglavljima tematski smo izložili problematiku ovog odnosa i izneli svoje zaključke.

Ključne reči: Rimljani, Grci, akulturacija, Marko Tulije Ciceron

Naučna oblast: Klasične nauke

Uža naučna oblast: Latinski jezik

Roman attitude towards Greeks and Greek culture in Cicero's works:

Contextual analysis of ethnonym *Greek* and pertinent terms

Abstract (English)

This paper deals with the attitude of Romans toward the Greek and their culture through analysing the ethnonym *Greek* in the works of Roman politician and author Marcus Tullius Cicero. Our research envelops other pertinent ethnonyms such as *Athenian*, *Lacedaemonian*, *Spartan*, *Rhodean*, and their correspondent toponyms – *Greece*, *Athens*, *Lacedaemon*, *Sparta*, *Rhode*. Interaction between these two cultures dates back to the earliest days of the Greek colonisation of Southern Italy, while a strong influence of the Greek civilisation over the Roman one can be dated back to the end of the 3rd century BC. For the purpose of this study Greek culture entails Classical Greek cultural accomplishments with an alloy of eastern influence. Judging by the data we obtained for the time period of the two centuries of the Roman Republic, the attitude of Romans toward the Greek and their culture was ambivalent. It varied from contempt and condescension to displays of reverence and fondness.

Determined to investigate into the aspects of this acculturation at its prime, we looked into the entirety of Cicero's opus, which consists of an array of literary genre. Using the comparative method, we paralleled the findings from the pieces meant for a wider audience (such as speeches, and philosophical and rhetorical discussions) with the letters, which were mainly not meant for publication. A brief cultural and historic frame for this subject is presented in the first chapter with the most prominent examples of Roman acceptance of the Greek influence and their opposition thereof. Moreover, we put forward all the relevant examples and analysed the context of the use of the aforementioned terms, having grouped them according to the similarity of the works they appear in by genre. The research commenced with the least frequent toponym and ethnonym, that being *Rhode/Rhodean*, then moved forward to the most frequently used term – *Greece/Greek*. Furthermore, we proposed the issue of this relationship topic by topic in separate chapters, and offered our conclusions concerning this subject.

Key words: Romans, Greeks, acculturation, Marcus Tullius Cicero

Scientific field: Classics

Scientific subfield: Latin language

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
1.1. PREDMET RADA, CILJ I METOD ISTRAŽIVANJA.....	1
1.2. PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA	3
1.3. ISTORIJSKI I KULTUROLOŠKI OKVIRI	5
1.3.1. NAJRANIJI KONTAKTI GRKA I RIMLJANA.....	5
1.3.2. OTPOR GRČKIM UTICAJIMA.....	9
1.3.3. FILHELENIZAM U KRUGU SCIPIONA.....	13
1.3.4. AMBIVALENTNOST KAO ODLIKA ODNOSA RIMLJANA PREMA GRCIMA.....	16
1.3.5. UTICAJ FILHELENIZMA NA ZVANIČNU POLITIKU RIMSKE DRŽAVE PREMA GRCIMA	21
2. PREGLED UPOTREBE TERMINA.....	26
2.1. <i>RHODUS</i>	26
2.2. <i>SPARTA I LACEDAEMON</i>	34
2.2.1. <i>SPARTA</i>	34
2.2.2. <i>LACEDAEMON</i>	35
2.3. <i>ATHENAE</i>	43
2.3.1. RETORSKI I FILOZOFSKI SPISI.....	43
2.3.2. GOVORI	49
2.3.3. PISMA.....	53
2.4. <i>GRAECIA/GRAECUS</i>	56
2.4.1. RETORSKI I FILOZOFSKI SPISI.....	56
2.4.2. GOVORI	81
2.4.3. PISMA.....	92
2.4.4. KONTEKST UPOTREBE ETNONIMA <i>GRK</i> PREMA VRSTI SPISA	96

3.	INTERPRETACIJA EKSCERPIRANOG MATERIJALA.....	100
3.1.	PODELA NA STARE I SAVREMENE GRKE	100
3.2.	NEGATIVNI STEREOTIPI O GRCIMA	103
3.2.1.	<i>GRAECULUS</i>	107
3.3.	POHVALE GRČKOM NARODU	117
3.3.1.	CICERON – <i>ΦΙΛΕΛΛΗΝ</i>	120
3.3.2.	FILHELENIZAM KAO OSNOVA ZA POLITIČKU INVEKTIVU U CICERONOVIM GOVORIMA	126
3.4.	POREĐENJE GRKA I RIMLJANA	131
3.4.1.	POREĐENJE LATINSKOG I GRČKOG JEZIKA.....	136
3.5.	KONTRADIKTORNOSTI U CICERONOVOM STAVU PREMA GRCIMA.....	147
3.6.	DIJAHRONIJSKI PRIKAZ UČESTALOSTI ANALIZIRANIH TERMINA U CICERONOVIM DELIMA	151
4.	ZAKLJUČAK.....	155
5.	INDICES LOCORUM.....	161
6.	BIBLIOGRAFIJA.....	172

1. UVOD

1.1. PREDMET RADA, CILJ I METOD ISTRAŽIVANJA

Analizirajući recepciju grčke kulture u rimskom društvu, pokušaćemo da doprinesemo boljem razumevanju kompleksnog odnosa dveju vodećih kultura antike. Za tu analizu koristićemo se spisima Marka Tulija Cicerona – tačnije, onim odeljcima u kojima se pominju Grci i grčki toponimi. Termini na osnovu kojih će biti bazirano ovo istraživanje su etnonim *Graecus* upotrebljen kao imenica i prisvojni pridev i njemu pripadajući toponim *Graecia*. Takođe, toponimi *Athenae*, *Sparta/Lacedaemon* i *Rhodus* sa njima odgovarajućim prisvojnim privedima biće predmet naše analize zbog svoje značajne uloge koju su imali u antičkom grčkom svetu. Opredelili smo se za analizu pomenutih termina u Ciceronovom celokupnom opusu, budući da je obiman i raznorodan, ali i iz razloga što je Ciceron bio nesporno jedna od najznačajnijih i najučenijih ličnosti kasne Republike, upravo u doba kada je grčki uticaj dostigao svoj vrhunac u Rimu.

Cilj ovog rada je da pojasni razloge za čitav spektar oprečnih Ciceronovih, samim tim i rimskih stavova prema grčkoj kulturi, koji su varirali od uvažavanja do njenog nipodaštavanja. Pokušaćemo da razjasnimo da li su njegovi negativni stavovi o grčkoj kulturi bili simbolični i u skladu sa zvaničnom politikom očuvanja rimske kulturne nezavisnosti, kakvu je vladajuća i intelektualna rimska elita zagovarala, ili je ta netrpeljivost nastala iz nekih drugih, specifičnih razloga. Takođe, pokušaćemo da otkrijemo razloge i kontekst u kojem se veliča grčka kultura. Kompletnom analizom predloženih termina, potpomažući se literaturom, imaćemo potpuniji uvid u Ciceronovo poimanje grčke kulture. Upoređujući nalaze iz govora, filozofskih i retorskih spisa sa pismima koja nisu bila predviđena za objavljivanje, utvrdićemo da li je bilo razlike između ličnih Ciceronovih stavova i onih koje je javno iznosio. Potrebno je da stavove u govorima uzimamo sa oprezom jer ne možemo sa sigurnošću znati koji stavovi o Grcima predstavljaju njegovo lično mišljenje, a koje iznosi kao advokat. Međutim, možemo ih analizirati i porediti sa onim iznetim u ličnoj prepisci. Analizirajući kontekst etnonima *Grk* i pertinentnih termina u spisima jednog istaknutog Rimljanina moći ćemo bolje da sagledamo različitosti među kulturama, te da bliže odredimo vrednosti koje je rimska kultura isticala kao uzorne, a koje je kritikovala u skladu sa svojom običajnim načelima.

Prva hipoteza na kojoj se zasniva ovaj rad jeste da je moguće istraživanjem segmenata jednog opusa, to jest kontekstualnom analizom pomenutih termina, doći do opštih zaključaka kako o autorovom ličnom stavu prema Grcima i njihovoj kulturi, tako i o opštijem rimskom odnosu prema grčkim uticajima.

Drugo polazište jeste da su spisi Marka Tulija Cicerona reprezentativni i relevantni kao izvor za istraživanje ove teme. Smatramo da se slavni govornik za proučavanje ove teme kvalifikuje svojim širokim obrazovanjem i usavršavanjem u Grčkoj, kao i svojim interesovanjem za dela grčkih autora. Poznato je da je prevodio Arata i Ksenofonta, i da se u svom pisanju delom ugledao na grčke uzore. Očekujemo da će naša analiza pokazati slojevitost u pogledu Ciceronovog odnosa prema grčkom nasleđu i da će doprineti razumevanju grčko-rimskih odnosa.

Takođe, pretpostavka je da se analizom mesta gde eksplicitno pominje Grke može steći značajan uvid u predstavljenu temu. Naravno, svesni smo da je Ciceron govorio o Grcima pominjući određene ličnosti imenom ili ne spominjući eksplicitno predložene termine. Međutim, da bismo istražili ovu temu kroz celokupan opus, ograničićemo se na nekoliko termina koje ćemo pratiti kroz njegove spise. Preliminarnim pretraživanjem došli smo do određenih statističkih podataka, to jest do ukupnog broja gorepomenutih termina u Ciceronovom opusu, koji premašuje cifru od hiljadu pominjanja *Grka*, *Grčke*, *Atine*, *Rodosa* i *Sparte*. Svaka upotreba ovih termina biće analizirana ukoliko se pokaže relevantnom za našu temu. Broj nađenih primera je nemali, te time čini podesan materijal za naše istraživanje.

Ciceronov korpus spisa pretražićemo u elektronskoj bazi *The Latin library*. Koristićemo se kontekstualnom analizom pisanog diskursa i služićemo se komparativnim metodom. Prvenstveno ćemo pokušati da pronađemo istovetnosti i razlike među stavovima iznesenim u govorima, filozofskim i retorskim spisima sa jedne, i pismima, sa druge strane. Analiziraćemo pod kakvim uslovima su se njegovi stavovi menjali i pokušaćemo da pronađemo razloge tome. Pratićemo kako je ta situacija izgledala na dijahronijskom planu, od početka do kraja njegove karijere. Upoređićemo i Ciceronov odnos prema Grcima, njegovim savremeniciima, i prema onim davnašnjim Grcima, nosiocima grčke kulture, koja je svoj procvat doživela u petom veku pre nove ere.

1.2. PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA

Mnogi autori su se iz najrazličitijih perspektiva bavili grčko-rimskim odnosima.¹

Nikos Petrohilos² u svom radu piše da je rani entuzijazam za grčku kulturu, koji se javio između Prvog i Drugog punskog rata, kulminirao jakim filhelenstvom među rimskom vladajućom elitom, kao i da je poštovanje grčkog nasleđa odigralo značajnu ulogu u određivanju političkog odnosa prema Grcima sve do Flamininovog „oslobađanja“ grčkih gradova, a uviđanje da nema odgovarajuće povratne reakcije sa suprotne strane dovelo je do toga da Rimljani strože postupaju sa Grcima u periodu koji je potom usledio. Pa ipak, dodaje on, osećanje duga prema klasičnoj Grčkoj i kasnije se moglo osetiti u postupanju rimskih prokonzula prema Grcima. Kako smatra, bliži kontakt ova dva naroda doveo je do toga da duhovna i materijalna grčka kultura pomogne Rimljanima u formiranju odnosa prema svom narodu, probudi svest o nacionalnom identitetu i vrednovanju sopstvene tradicije. Naglašava da je prihvatanje humanističkih načela grčke filozofije, a naročito stoicizma doprinelo u razvoju rimske države mnogo više nego što se inače smatra. Posebno osetljive sfere bile su efikasnost vojske i vojnička disciplina, kao i vaspitanje i obrazovanje mladih iz viših staleža, te je u tom pogledu bilo različitih reakcija na grčki uticaj.

Radeći na svojoj studiji o kulturi i nacionalnom identitetu Rima u doba Republike, Erih Gruen³ analizira mnoge aspekte uticaja grčke kulture na italском tlu. On smatra da ambivalentni postupci i nedoslednosti koje se na prvi pogled uočavaju predstavljaju zapravo jasan šablon po kome su se Rimljani odnosili prema Grcima, te da se ne može govoriti o političkim podelama ili nacionalnoj „šizofreniji“.⁴ Rimska vladajuća struktura smatrala je grčku kulturu i poželjnom i potčinjenom. Iako su imali pozitivnu sliku o *helenstvu*, ipak njihov odnos prema njemu nije bio pun poštovanja jer su Rimljani prvenstveno čuvali lični interes i nadmoć. Otpor i negativni stereotipi koji su se javljali ne svedoče o nipodaštavanju grčke kulture i Grka

¹ Hronološki: Wedeck, 1929; Troard, 1942; Petrocheilos, 1974; Momigliano, 1975; Wardman, 1976; Dubuisson, 1982; MacMullen, 1991; Gruen, 1992; Lomas, 1996; Erskine, 1997; Wallace-Hadrill, 1998; Isaak, 2004. i drugi.

² Petrocheilos, 1974, 197–201.

³ Gruen, 1992, 269–271.

⁴ Ketrin Lomas ocenjuje odnos Rimljana prema Grcima „duboko šizofrenim“, jer su se sa jedne strane divili grčkoj kulturi, naročito 5. i 4. veka, koja je postala sastavni deo aristokratskog intelektualnog života u Rimu, a sa druge strane smatrali su savremene Grke prevrtljivim i dekadentnim: Lomas, 1996, 139–140. Erskin takođe smatra da je taj odnos vekovima bio izrazito ambivalentan: Erskine, 1997, 45.

već o želji da istaknu sopstvene kvalitete i daju prioritet svojoj tradiciji i običajima predaka. Stoga iznosi zaključak da je *helenstvo* dalo Rimljanima mnoge prednosti, koje su im poslužile kako da obogate svoje nasleđe, tako i da istaknu sopstvene vrednosti.⁵

Snažan strani pa i grčki uticaj zadržao se u krugovima rimske elite, dok je među plebsom bio slabo ispoljen.⁶ Vedek kaže da su niži slojevi društva radili rame uz rame sa potčinjenim Grcima te da jedni prema drugima nisu iskazivali naročit prezir ili naklonost.⁷

Djubison smatra da je kompleks niže vrednosti u odnosu na grčku kulturu Rimljane vodio u dve krajnosti – negativu i konstruktivnu. Negativna je ispoljena kroz otpor prema nosiocima grčke kulture i grčkog jezika čija je upotreba u određenim okolnostima bila zabranjena kao vid lingvističkog protektivizma sopstvenog jezika, a pozitivna se ogleda u zainteresovanosti za grčko intelektualno nasleđe koje su prihvatili i koristili.⁸

Naša analiza odnosa Rimljana prema Grcima i grčkoj kulturi biće najvećim delom bazirana na ekscerpiranom materijalu iz Ciceronovih spisa, kako bismo istražili više aspekata ovog kompleksnog pitanja.

⁵ Gruen, 1992, 269–271.

⁶ MacMullen, 1991, 419–420.

⁷ Wedeck, 1929, 198.

⁸ Dubuisson, 1982, 38–39.

1.3. ISTORIJSKI I KULTUROLOŠKI OKVIRI

1.3.1. NAJRANIJI KONTAKTI GRKA I RIMLJANA

Mnogi istraživači se slažu da su Rimljani ostvarili prve značajnije kontakte sa Grcima krajem 3. veka pre n. e.⁹ Od tog doba počinje intenzivnije interesovanje ruralno orijentisanog stanovništva Rima, kakvo je ono uglavnom do tada bilo, za grčku kulturu, to jest nauku, književnost i umetnost. Važno je na početku istaći da pod izrazom „grčka kultura“, za potrebe ovog rada, podrazumevamo spoj klasične kulture Grčke petog i četvrtog veka i uticaja sa Istoka, onako kako su tu kulturu Rimljani doživljavali.¹⁰ Helenizacija Rima,¹¹ kako se taj fenomen akulturacije obično naziva, bila je spor i (dugo)trajan proces, te se ne može govoriti o konkretnom događaju ili datumu kojim je počela i kojim se okončala. Svakako da su Rimljani, kako posredstvom Etruraca tako i direktno, imali i ranije dodira sa grčkim svetom. Grci su još u 8. veku pre n. e. kolonizovali jug Italije, a takođe su tada uspostavljene i trgovinske veze.¹² Arheolozi potvrđuju da su Mikenjani trgovali sa Sicilijom i južnom Italijom i mnogo pre pomenute kolonizacije, a iz Homerove *Odiseje* vidimo da su Grci poznavali zapadni Mediteran.¹³ U najranija vremena kontakt sa grčkom kulturom išao je preko južnog dela Apeninskog poluostrva. Međutim, podaci koje imamo o vremenu vladavine kraljeva i najranijem periodu rimske Republike su oskudni. Po predanju, u vreme Tarkvinija Oholog u Rimu su se pojavile Sibilske knjige, pisane grčkim heksametrom, čije se sastavljanje pripisivalo

⁹ Erskin smatra da je grčki uticaj u četvrtom veku pre n. e. bio ograničen, ali da su još i tada pojedini Rimljani smatrali da grčkoj kulturi treba težiti, a tek krajem trećeg veka, nakon što su grčki gradovi bili osvojeni, došlo je do snažnog uticaja njihove kulture na rimsku. Pre toga, Rim je bio grad na periferiji grčkog sveta, i kao drugi italski gradovi postepeno je primao uticaje grčke civilizacije: Erskine, 1997, 42. Gruen kaže da je interesovanje Rimljana za grčku kulturu vidno poraslo krajem trećeg veka – Livije Andronik prevodi Homera za rimsku intelektualnu elitu, a i helenske umetnine, kojima se Rim ukrašavao, sve su se više cenile: Gruen, 1984, 252; Džouns takođe napominje da je već krajem trećeg veka značajna grupa rimskog nobiliteta bila zadojena grčkom kulturom i da je, kako je vreme prolazilo, svaki Rimljanin višeg staleža sticao grčko obrazovanje: Jones, 1963, 3; Vedek kaže da pre trećeg veka nema svedočanstava da je Rim bio u direktnom kontaktu sa grčkim intelektualnim nasleđem: Wedeck, 1929, 195. Džoslin takođe ističe značaj tri poslednja veka rimske Republike za zbližavanje ove dve kulture: Jocelyn, 1977, 326; Nibaken kaže da se jači uticaj grčke kulture na rimsku odvijao u drugom veku pre n. e., takođe imajući u vidu rimsku dominaciju nad grčkim svetom: Nybakken, 1939, 399.

¹⁰ Intelektualni razvoj u Rimu mora se posmatrati prvenstveno u odnosu na grčki istok i grčku kulturu: Rawson, 1985, 19.

¹¹ Mellor, 2008, 81.

¹² Petrocheilos, 1974, 23.

¹³ Mellor, 2008, 86.

proročici Sibili iz Kume u Kampaniji. Tako su na italsko tle stigla razna grčka proročanstva, a rimski državnici su tumačeći Sibilske knjige tražili najbolja rešenja za svoj narod u slučaju rata, bolesti i sličnih neprilika. Njihovo čuvanje bilo je povereno sveštenicima i interpretima.¹⁴ Kampanija, Sicilija i Velika Grčka odigrale su presudnu ulogu u ostvarivanju kontakta između dveju najvećih kultura antičkog sveta. Grčke socijalne i političke ustanove, grčka tehnika, umetnost i arhitektura, religija i mitologija, kao i literatura, izvršile su ogroman uticaj na kulturu Italika. Najraniji uticaji ostvareni su u domenu religije. Kultovi Apolona i Demetre uvedeni su rano, već u petom veku pre n. e. Rimaska državna religija petog i četvrtog veka, ugledajući se na grčku, počela je da predstavlja bogove u ljudskom obliku, da ih smešta u hramove i organizuje svetkovine u njihovu čast. Zanimljivo je, takođe, da su određeni nobili imali grčka *cognomina*, pa je tako među konzulima bilo grčkih nadimaka, poput *Philo*, *Sophus*, *Philippus*, *Philus*.¹⁵

Uticaj grčke kulture, dakle, seže u daleka vremena rimske istorije, ali njegove konkretnije manifestacije zapažaju se krajem trećeg veka pre n. e. Grčki uticaj najviše se odrazio u oblasti književnosti.¹⁶ Do tada je rimska književnost bila ceremonijalna, sastojala se od zakonskih formula, molitava, basmi, magijskih i vojničkih pesama i drugih prozno-poetskih zapisa.¹⁷ Ciceron kaže da su prvi izdanci poetskog stvaralaštva u Rimu bile pohvalne pesme koje su se izvodile na gozbama u čast poznatih građana,¹⁸ i žali što one više ne postoje.¹⁹ Nastanak tih pesama i samog običaja Ciceron pripisuje uticaju pitagorejaca. Međutim, o tome neće govoriti kako se ne bi činilo da su Rimljani od drugih naučili ono za šta misle da su sami otkrili.²⁰ U početku, grčka književnost je rimskoj poslužila kao model pa su rimski pisci počeli da prevode grčke autore i sami stvaraju nova dela koristeći se grčkim uzorima. Takva književnost bila je imitativne prirode. Prva drama u Rimu odigrana je 240. godine pre n. e., za vreme konzula Gaja Klaudijana i Marka Tuditana.²¹ Ne znamo da li je to bila komedija ili tragedija, ali zna se da ju je prikazao Livije Andronik, oslobođenik iz Tarenta, koji se smatra začetnikom rimske književnosti. Od tog perioda prvi rimski pesnici prevode i prerađuju grčki

¹⁴ Interpretima su nazivani posrednici i tumači, a kasnije i profesionalni prevodioci.

¹⁵ Gruen, 1992, 227.

¹⁶ Poznato je da Rimljani nemaju svoju reč za pesnika, već koriste grčku *poëta* ili keltsku *vates*.

¹⁷ Budimir-Flašar, 1963, 100–101; Wedeck, 1929, 195.

¹⁸ *Tusc.* 4. 2–5.

¹⁹ *Brut.* 75.

²⁰ *Tusc.* 4. 4.

²¹ *Brut.* 72; Gell. *Noct. Att.* 17. 21. 42.

ep, komediju, tragediju i horsku liriku. Prvi rimski istoriografi, poput Kvinta Fabija Piktora i drugih starijih analista, kako se u teoriji književnosti nazivaju, pisali su istoriju svoga grada na grčkom jeziku, jer istoriografska tradicija na latinskom jeziku nije postojala. Analisti su pratili već ustaljenu tradiciju pisanja istorije na grčkom, budući da su pisali za malobrojnu obrazovanu elitu koja se posvećivala nauci i koja se služila grčkim jezikom. Drama se pisala i izvodila na latinskom jer je bila namenjena široj publici. Bitna je i promena koja se dešava u epici, a to je zamena saturnijskog stiha grčkim heksametrom, što se pripisuje pesniku Kvintu Eniju.

Tokom trećeg i drugog veka u Rim su se sticali mnogobrojni Grci raznih profesija i zanimanja. Mahom kao robovi dolazili su grčki učitelji, kuvari, lekari, zanatlije. Oni su zbog svog znanja i umeća bili dobro primljeni među rimskom gospodom, toliko da su pred kraj Republike čak oslobođani ropstva – Cezar je dao građansko pravo svim učiteljima slobodnih veština i svim lekarima.²² Broj Grka i njihov uticaj vremenom je rastao jer su bili potrebni Rimljanima. Upravo njihovim dolaskom počinje intenzivniji intelektualni život Rima. Mnogobrojne grčke ideje, običaji i navike preplavile su ovaj grad. Širila su se razna filozofska učenja, istočnjački kultovi, otvarale su se grčke škole.

Kontakt sa Grcima prouzrokovao je duboke promene u rimskom društvu.²³ Prvo ćemo spomenuti promene u obrazovanju mladih Rimljana. U doba kraljeva i rane Republike, otac porodice (*pater familias*) starao se o obrazovanju svojih sinova. On ih je učio slovima, računanju, zakonima, društvenim i moralnim vrednostima. Postepeno su grčki učitelji preuzimali brigu o obrazovanju mladih Rimljana, koje je sada podrazumevalo znanje grčkog jezika, poznavanje grčke i rimske književnosti i govorničko umeće.²⁴ Kako Blumer kaže, obrazovanje u Rimu je bilingvalno i bikulturalno, *but with the Roman as patron*.²⁵ Ranije se kao strani jezik učio etrurski, a Kvintilijan svedoči da se u njegovo doba grčki jezik učio i pre nego maternji latinski. On savetuje da ne treba žuriti sa učenjem grčkog jezika sve dok se ne usvoji latinski, koji je, prema njegovim rečima, od grčkog i nastao,²⁶ o čemu će kasnije biti reči. Rimski aristokratija uči grčku filozofiju, retoriku, politiku, čita grčke autore, uči Homera

²² Kampmeier, 1921, 246.

²³ Sa druge strane, rimska kultura nije ostavila nikakav značajan uticaj na grčku civilizaciju uprkos dugoj rimskoj prevlasti na grčkom Istoku: Jones, 1963, 3.

²⁴ Aldrete, 2004, 62.

²⁵ Bloomer, 2011, 26.

²⁶ Quint. *Inst. orat.* 1. 1. 13.

napamet, unajmljuje grčke učitelje i njima poverava obrazovanje svoje dece.²⁷ U Ciceronovo doba mladići iz uglednijih i imućnijih porodica išli su na studije u Atinu ili na Rodos.²⁸

Strani uticaj ispoljio se kako u intelektualnom i duhovnom životu, na polju obrazovanja, nauke, književnosti, religije, umetnosti i arhitekture, tako i u svakodnevnom životu Rimljana. Usvajali su nove navike u poslovanju, oblačenju, ishrani, ličnoj higijeni i mnogim drugim aspektima svakodnevice. Konzervativni Rimljani živeli su u skladu sa običajima predaka, divili su se svojim vođama poput Horacija Kokla i Cincinata, a materijalno bogatstvo se nije visoko cenilo i retko se moglo naći među zemljoradničkim narodom. Međutim, Rim je ratnim osvajanjima ekonomski jačao zbog priliva velike količine ratnog plena i ratne odštete. Pošto je došlo do materijalnog prosperiteta, rimska jednostavnost kao vrlina je nestajala, kako u želji za duhovnim i intelektualnim razvojem, tako i u raskoši koju ni stroge mere cenzora nisu mogle zaustaviti. Raskoš u odevanju, pogotovo ženskom, raskoš na gozbama i u kući postali su bitno obeležje vladajućih klasa. Horacije govori o različitosti između „predgrčkih“ Rimljana i njegovih savremenika, na koje su Grci imali uticaja. Ranije su Rimljani uživali u razgovoru sa starijima o zakonima, moralu, finansijama, kao i u davanju saveta svojim potomcima. Sada pak uživaju u „pisanijama i dokolici.“²⁹ Polibije kaže da su Rimljani počeli da se ugledaju na Grke, odajući se lagodnijem životu i novim navikama: žive rasipnički, mnogo novca troše na piće, egzotičnu hranu, robove.³⁰ Iznosi i ovu Katonovu kritiku novonastale situacije – *siguran je znak kvarenja države kada se lepi dečaci prodaju skuplje od njive, a vrčevi slane ribe dostižu višu cenu od veštog ratara.*³¹

²⁷ Church, 1884, 5–20; Jones, 1963, 3.

²⁸ Rawson, 1985, 6; 9.

²⁹ Hor. *Ep.* 2. 1. 90–117.

³⁰ Polyb. *Hist.* 31. 25.

³¹ Polyb. *Hist.* 31. 25; Polibije, *Istorije II* (prevod i komentar Marijana Ričl), Matica srpska, Novi Sad, 1988, 453.

1.3.2. OTPOR GRČKIM UTICAJIMA

Širenje grčkog uticaja nailazilo je na otpor među pojedinim uglednim Rimljanima.³² Katon, jedna od retkih ličnosti iz antike o kojoj imamo značajne biografske podatke, simbol je otpora grčkoj kulturi i prototip rimskog idealnog građanina. Kako Riv piše, Katon je rođen u doba velike rimske ekspanzije.³³ Ugledan državnik i govornik, vojnik i patriota, strog cenzor, vredan zemljoradnik, brižan otac, erudita, imao je sve osobine pravog Rimljanina. Uživao je veliko poštovanje među svojim sugrađanima, savremenikima i, kasnije, potomcima. Kako saznajemo iz mnogih antičkih izvora,³⁴ poznao je grčki jezik i očigledan je uticaj grčkog intelektualnog nasleđa u njegovim spisima.³⁵

Katon je jedna od ključnih figura za razumevanje rimskog odnosa prema Grcima. Smatran je ostrim kritičarem grčke kulture i nepomirljivim protivnikom Grka. Pa ipak, njegov intelektualni rad duboko je prožet grčkim uticajem.³⁶ Kao besednik cenio je jednostavnost i direktnost u obraćanju. S tom mišlju je savetovao mlade govornike – *drži se teme, reči će doći*. Kritikuje retoriku Grka jer je smatra neiskrenom i ispraznom, kaže da njima reči idu sa usana, a Rimljanima iz srca.³⁷ Za Katona je dobar govornik prvenstveno dobar čovek, koji je pritom i vešt sa rečima. Geli je prenosi da je Katon, govoreći o ranijim vremenima i običajima u Rimu u izgubljenom spisu *Carmen de Moribus* izneo tvrdnju da bavljenje poezijom nije služilo na čast (*poeticae artis honos non erat*) i da su ljudi koji su se time zanimali i koji su se previše odavali pijankama bili pogrdno nazivani *crassatores*.³⁸ On je oduzeo magistraturu narodnom tribunu Marku Celiju, koga je, između ostalog, optužio da recituje grčke stihove.³⁹ Što se drugih disciplina tiče, nije mario za filozofiju, Sokrata je smatrao brbljivcem i nasilnikom koji je hteo

³² O filozofima, astrolozima, čarobnjacima i sličnima koji su predstavljali pretnju po rimski poredak pisao je Mekmilen: MacMullen, *Enemies of the Roman Order*, Harvard University Press.

³³ Reeve, 2012, 137.

³⁴ *Rep.* 5.2; *Ac.* 2.5; *Sen.* 3, 26; *Nep. Cat. Mai.* 3. 2; *Quint. Inst. orat.* 12. 11. 13; *Plin. Mai. Nat. hist.* 29. 14; *Val. Max.* 8. 7.

³⁵ Smit piše da Katonovi spisi reflektuju tradiciju helenističke historiografije i da je u njegovim govorima očigledan uticaj grčke retorske tehnike: Smyth 1911, 155. Smith 1940, 157.

³⁶ Astin, 1978, 157–181.

³⁷ *Plut. Cat. Mai.* 12. 5.

³⁸ *Gell. Noct. Att.* 11. 2. 5. Ciceron takođe govori da pesništvo u početku nije bilo cenjeno pa stoga Rimljani nisu ni imali velikog uspeha – *Tusc.* 1. 4.

³⁹ Gruen, 1992, 53.

da se svojoj otadžbini nametne kao gospodar, nipodaštavajući njene običaje i nagovarajući svoje sugrađane da deluju protivno njenim zakonima.⁴⁰ Katon je pak u državi delao prema svom principu – *iskoreniti nove poroke i vratiti staru čistotu morala*.⁴¹ Trojicu uglednih filozofa, atinskih poslanika, koji su zastupali interese svog grada, proterao je iz Rima 155. godine pre nove ere.⁴² Naime, daroviti rimski mladići odlazili su kod poznatih filozofa, slušali su predavanja i razgovarali na razne teme. Najviše se u gradu pričalo o filozofu Karneadu, o tome kako je ostavio toliko jak utisak na mlade ljude da su se odrekli svih uživanja i zabava i da misle samo o filozofiji. Katon, u strahu da se rimski mladići ne bi posvetili nauci i da ne bi govorništvo zavoleli više od državničke i vojne službe, isposlovao je kod najviših državnih rukovodilaca da se filozofi što pre uklone iz grada – bolje da se Grci vrate u svoje škole i podučavaju svoju omladinu, a rimska će, kao do sada, slušati zakone svoje države.⁴³

Svoje neprijateljstvo Katon je iskazivao kako prema Grcima, tako i prema Rimljanima koji su im bili naklonjeni. Nije bio srećan što Gaj Acilije sa oduševljenjem prevodi govore pomenutog atinskog poslanstva u Senatu,⁴⁴ a oštro je kritikovao Postumija Albina, koji je pisao istoriju na grčkom jeziku i pritom se izvinjavao zbog nesavršenog grčkog; ako već mora da moli da mu se oprostite greške, onda nije ni trebalo da piše, zaključuje Katon.⁴⁵ O Postumiju negativno piše i Polibije. Govori da se preko svake mere oduševljavao grčkom kulturom i da je to počelo da vredi najuglednije Rimljane. Kaže i da se povodio za najgorim grčkim običajima: voleo je uživanja i izbegavao napore, čak je i lagao da je učestvovao u jednoj bici u Grčkoj, a prvi je izvestio Senat o pobedi i detaljima bitke kao da se borio u prvim redovima.⁴⁶

Činjenica da je Katon u svom domaćinstvu imao talentovanog roba grčkog porekla, koji je podučavao mnogobrojnu decu, a da se, kao pravi Rimljanin starog kova lično brinuo o obrazovanju svog sina, govori o tome da je njegov stav prema Grcima bio pre racionalan nego ostrašćen. Katon nije bio nerazumni mrzitelj Grka, budući da je u svom domu imao korisnog i talentovanog roba, učitelja Hilona, kao i većina rimske elite tog doba. Međutim, kako sam kaže, a Plutarh prenosi, nije hteo da njegov sin od roba čuje nešto ružno, te da ga čupa za uši, a povrh

⁴⁰ Plut. *Cat. Mai.* 23. 1.

⁴¹ Liv. 39. 41. 4: *castigare nova flagitia et priscos revocare mores*.

⁴² *Att.* 12. 23. 2; *De Or.* 2. 155. Poslanstvo su činili akademičar Karnead, stoičar Diogen i peripatetičar Kritolaj.

⁴³ Plut. *Cat. Mai.* 22. 1–5.

⁴⁴ Plut. *Cat. Mai.* 22. 4–5.

⁴⁵ Plut. *Cat. Mai.* 12. 5.

⁴⁶ Polyb. *Hist.* 39. 1. 1–9.

svoga da svoje obrazovanje duguje jednom robu.⁴⁷ Želeo je da njegov naslednik upozna dela i običaje svojih predaka, rimsku vrlinu, pa za njega piše o istoriji rimskog naroda i sastavlja zbirke moralnih pouka. Savetuje ga da grčke knjige samo prelista, ali ne i da ih izučava. Poznato je da je grčke knjige i nauke smatrao lošim po rimsko društvo, kao i same Grke, o kojima je govorio da su rđav i neozbiljan narod.⁴⁸ Najgore mišljenje je imao o grčkim lekarima. Kada je Hipokratu bilo ponuđeno da za značajnu svotu novca leči persijskog cara, rekao je da ne bi nikada služio varvarima jer su neprijatelji Grka. Iz te izjave Katon zaključuje da su se grčki lekari među sobom zakleli da pobiju sve varvare svojim lečenjem.⁴⁹ Stoga sinu savetuje da ih se čuva, pa sam piše dela narodne medicine.

U skladu sa cenzorskom dužnošću, Katon se protivio besposličarenju, raskalašnosti, luksuzu i na razne načine je pokušavao da iskoreni takve obrasce ponašanja među svojim sugrađanima.⁵⁰ Međutim, Rimljani tog doba, izloženi stranim uticajima, usvajali su lošije navike brže nego dobre. Pokazujući to svojim ličnim primerom i pozivajući se na rimsku vrlinu, borio se protiv upliva loših helenskih običaja. Više je nastojao da u Republici osnaži rimske običaje i vrednosti u skladu sa svojom cenzorskom dužnošću, nego što je smatrao da je sve grčko nužno loše, s obzirom na to da je o zemljoradnji, medicini, retorici pisao ugledajući se na grčke uzore.⁵¹ Citira Homera,⁵² ugleda se na Tukidida i Demostena,⁵³ parafrazira Ksenofonta u predgovoru svog najvećeg istorijskog spisa *Origines*.⁵⁴ Plutarh navodi da su njegovi spisi prepuni helenskog učenja i anegdota, kao i da među izrekama postoje mnoge koje su doslovno prevedene.⁵⁵

Katonov ambivalentan odnos prema grčkoj kulturi ovako objašnjavaju Budimir i Flašar: „Originalni i samostalni Katon brižljivo je sakrivao svoj dug grčkoj književnosti, dug osoben i dvojak. Grčka su dela budila u Katonu pre svega uskogrudu ali rodoljubivu želju da ih u Rimu potisne i zameni starorimskim orijentisanim spisima. Ujedno su ta grčka dela i oblikom i sadržinom donekle uticala na Katona, koji je bio u svoje vreme retko obrazovan čovek, pa stoga

⁴⁷ Plut. *Cat. Mai.* 20. 4.

⁴⁸ Plin. *Mai. Nat. hist.* 29. 7: *nequissimum et indocile genus*.

⁴⁹ Plin. *Mai. Nat. hist.* 29. 7; Plut. *Cat. Mai.* 23. 3–4.

⁵⁰ Plut. *Cat. Mai.* 18; Gell. *Noct. Att.* 11. 2. 6.

⁵¹ Gruen, 1992, 57.

⁵² Plut. *Cat. Mai.* 9. 3; 27. 4.

⁵³ Plut. *Cat. Mai.* 2. 4; Pirson piše o Ciceronovom „dugu“ Demostenu: Pearson, 1968.

⁵⁴ *Planc.* 66; Xen. *Symp.* 1. 1.

⁵⁵ Plut. *Cat. Mai.* 2. 4.

i svestan činjenice koju je prećutkivao, da Rim u književnosti i nauci nema još gotovo ničega što bi se moglo meriti sa grčkim ostvarenjima.“⁵⁶

Katon se bavio i državničkim i vojničkim poslovima, ali se u slobodno vreme duboko posvećivao intelektualnom radu. Katonova kritika grčkog govorništva, filozofije i grčkih institucija nije bila bezrazložna, već u skladu sa rimskim običajnim nasleđem i u korist Rimljana. Katon je zapravo mudri mislilac koji je imao ključnu ulogu u podizanju nacionalne svesti kod svojih sugrađana. On nije bio neprijatelj Grčke, već patriota i branitelj Rima.

⁵⁶ Budimir-Flašar, 1963, 183.

1.3.3. FILHELENIZAM U KRUGU SCIPIONA

Poznato je Katonovo neprijateljstvo prema gensu Scipiona, do koga je došlo kako zbog političkih sukoba sa Scipionom Afrikancem Starijem, tako i zbog filhelenizma, koji je ta porodica negovala.⁵⁷ Najvećim filhelenom rimskog sveta smatra se Scipion Emilijan, osvajač Kartagine i Numancije. Po već ustaljenom pravilu, dobio je dobro grčko obrazovanje. Njegovog oca, Emilija Paula, Plutarh opisuje kao najbrižnijeg roditelja među svim Rimljanima.⁵⁸ Svojim sinovima doveo je učitelje filozofije i govorništva, slavne slikare i vajare, učitelje lova. Posle bitke kod Pidne, 168. pre n. e., Emilije Paul doneo je u Rim makedonsku kraljevsku biblioteku. Veliki uticaj na mladog Scipiona imalo je prijateljstvo sa grčkim istoričarem Polibijem, koga je sa nepunih osamnaest godina zamolio za mentorstvo.⁵⁹ Obrazovan u helenskom duhu, Scipion je oko sebe okupio grčke i rimske intelektualce i bio njihov pokrovitelj. Ciceronovi dijalozi *De Republica* i *De Amicitia* glavni su izvori za proučavanje takozvanog Scipionovog književnog kruga.⁶⁰ Može se sumnjati u hronologiju⁶¹ i postojanje tih poznanstava i prijateljskih odnosa filhelenskog kružoka, koji su, prema književnoj tradiciji, činili sam Emilijan, istoričar Polibije, filozof Panetije, komediograf Terencije, Gaj Lelije Sapiens, Mucije Scevola i drugi.⁶² Međutim, činjenica je da su učenici Grci boravili u Rimu, kao i da su Rimljani pokazivali sve veće interesovanje za grčke autore.

Porodica Scipiona bila je mecena mnogim intelektualcima i poštovalac grčkih nauka, ali njihova preterana identifikacija sa Grcima nailazila je na kritike među Rimljanima. Valerije Maksim, Plutarh i Livije nam prenose da je Scipion Afrikanac Stariji za vreme boravka na Siciliji oblačio grčku odeću i obuću, posećivao grčke gimnazijume i teatre, kao i da je čitao laka štiva.⁶³ Katon je čak poslao legate da ga dovedu u Rim pod optužbom da rasipa silan novac i da se zabavlja u rvalištima i pozorištima, kao da nije vojskovođa nego kakav učesnik na svečanostima. Pošto se dokazalo, kako Plutarh navodi, da optužbe nisu istinite, i da se on u

⁵⁷ Plut. *Cat. Mai.* 3. 7; Astin, 1956; Ruebel, 1977.

⁵⁸ Plut. *Aem. Paull.* 6. 4.

⁵⁹ Polyb. *Hist.* 31. 23. 1; 31. 25. 1.

⁶⁰ Nibakken navodi da se Ciceron smatra najbriljantnijim duhovnim naslednikom Scipionovog kruga, kao i da je on najbolje prezentovao njihove ideje: Nybakken, 1939, 403.

⁶¹ Saunders, 1944, 210.

⁶² Brown, 1934; Nybakken, 1939, 339.

⁶³ Val. Max. 3. 6. 1; Plut. *Cat. Mai.* 3. 7; Liv. 29. 19. 11–12.

slobodno vreme zabavlja sa prijateljima, ne zanemarujući pritom svoje vojničke dužnosti, ipak nije bio opozvan već je nastavio ratne operacije protiv Kartaginjana.⁶⁴

Odevanje istaknutih Rimljana u grčkom stilu nailazilo je na neodobravanje kod njihovih sugrađana. Ciceron takvo ponašanje Rabirija Postuma smatra opravdanim, pozivajući se na primere iz prošlosti, i navodeći ugledne Rimljane koje sunarodnici nisu optuživali niti ogovali zbog nošenja strane odeće. Scipion Azijatik, brat pomenutog Afrikanca, podigao je sebi statuu na Kapitolu predstavljajući se u hlamidi i krepidama, a u grčkoj odeći se i Sula šetao po Napulju, kao i Rutilije Ruf u Mitileni.⁶⁵ Opravdava Rabirija činjenicom da su modno dodvoravanje nalagale političke okolnosti; kako bi u Rimu ponovo nosio togu, u Aleksandriji je morao da obuče grčki *pallium*.⁶⁶

Superiornost grčke kulture pokazivala se u to doba značajnijom nego rimska vojna nadmoć. Kontakt sa naprednijom civilizacijom imao je uticaja na rimski *modus vivendi*. U ranoj Republici život Rimljana svodio se, grubo govoreći, na ratovanje, zemljoradnju i trgovinu. Sada rimska aristokratija svoju dokolicu sve više obogaćuje intelektualnim sadržajima. Pored pesništva, koje je najbrže usvojeno, sve veća pažnja poklanjala se istoriografiji, filozofiji i retorici.⁶⁷ Govornička veština, poznavanje filozofije i znanje grčkog jezika bile su odlike dobrog obrazovanja. Oskudevajući u mnogim naukama, Rimljani su usvajali grčka znanja, trudeći se da ih prilagode svojim potrebama. Rimsko društvo lako je asimilovalo sve ono što su stranci sa sobom donosili. Trvenja izražena kroz *filhelenizam* i *antihelenizam* nastala su zbog mere i selekcije onoga što treba usvojiti od drugih kultura. Kako sačuvati svoje vrednosti i koliko dopustiti novinama da utiču na već izgrađenu kulturu, na kome god stepenu da je, ni u antici nije bilo lako i moguće odrediti.

Usvajanje helenskih običaja donelo je rimskom društvu mnogo koristi, ali je doprinelo i njegovoj dekadenciji. Kako raste uticaj Rima i kako dolazi do materijalnog prosperiteta, tako raste i drskost rimskih magistrata, koji su se u provincijama često ponašali kao tirani. Pored ratnog plena, pljačke i nasilje bili su glavni izvori bogaćenja rimske aristokratije. Rimskim provincijama nametani su ogromni porezi, koji su lokalno stanovništvo veoma iscrpljivali. Magistrati zaduženi za skupljanje poreza polagali bi državi ceo predviđeni iznos novca, a potom

⁶⁴ Plut. *Cat. Mai.* 3. 7.

⁶⁵ Val. Max. 3. 6. 2–3; *Rab. Post.* 27.

⁶⁶ *Rab. Post.* 26.

⁶⁷ *De Or.* 1. 14.

bi, uz pomoć namesnika, iznuđivali mnogo više nego što su državi isplatili. Život u pokrajinama je zamirao, a iseljavanje Helena u Rim kulminiralo je za vreme vladavine Avgusta. Posle rata sa Hanibalom, te pustošenja grčkih gradova⁶⁸, dragocenosti iz ratnog plena našle su se u rimskim hramovima, a mnoge su krasile i privatne kuće.

U vreme najintenzivnije helenizacije Rima, u poslednja dva veka Republike, zlatno doba Periklove Atine davno je prošlo. Rimljani su došli u kontakt ne samo sa grčkim nasleđem petog veka, već i sa kulturom i običajima helenizovanog Istoka. Tako su se sa Homerovim epovima, Platonovim idejama, tragedijama i komedijama ušunjale i istočnjačke „mane“. Za Grke su se vezivale određene loše osobine i karakterističan način življenja. Latinski glagoli *pergraecari*, *congraecari* javljaju se u Plautovim komedijama, kao i *graecissare*, u značenju „živeti na grčki način“, što je podrazumevalo prekomerno uživanje u raskoši, hrani i piću, bludničenje. Ono što su Grcima zamerili Rimljani, zamerili su vekovima ranije Grci Persijancima. Herodot piše o bogatstvu i pohlepi vladara sa Istoka.⁶⁹ Istočne dinastije bile su poznate po raskoši – Krezovo bogatstvo postalo je poslovično. Stanovnici Apeninskog poluostrva, dakle, nisu bili izloženi isključivo i samo grčkim uticajima. Klasična grčka kultura se osvajanjima Aleksandra Makedonskog proširila na azijski kontinent i tamo je došla u dodir sa istočnjačkim običajima i navikama, koji su kasnije doprli i do samog Rima. Šireći svoju vlast, Rimljani su bili izloženi raznim uticajima, koje su manje ili više apsorbovali u svoje društvo. Kako je Herbert Smit pisao još na samom početku dvadesetog veka – uticaj grčke kulture bio je veoma plodonosan na rimskom tlu.⁷⁰

⁶⁸ Mnoge grčke gradove u potpunosti su poharali samovoljni rimski magistrati. Neslavni primeri su pustošenje Tarenta 272, Sirakuze 211. i Korinta 146. godine pre n. e.

⁶⁹ Npr. Hdt. *Hist.* 1. 29–34; 1. 187;

⁷⁰ Smyth, 1911, 155.

1.3.4. AMBIVALENTNOST KAO ODLIKA ODNOSA RIMLJANA PREMA GRCIMA

Prethodna dva eklatantna primera rimskog protivljenja i prihvatanja grčke kulture mogu nas navesti na zaključak da je odnos Rimljana prema Grcima bio ambivalentan.⁷¹ Pogledajmo i druge primere iz istorije. Kod Plutarha i u Plinijevoj enciklopediji *Naturalis historia* imamo podatke da su još za vreme Samnitskih ratova, po zapovesti Apolona, u komicijama postavljene statue Pitagori i Alkibijadu, kao najmudrijem i najhrabrijem čoveku Grčke, i da su tu stajale do Sulinog vremena.⁷² Plinije se čudi kako je moguće da Senat nije Sokrata smatrao najmudrijim, a Temistokla najhrabrijim Grkom. Rimljani su svog kralja Numu Pompilija smatrali učenikom Pitagore, ali sa tim uverenjem se ne slažu ni Ciceron ni Livije ni Dionisije Halikarnašanin, tvrdeći da je rimski kralj živeo mnogo pre grčkog filozofa.⁷³ Ciceron još dodaje kako bi njihov kralj trebalo da bude cenjen i poštovan upravo zbog toga što je posedovao toliko znanje skoro dva veka pre samih Grka, tj. Pitagorejaca, koji su važili za veoma učene ljude.⁷⁴ Već početkom drugog veka, 181. godine pre n. e., javno su spaljeni pravni spisi kralja Nume Pompilija, pronađeni u blizini njegovog groba, kao i filozofske knjige, prema mišljenju Valerija Antija pitagorejske, čuvane na istom mestu, jer su navodno predstavljale pretnju po državnu religiju.⁷⁵ Postumije Megel, 282. godine pre n. e., u cilju diplomatskog rešavanja sukoba interesa obratio se Tarentincima na grčkom jeziku, pa je zbog neumešnosti bio žestoko ismejan od strane Grka, a jedan pripiti Tarentinac se čak usudio da urinira po njegovoj togi.⁷⁶ Već u to doba nobili su učili grčki jezik i zasigurno Postumije nije usamljeni primer. Ne možemo znati da li je to jednim delom uzrokovano ovim incidentom, ali Rimljani će ubuduće sve državničke poslove obavljati isključivo na latinskom jeziku.⁷⁷

Nekoliko je primera proterivanja grčkih poslanstava iz Rima. Kao znak rimske netrpeljivosti prema Grcima ostali su zabeleženi progoni grčkih filozofa epikurejaca 173. i 161.

⁷¹ Isto zapažanje iznosi i Balsdon: Balsdon, 1979, 30; kao i Kučinskienė, 2015, 78.

⁷² Plin. Mai. *Nat. hist.* 34. 26; Plut. *Num.* 8. 20.

⁷³ *De Or.* 2. 154. *Tusc.* 4.3. *Rep.* 2. 28; Diod. *Sic. Hist.* 8. 14; Dio. *Hal. Ant. Rom.* 2. 59; Liv. 1. 18. 2.

⁷⁴ *De Or.* 2. 154.

⁷⁵ Liv. 40. 29. 3–14; Plin. Mai. *Nat. hist.* 13. 84–87; Plut. *Num.* 22. 6–8. Gruen, 1990, 159–170.

⁷⁶ Dio. *Hal. Ant. Rom.* 19. 5; Adams 2003, 11; Gruen, 1992, 229–230.

⁷⁷ Gruen, 1992, 235.

godine,⁷⁸ kao i atinskog poslanstva 155. godine pre n. e.⁷⁹ Epikurejci su smatrali da bogovi ne utiču na život ljudi, što se kosilo sa načelima rimske državne religije. Senat je 186. godine pre n. e. zabranio Dionisov kult u čitavoj Italiji.⁸⁰ Pristalice tog kulta bile su surovo kažnjene, mnoge su i ubijene. Ekstatični kultovi, rašireni među nižim klasama, izazivali su podozrenje i predstavljali pretnju po rimsko društvo.

Odnos između helenizma i rimskog kulturnog razvitka bio je kompleksan. Rimski nobili bili su, makar načelno, zaštitnici tradicionalnih vrednosti, čuvari *običaja predaka*, pa ipak, oni su najviše bili privučeni grčkom književnošću, religijom i umetnostima. Uopšteno govoreći, ambivalencija je dominantna karakteristika rimskog odnosa prema Grcima. Njihova kultura ih je fascinirala, prema njoj su osećali divljenje i prezir, ali su je apsorbovali i asimilovali. Taj odnos nije podrazumevao nešto zacrtano, u potpunosti određeno, već je to bio proces tokom kog su Rimljani oblikovali svoje vrednosti i izgradili svoj identitet. Rimska intelektualna dostignuća više su zasnovana na grčkim uzorima, nego na rimskoj tradiciji. Želja Rimljana da budu deo grčke kulture je evidentna. Elije Stilon, Varon i Kvintilijan iznosili su tezu da latinski jezik ima svoje korene u grčkom jeziku, preciznije, u eolskom dijalektu.⁸¹ Ta pretpostavka potiče još od Katona. On je iznosio tvrdnje da su Euandar i drugi Arkađani doneli eolski dijalekat na italsko tle i da je sam Romul govorio tim jezikom.⁸² Farel, iako ističe da ova teza u antici nije bila previše raširena, smatra da je ne treba olako odbaciti i da zahteva temeljniju analizu.⁸³ Dionizije Halikarnašanin u spisu *Antiquitates Romanae* predstavlja Rimljane kao grčki narod, koji je pak nadmašio ostale grčke narode po moralu i ponašanju. O toj temi je istraživala i pisala Irena Pirano.⁸⁴

Latinski jezik bio je deo rimskog identiteta, koji su rimski senatori i carevi pokušavali da očuvaju. Prema Ciceronovom mišljenju, između ostalog, Rimljane povezuje i jezik.⁸⁵

⁷⁸ Gruen, 1992, 259.

⁷⁹ *Att.* 12. 23. 2; *De Or.* 2. 155.

⁸⁰ Gruen, 1990, 34–79.

⁸¹ *Brut.* 205; *Suet. De gramm.* 13; *Var. L.* 5. 25–26, 5. 96, 5. 101–102; *Quint. Inst. orat.* 1. 1. 13. Erih Gruen ističe da sama želja da se latinski jezik dovede u vezu sa grčkim korenima jasno pokazuje da su Rimljani imali veoma pozitivnu sliku o *helenstvu*, dok sam odnos prema Grcima nije bio tako jednostrano blagonaklon: Gruen, 1992, 270.

⁸² Stevens, 2006, 123.

⁸³ Farrell, 2001, 38.

⁸⁴ Peirano, 2010.

⁸⁵ *Ver.* II 5. 167.

Napominje da govoriti ispravnim latinskim nije nekakav značajan uspeh, ali je velika sramota ne znati ga; poznavanje latinskog nije odlika dobrog govornika, već pre svega, rimskog građanina.⁸⁶ Rimljani na Zapadu nisu sistemski suzbijali jezik pokorenog stanovništva, a latinski je brzo i lako bio prihvatani među osvojenim narodima jer je omogućavao svakodnevnu komunikaciju u poslovanju i trgovini. U doba prvih osvajanja, mali jezici nisu bili pretnja po jezik velikog osvajača, čak su ga osvojeni narodi lako prihvatili budući da je sa sobom nosio određene beneficije. Na Zapadu se prvenstveno govorio latinski, dok je na Istoku grčki imao prednost iz praktičnih razloga.⁸⁷ Volas-Hadril napominje da izbor jezika implicitno govori o borbi za moć,⁸⁸ dok Momigliano iznosi da je želja Rimljana da nauče grčki jezik značajno doprinela tome da postanu svetska sila.⁸⁹

Kao što smo prethodno napomenuli, Rimljani su u zvaničnoj komunikaciji sa pokorenim narodima uglavnom koristili svoj jezik. Upotrebom latinskog dodatno se isticala moć Rima. Livije piše da je grčki grad Kuma u Kampaniji 180. godine pre n. e. zatražila od Rimljana odobrenje da se javni poslovi obavljaju na latinskom jeziku.⁹⁰ Budući da nije bilo potrebe za bilo kakvim zvaničnim aktom o korišćenju latinskog jezika, Adams zaključuje da je latinski bio jezik prestiža i da su Kumanci na ovaj način želeli da ojačaju svoje veze sa Rimom jer je Kuma bila *civitas sine suffragio*.⁹¹ Valerije Maksim piše da se stari magistrati nikada nisu služili grčkim u javnosti, čak ni kada su se obraćali Grku.⁹² Iako se pričalo da je Katon besedio Atinjanima na grčkom, Plutarh ističe da to nije tačno i da je komunicirao sa grčkim stanovništvom samo uz posredstvo prevodioca, mada je sve to i sam umeo reći na grčkom.⁹³ Emilije Paul dočekuje Perseja nakon poraza kod Pidne i na grčkom mu priča o nestalnosti sudbine, ali kada se obraća svojim vođama i kada diktira uslove makedonskoj skupštini, onda se služi latinskim jezikom.⁹⁴

⁸⁶ *Brut.* 140.

⁸⁷ Jones, 1963, 3

⁸⁸ Wallace-Hadrill, 1998, 80.

⁸⁹ Momigliano, 1975, 38.

⁹⁰ *Liv.* 40. 42. 13.

⁹¹ Adams, 2003, 189.

⁹² *Val. Max.* 2. 2. 2.

⁹³ *Plut. Cat. Mai.* 12. 5.

⁹⁴ *Liv.* 45. 8. 5; 45. 29. 3.

Iako je predstavljao jezik osvajača, latinski nije imao pretenzije da zameni grčki jezik na Istoku.⁹⁵ Mnogi tekstovi koji se tiču administracije u istočnim delovima Rimskog carstva, kao i u Egiptu, pisani su grčkim jezikom.⁹⁶ Međutim, Valerije Maksim piše da su Grci u službenoj komunikaciji ipak morali da se služe latinskim jezikom ili da komuniciraju uz pomoć prevodioca, ne samo u Rimu, već i u Grčkoj i u Aziji, te da su na taj način Rimljani Grcima oduzeli njihovo najjače oružje – rečitost, pokušavajući da latinskom jeziku daju na značaju i prošire njegovu upotrebu.⁹⁷ U prilog tome je i primer cara Tiberija, koji nije dozvolio vojniku da svedoči na grčkom jeziku. On se takođe protivio upotrebi stranih reči (*voces peregrinae*) u senatskim odlukama. Govorio je da svaka *vox peregrina* treba biti zamenjena latinskom rečju ili, ukoliko ne postoji odgovarajuća reč, onda se treba opisno izraziti.⁹⁸ Klaudije je čak lišio građanstva jednog uglednog Grka i izbacio ga sa liste sudija jer nije znao latinski jezik.⁹⁹

Poređenje sa grčkim jezikom nije mogao da izbegne ni književni latinski. Mnogi su ukazivali na leksičko siromaštvo svog jezika,¹⁰⁰ a Ciceron je, osporavajući takve tvrdnje, isticao njegovu superiornost u odnosu na grčki.¹⁰¹ *Patrii sermonis egestas* je fraza kojom je filozof Lukrecije imenovao ovaj problem, dok je Ciceron stao u odbranu latinskog jezika i rečju i delom. Tražio je primere kako bi opovrgao uvreženo mišljenje da grčki ima prednost nad latinskim, a istovremeno je radio na bogaćenju latinskog rečnika, stvarajući novu filozofsku terminologiju. Kvintilijan, kada u svom spisu raspravlja o tome kako treba deklinirati reči grčkog porekla u latinskom, govori da bi neki stari gramatičar patriotom smatrao onoga ko čuva latinski jezik od stranih uticaja i protivi im se.¹⁰² Tek je 80. godine pre n. e. Apoloniju Molonu dozvoljeno da u Senatu besedi na grčkom bez prevodioca.¹⁰³

Viši slojevi su učili grčki jezik, mada nije bilo uputno koristiti se njime u javnosti. Ciceronu je bilo zamereno što se na grčkom obratio Senatu u Sirakuzi, Marije se ponosio time što se nije bavio grčkom književnošću i što ne koristi grčki jezik, a Lukul je, pišući svoj istorijski spis na grčkom, namerno pravio greške kako bi bilo očigledno da je to delo pisao jedan

⁹⁵ Adams, 2003, 198; 546.

⁹⁶ Adams, 2003, 527; 546.

⁹⁷ Val. Max. 2. 2. 2.

⁹⁸ Suet. *Tib.* 71.

⁹⁹ Suet. *Claud.* 16. 2.

¹⁰⁰ Lucr. 1. 139; 1. 832; 3. 260; Sen. *Ep.* 58. 1; Gell. *Noct. Att.* 2. 26. 7.

¹⁰¹ *Tusc.* 2. 35; *Fin.* 1. 10; 3. 51

¹⁰² Quint. *Inst. orat.* 1. 5. 60.

¹⁰³ Val. Max. 2. 2. 3.

Rimljanin koji se i ne trudi previše oko učenja grčkog jezika.¹⁰⁴ Među rimskom elitom bilo je onih kojih su odlično govorili grčki jezik. Nepot je za Atika rekao da je tako dobro govorio grčki da se činilo da je rođen u Atini.¹⁰⁵ Tit Albucije bio je upućen u grčku književnost i dobro je govorio grčki, s obzirom na to da ga Ciceron naziva *plane Graecus*.¹⁰⁶ Publije Licinije Kras Mucijan je poznao čak pet grčkih dijalekata, prema svedočenju Kvintilijana.¹⁰⁷ Scipion Emilijan na grčkom citira Homera dok gleda Kartaginu u plamenu, a navodno je i Cezar poslednje reči izgovorio na tom jeziku.¹⁰⁸ Iako je grčki imao poklonike među Rimljanima, javljao se jezički otpor i uverenje da se latinski jezik mora sačuvati od uticaja grčkog. Sa jedne strane, to je jezik prestiža u socijalnoj hijerarhiji, zastupljen među aristokratijom, ali je sa druge strane povezan sa najnižim slojevima društva – robovima, koji su posle velikih osvajanja preplavili Rim. Pored ova dva, drugi jezici za Rimljane gotovo da nisu postojali. Iz odnosa prema grčkom jeziku, mogao bi se izvući zaključak i o odnosu Rimljana prema grčkoj kulturi. Kao što su pokušavali da postave uslove kada je obavezno koristiti latinski jezik, a kada je dopuštena upotreba grčkog, tako su težili da kritički preispitaju aspekte grčke kulture koje bi prihvatili ili odbacili. Ipak, Rimljani su upotrebu grčkog jezika mogli kontrolisati i dozvoliti u onoj meri u kojoj latinski jezik nije bio ugrožen. Takvu kontrolu nisu imali i nad grčkom kulturom, koja je sve više prodirala na rimsko tle.

Služeći se istorijskim podacima i predanjima antičkih pisaca, pokušali smo da izdvojimo najznačajnije detalje iz rimskog odnosa prema Grcima od najranijih vremena do početka Carstva. Pod dugotrajnim i intenzivnim uticajem prvenstveno Grka, ali i Etruraca i drugih naroda, Rim se postepeno menjao, gradeći svoj kulturni i nacionalni identitet. Stoga, bitno je istražiti kako su se Rimljani odnosili prema grčkoj kulturi, kojoj mnogo duguju ne samo oni, već i čitava evropska civilizacija. Grčki uticaj je u svojim raznim aspektima nailazio na odobravanje i osporavanje rimske elite, a kako se čini da je kulminirao u poslednjem veku rimske Republike,¹⁰⁹ u kom je živeo i Ciceron, njegovi spisi će nam poslužiti u detaljnijoj analizi tog odnosa, koji je svakako bio mnogo više od osvajačko-potčinjenog.

¹⁰⁴ Ver. II 4. 147; Plut. Mar. 2, 2; Sall. Jug. 63, 3; 85, 32; Att. 1. 19. 10.

¹⁰⁵ Nep. Att. 25. 4. 1.

¹⁰⁶ Brut. 131.

¹⁰⁷ Quint. Inst. 11. 2. 50.

¹⁰⁸ Suet. Div. Jul. 82. 3.

¹⁰⁹ Roson smatra da se prvi veliki intelektualni procvat Rima desio se u pedesetim i četrdesetim godinama pre nove ere, navodeći velika dela tog perioda koja je još Vitruvije izdvojio, a to su Ciceronov spis *De Oratore*, Lukrecijev ep *De rerum natura* i Varonov spis *De lingua Latina* (Vitr. 9. 17): Rawson, 1985, 3.

1.3.5. UTICAJ FILHELENIZMA NA ZVANIČNU POLITIKU RIMSKE DRŽAVE PREMA GRCIMA

Analizirajući pojedine događaje iz grčko-rimske istorije pokušaćemo da dođemo do zaključka da li je osećanje naklonosti rimskih aristokrata prema grčkoj kulturi imalo određen uticaj na zvanični odnos Rima prema grčkom narodu. S obzirom na to da su mnogi rimski zvaničnici trećeg i drugog veka stare ere ostali upamćeni kao filheleni, u ovom odeljku ćemo ispitati da li se filhelenizam ispoljavao i kroz konkretne ustupke prema grčkim gradovima. Ponudićemo odgovore na pitanje da li je približavanje Grcima i upoznavanje njihove kulture, govorenje i pisanje grčkim jezikom i bavljenje grčkom književnošću obezbedilo pozitivan politički odnos prema tom narodu.

Tit Flaminin je u antičkim izvorima predstavljen kao iskreni filhelen i veliki poklonik grčke kulture i institucija. Helen po jeziku i govoru,¹¹⁰ ponosno je oslobodio Heladu od makedonske moći, posvećujući srebrne štitove Delfima, a bogu Apolonu zlatan venac. Na tom vencu i na svom ogromnom štitu urezao je posvetu na grčkom jeziku.¹¹¹ Na njegovom bronzanom kipu u Rimu takođe je stajao natpis na tom jeziku, što Gruen tumači kao njegovu želju da javnosti bude predstavljen kao „čovek blizak helenizmu“.¹¹² Mnogi istraživači, poput Balsdona,¹¹³ naglašavaju njegov filhelenizam, a drugi ga smatraju manipulatorom Grka.¹¹⁴ Petrohilos navodi da je Flaminin pokazao svest o istorijskoj ulozi Grčke kao kolevke slobodnih institucija kada je proglasio slobodu grčkih gradova 196. godine pre n. e.¹¹⁵ U poređenju sa pređašnjim vremenima, Helada je ovoga puta, kako Plutarh navodi, slobodu dobila na sigurniji i ugodniji način, bez ijedne prolivene kapi krvi.¹¹⁶

Međutim, tu navodnu slobodu platili su na drugi način. Livije piše da je iz grčkih gradova kao ratni plen Flaminin u Rim odneo mnoštvo umetničkih predmeta od srebra, bronz

¹¹⁰ Plut. *Flam.* 5. 5.

¹¹¹ Plut. *Flam.* 12. 6–7.

¹¹² Plut. *Flam.* 1. 1. Gruen, 1994, 244: “His statue installed at Rome bore a Greek inscription, thus showing, if nothing else, that he preferred to be presented to the public as a man closely associated with Hellenism.”

¹¹³ Balsdon, 1967, 177–190.

¹¹⁴ Gruen 1994, 243, nap. 94. gde upućuje na opsežnu studiju E. Badiana – *Titus Quinctius Flamininus: Philhellenism and Realpolitik*, University of Cincinnati, 1970.

¹¹⁵ Petrocheilos, 1974, 106.

¹¹⁶ Plut. *Flam.* 11.

i mermera – vaze, slike i statue, među kojima se našla i čuvena statua Jupitera Imperatora, kasnije postavljena na Kapitolu, za koju Ciceron kaže da bila posebne lepote.¹¹⁷ Kako Gruen zaključuje, Tit Flaminin, filhelen *par excellence*, nikada nije dozvolio da naklonost ka grčkoj kulturi utiče na oduke koje je trebalo doneti u korist rimskog naroda, ali i u svoju ličnu korist.¹¹⁸ Što se jezičke politike tiče, zvanična komunikacija tokom njegovog poslanstva u Grčkoj odvijala se na latinskom jeziku, premda se odlično služio grčkim i na tom jeziku privatno razgovarao sa Filipom V i drugim predstavnicima grčkih gradova.¹¹⁹

Pedeset godina nakon Flamininovog proglašenja slobode grčkim gradovima, Lucije Mumije je u potpunosti razorio Korint. Petrohilos na zanimljiv način tumači sudbinu tog grada, govoreći da Korint nije imao slavnu prošlost koja bi ga mogla spasiti od propasti.¹²⁰

Marko Klaudije Marcel, ljubitelj helenskog obrazovanja i govorničke veštine,¹²¹ osvojio je Sirakuzu i sa sobom doneo znatan ratni plen. Javne umetnine iz Sirakuze krasile su forum i ulice Rima, a privatne su našle svoje mesto u vilama rimskih aristokrata.¹²² Takođe, od tog plena izgrađen je hram *Vrlini*, a sirakuška umetnička dela poslužila su njegovom ukrašavanju.¹²³ Marcel je čak bio kritikovan da tim postupcima kvvari svoj narod:

*A Marcela okrivljahu ponajpre da je na Rim navukao omrazu time što je u svojoj trijumfalnoj povorci dao voditi kao zarobljenike ne samo ljude nego i bogove, a onda i zato što je narod, navikao ratovati i zemlji težiti, kome su raskoš i mekoputnost bile nepoznate i koji je bio, poput Euripidova Herakla, prostodušan i priprost, junak najveći, naveo na besposličenje, uglađeno naklapanje o umjetnosti i umjetnicima i naviku da u tome provodi velik dio dana. Unatoč takvim zamjerkama, Marcelo se i pred Helenima dičio da je Rimljane, koji se nisu znali diviti čudesnim ljepotama Helade i cjeniti ih, tome naučio.*¹²⁴

¹¹⁷ Liv. 32. 16. 17; Verr. II 4. 129.

¹¹⁸ Gruen, 1984, 268.

¹¹⁹ Polyb. 18. 7. 3–6; 18. 8. 4–7; Liv. 32. 35. 5–8.

¹²⁰ Petrocheilos, 1974, 106.

¹²¹ Plut. Marc. 1. 2.

¹²² Polyb. 9. 10. 13.

¹²³ Plut. Marc. 28. 1.

¹²⁴ Plut. Marc. 21. 5; Zdeslav Dukat (prevod i komentari), *Plutarh, Usporedni životopisi I*, August Cesarec, Zagreb, 1988, 328.

Slično pišu i Polibije i Livije.¹²⁵ Zaljubljenika u (grčku) umetnost, koga su poslovi omeli da se više posveti učenju i retorskom obrazovanju,¹²⁶ naklonost ka toj kulturi nije sprečila u njegovim nastojanjima da opljačka čitavu Sirakuzu i da u Rim dopremi tone sirakuškog blaga.

Istom politikom se vodio i Marko Fulvije Nobilior, koji je takođe ostao upamćen kao prijatelj grčke obrazovanosti. Po osvajanju Ambrakije u Rim je dopremio toliko veliki plen da su ga čak sugrađani optuživali za bezbožništvo pošto je u potpunosti opljačkao hramove tog grada.¹²⁷ Katon Stariji kritikovao je Fulvija i zbog toga što je sa sobom u pohod na Etoliju poveo pesnika Enija.¹²⁸ Gruen ističe da iako je Marko Fulvije pokazao interesovanje za književnu delatnost time što je poveo Enija sa sobom, to ga nije sprečilo da u potpunosti pohara Ambrakiju.¹²⁹

Poput Tita Flaminina, koji je zvaničnu komunikaciju sa Grcima vodio na latinskom, u istom maniru postupao je i Lucije Emilije Paul. On je na maternjem jeziku objavio odluke Senata po završetku Trećeg makedonskog rata premda se dobro služio grčkim i privatno se na tom jeziku obraćao Perseju.¹³⁰ Divio se Grčkoj, posećivao je grčke hramove i razgovarao sa grčkim filozofima, pojedine građane je darivao žitom i maslinovim uljem.¹³¹ Ipak, to ga nije sprečilo da pljačka epirske gradove i da porobi tamošnje stanovništvo.¹³² Takođe, naredio je da se zlatna statua Perseja u Delfima zameni njegovim kipom.¹³³

Za razliku od Flaminina i Paula, koji ne samo da nisu napadali grčka svetišta, već su ih darivali i time, prema Plutarhovim rečima, uvećavali njihov čast i ugled, Sula se poneo krajnje surovo. On je posekao svete vrtove Akadema i Likeja i opljačkao blagajne Delfa, Epidaura i Olimpije.¹³⁴ Međutim, posle osvajanja Atine, Sula je poštedeo grad od potpunog uništenja:

¹²⁵ Polyb. 9. 10. 5; Liv. 25. 40. 1–3.

¹²⁶ Plut. *Marc.* 1. 2.

¹²⁷ Liv. 38. 44.

¹²⁸ *Tusc.* 1. 3.

¹²⁹ Gruen, 1984, 268.

¹³⁰ Liv. 45. 8; Liv. 45. 29. 3.

¹³¹ Plut. *Aem. Paull.* 28. 1–2; Polyb. 30. 10. 2; Liv. 45. 27. 7.

¹³² Plut. *Aem. Paull.* 29. 1–3.

¹³³ Plut. *Aem. Paull.* 28.

¹³⁴ Plut. *Sull.* 4; 12.

*No ipak, dijelom na molbe prognanika Midijske i Kalifontida koji su mu se bacili pred noge, dijelom zato što su rimski senatori koji su ga pratili na vojni zagovarali grad, kako je već i sam bio zasićen osvetom, poslije nekoliko pohvalnih riječi za drevnu Atenu reče da zbog mnogih poklanja milost nekolicini a živima broj mrtvih.*¹³⁵

Gaj Sulpicije Gal, za koga Ciceron kaže da se najviše od svih aristokrata posvetio grčkom obrazovanju, veoma okrutno se poneo prema Peloponežanima kada je bio poslat da kao sudija reši nesporazum oko zemlje između Spartanaca i Argivljana.¹³⁶ Takođe, Publije Kras Mucijan, koji je dobro poznao pet grčkih dijalekata, zbog sitne neposlušnosti surovo je kaznio grčkog zvaničnika. Naime, Aul Gelije nam prenosi priču da se Mucijan kao upravnik provincije Azije spremao da zauzme grad Leuku i da je zatražio od jednog grčkog graditelja iz obližnjeg grada da mu dopremi veći od dva jarbola koja je prethodno video u tom gradu. Kada mu je graditelj poslao manji jer je taj jarbol bio podesniji za transport i za samu spravu za koju je trebalo da posluži, ne želeći ni da sasluša dalja opravdanja, Mucijan je naredio da grčkog graditelja izbičuju. Kako Gelije kaže, rimski senator je i na taj način hteo da potvrdi svoj autoritet i da tim primerom pokaže kako podređeni moraju postupati po naređenju, bez obzira na sve druge okolnosti.¹³⁷ Manje okrutan, ali ipak eklatantan primer rimske samovolje je i taj da je Lucije Licinije Kras, jedan od najvećih rimskih govornika i helenofil, tražio od Atinjana da samo za njega ponove obred Misterija, praznika koji se odigrao dva dana pre njegovog dolaska u Atinu.¹³⁸

Dolazimo do zaključka da rimski zvaničnici, iako je moguće da su gajili ličnu naklonost ka grčkoj kulturi, nisu na tom osećanju zasnivali politiku prema grčkim gradovima. Premda su neki od njih dobro poznavali grčki jezik, sva zvanična komunikacija morala se odvijati na latinskom, kako su to praktikovali i rimski magistrati iz najstarijih vremena. Sam latinski jezik bio je svojevrstni nosilac rimske moći.

Takođe, koliko god bili privrženi grčkoj umetnosti, moglo bi se reći da nisu pokazivali poštovanje prema tom kulturnom nasleđu. Pustošenje Korinta i Sirakuze govori o tome da su Rimljani želeli da iz grčke kulture oduzmu i za sebe prisvoje najveća umetnička blaga i njima

¹³⁵ Plut. *Sull.* 14; Zdeslav Dukat (prevod i komentari), *Plutarh, Usporedni životopisi II*, August Cesarec, Zagreb, 1988, 135.

¹³⁶ Brut. 78; Paus. 7. 11–3.

¹³⁷ Gell. *Noct. Att.* 1. 13. 9–13.

¹³⁸ *De Or.* 3. 75.

oplemene kako javne, tako i privatne prostore. Ovakav odnos prema grčkim umetničkim delima svedoči da su ona bila na visokoj ceni kod rimskih aristokrata i predstavljala stvar prestiža. Međutim, takav odnos ne može se okarakterisati kao istinsko poštovanje grčke kulture budući da je ovakvim postupcima rimskih magistrata narušena njena celovitost i autentičnost. Na osnovu prikazanih primera mogli bismo zaključiti da se navodni filhelenizam ispoljavao na veoma destruktivan način po grčku kulturu. Takav oblik filhelenstva se zapravo ispoljavao kao površni hedonistički odnos prema grčkom nasleđu.

2. PREGLED UPOTREBE TERMINA

U ovom poglavlju prikazaćemo rezultate do kojih smo došli pretragom termina.¹³⁹ Navodimo širi kontekst uz svaki primer koji je relevantan za naše istraživanje i dajemo dodatna objašnjenja. Pronađeni rezultati će biti grupisani tematski u trećem poglavlju (*Interpretacija ekscerpiranog materijala*), i na osnovu njih će biti analiziran odnos Rimljana prema Grcima.

2.1. RHODUS

U kontekstualnu analizu uvrstili smo toponim Rodos, budući da je ovo ostrvo bilo značajan pomorski, trgovački i kulturni centar stare Grčke. Rodos je, između ostalog, bio poznat po vrhunskim retorskim školama gde su se sticali mnogobrojni mladi govornici iz raznih krajeva antičkog sveta. Upravo u tom kontekstu Ciceron najviše pominje Rodos u svojim spisima. Tako, na primer, jedan od sagovornika u spisu *De Oratore*, Kvint Mucije Scevola Augur, spominje da je posetio nadaleko poznatog učitelja govorništva kada je kao pretor boravio na Rodosu:

Quae, cum ego praetor Rhodum venissem et cum summo doctore istius disciplinae Apollonio ea, quae a Panaetio acceperam, contulissem, inrisit ille quidem, ut solebat, philosophiam atque contempsit multaque non tam graviter dixit quam facete; tua autem fuit oratio eius modi, non ut ullam artem doctrinamve contemneres, sed ut omnis comites ac ministratrices oratoris esse diceres.¹⁴⁰

*Kada sam kao pretor posetio Rodos i preneo Apoloniju, velikom učitelju ove veštine (retorike – prim. prev.) sve ono što sam naučio kod Panetija, on je po svom običaju počeo prezrivo da ismeva filozofiju i njegove brojne opaske nisu bile toliko oštre koliko dovrtljive; sudeći po tvom govoru, ti ne prezireš nijednu nauku ili umetnost, već ih sve smatraš pratiocima i slugama oratora.*¹⁴¹

¹³⁹ Potpuni spisak svih mesta na kojima se pominju pretraženi termini nalazi se u *Prilogu 1*.

¹⁴⁰ *De Or.* 1. 75.

¹⁴¹ Citate za koje nije naveden prevodilac preveo je autor rada.

Na početku druge knjige istog spisa Ciceron želi da istakne da dobar govornik mora imati široko obrazovanje, što se vidi i iz prethodnog citata.¹⁴² Ne bi li ih odvratili od nauke, kojoj su se obojica u mladosti posvećivala, mnogi su Ciceronu i njegovom bratu Kvintu govorili da je veliki govornik Marko Antonije Retor bio neškoloivan i neuk, kao i da je slavni Lucije Kras imao samo osnovno obrazovanje:

Magna nobis pueris, Quinte frater, si memoria tenes, opinio fuit L. Crassum non plus attigisse doctrinae, quam quantum prima illa puerili institutione potuisset; M. autem Antonium omnino omnis eruditionis expertem atque ignarum fuisse; erantque multi qui, quamquam non ita se rem habere arbitrarentur, tamen, quo facilius nos incensos studio discendi a doctrina deterrent, libenter id, quod dixi, de illis oratoribus praedicarent, ut, si homines non eruditi summam essent prudentiam atque incredibilem eloquentiam consecuti, inanis omnis noster esse labor et stultum in nobis erudiendis patris nostri, optimi ac prudentissimi viri, studium videretur.¹⁴³

U našem detinjstvu, brate Kvinte, ako se sećaš, bilo je duboko ukorenjeno mišljenje da Lucije Kras u nauci nije otišao dalje od osnovnog obrazovanja koje je mogao dobiti u detinjstvu, a da je Marko Antonije bio potpuno neuk i neobrazovan. A mnogi, mada su i sumnjali da stvar nije bila takva, ipak su rado i otvoreno ponavljali slične glasine o tim govornicima kako bi nas lakše odvratili od nauke kojoj smo se mi tako predano posvetili, jer ako su ljudi bez obrazovanja sticali tako veliku mudrost i takvu neverovatnu rečitost, onda bi se ceo naš trud činio uzaludnim, a apsurdnom briga sa kojom se prema našem obrazovanju odnosio naš čestiti i mudri otac.

Međutim, Ciceron izražava sumnju u mogućnost da su najveći i najmudriji među precima mogli biti „neuki“ i „neobrazovani“. Na ovom mestu već uočavamo naznake toga da Ciceron želi da preispita rimsku tradiciju koja ne pridaje važnost učenosti i obrazovanju rimskog građanina. Njegov stav je da sve nauke zavređuju pažnju i mogu biti korisne u

¹⁴² Skrajbner se takođe bavio Ciceronovim radom u kontekstu helenske kulture, i u svom članku zaključuje da je najznačajnija ideja koju je nasledio od Grka upravo ova o „idealnom“ čoveku koji treba da se izvežba u svim poljima pre nego što se odvaži da obavi najznačajniju stvar za koju je sposoban. Skrajbner naglašava da je on prikazao tu ideju svojim životom na najbolji način, kako kroz svoje obrazovanje tako i poukama u svojim spisima: Scribner 1920, 91–92.

¹⁴³ *De Or.* 2. 1.

obrazovanju jednog govornika. Na dijahronijskom planu možemo uvideti da se odnos prema obrazovanosti menja od vremena Ciceronovih predaka do njegovog doba. On se priseća da im je ujak Lucije govorio kako je Marko Antonije Retor posetio Atinu i Rodos i tamo besedio sa najučenijim ljudima, a da je Kras odlično poznavao grčki. Obe ove činjenice govore u prilog njihove obrazovanosti.

De Antonio vero, quamquam saepe ex humanissimo homine patruo nostro acceperamus, quem ad modum ille vel Athenis vel Rhodi se doctissimorum hominum sermonibus dedisset, tamen ipse adolescentulus, quantum illius ineuntis aetatis meae patiebatur pudor, multa ex eo saepe quaesivi. Non erit profecto tibi, quod scribo, hoc novum; nam iam tum ex me audiebas mihi illum ex multis variisque sermonibus nullius rei, quae quidem esset in eis artibus, de quibus aliquid existimare possem, rudem aut ignarum esse visum.¹⁴⁴

A o Antoniju smo još od našeg veoma učenog ujaka često slušali sa kakvom se strašću, bilo u Atini bilo na Rodosu, upuštao u razgovore sa najučenijim ljudima; a i ja sam u mladosti, koliko mi je stidljivost zbog mojih mladih godina dozvoljavala, njega mnogo puta pitao o svemu tome. Uostalom, ovo što pišem za tebe nije novost jer si i ranije od mene čuo da se u mnogim različitim razgovorima, makar o onim naukama o kojima sam ja mogao nekako da sudim, Antonije uopšte nije činio ni neukim ni neobrazovanim.

U ovom spisu Ciceron predstavlja Antonija i Krasa kao dvojicu mudrih ljudi koji se nisu razmetali svojim grčkim obrazovanjem, iako su ga, kako veruje, posedovali. Lucije Kras se trudio da pokaže kako prezire nauke i kako je mudrost rimskog naroda značajnija od grčkih učenja,¹⁴⁵ a Marko Antonije je smatrao da će ga rimski narod više ceniti ukoliko se bude činilo da se takvim učenjima nikada nije ni posvetio. Očigledno je da su tadašnji stavovi prema grčkoj kulturi u rimskom društvu bili takvi da je bilo neophodno pokazati da učenost nije stigla iz grčkih izvora, ili da makar takva učenost nije dominantna nad rimskom „razboritošću“ i rimskom tradicijom:

¹⁴⁴ *De Or.* 2. 3.

¹⁴⁵ Lal zapaža kako se iz spisa *De Oratore* stiče utisak da idealno obrazovanje za mladog Rimljanina predstavlja to da sedi kod nogu nekog velikog Rimljanina čiji um je riznica znanja i čija dela i služenje državi pokazuju i njegovu praktičnu moć: Lull, 1919, 49.

Sed fuit hoc in utroque eorum, ut Crassus non tam existimari vellet non didicisse, quam illa despiciere et nostrorum hominum in omni genere prudentiam Graecis anteferre; Antonius autem probabiliorem hoc populo orationem fore censebat suam, si omnino didicisse numquam putaretur; atque ita se uterque graviorem fore, si alter contemnere, alter ne nosse quidem Graecos videretur. Quorum consilium quale fuerit, nihil sane ad hoc tempus; illud autem est huius institutae scriptionis ac temporis, neminem eloquentia non modo sine dicendi doctrina, sed ne sine omni quidem sapientia florere umquam et praestare potuisse.¹⁴⁶

Istina, postojala je razlika između njih dvojice. Kras nije hteo toliko da se čini kao da ništa nije učio, koliko je težio da pokaže da to učenje nije vredno i da razboritost našeg naroda u svemu stavlja iznad učenosti Grka, a Antonije je smatrao da će kod publike kao što je naša njegovom govoru više verovati ako budu mislili da se on nikada nije posvećivao učenju. Tako da su i jedan i drugi smatrali da će utisak biti jači, ako se pretvaraju – kao prvi – da ne cení Grke – a kao drugi – da o njima ništa ne zna. Da li su oni bili u pravu ili ne, o tome nije sada suditi. Ipak, ono što želim da kažem u ovom spisu koji sam sada započeo jeste da niko nikada nije mogao dostići ni sjaj ni majstorstvo u rečitosti bez nauke o govorenju, i što je još važnije, bez svestranog obrazovanja.

Dakle, na primeru Antonijevih stavova vidimo da je postojala bojazan da bavljenje grčkim naukama može izazivati određen stepen nepoverenja kod sunarodnika, stoga je postojala potreba da se takvo obrazovanje skriva ili negira. Nadalje, obraćajući se Krasu, Antonije iznosi svoj stav da nijedan rimski govornik ne želi da se među glupcima pokaže kao takav mudrac da ga oni koji ga slušaju smatraju „budalastim“ (*ineptus*) ili „Grčićem“ (*Graeculus*).

¹⁴⁶ *De Or.* 2. 4–5; O tome i Kvintilijan piše u svom spisu; *Inst. orat.* 2. 17. 6: Quidam naturalem esse rhetoricen uolunt et tamen adiuuari exercitatione non diffitentur, ut in libris Ciceronis de Oratore dicit Antonius obseruationem quandam esse, non artem. Quod non ideo ut pro uero accipiamus est positum, sed ut Antoni persona seruetur, qui dissimulator artis fuit. – *Neki ljudi smatraju da je rečitost prirodan talenat, ali ne poriču da se vežbanjem može nadograditi, kao što Antonije kaže u Ciceronovom spisu De Oratore da retorika počiva na iskustvu, da nije nikakva nauka. Međutim, to ne treba da prihvatimo kao istinu, jer je pisano u kontekstu Antonijeve ličnosti, koji je skrivao svoju učenost.*

Neque vult ita sapiens inter stultos videri, ut ei, qui audiant, aut illum ineptum et Graeculum putent, aut, etiam si valde probent ingenium, oratoris sapientiam admirentur, se esse stultos moleste ferant.¹⁴⁷

Niti iko želi da ispadne mudrac među glupacima da bi ga slušaoci smatrali budalastim ili Grčićem ili da bi pak oduševljeni genijalnošću i mudrošću govornika pali u očaj zbog razmišljanja o sopstvenoj gluposti.

Kada je pozvan da održi govor, Antonije ironično uzvikuje, aludirajući na grčke govornike:

Tum omnes oculos in Antonium coniecerunt, et ille "audite vero, audite," inquit "hominem enim audietis de schola atque a magistro et Graecis litteris eruditum, et eo quidem loquar confidentius, quod Catulus auditor accessit, cui non solum nos Latini sermonis, sed etiam Graeci ipsi solent suae linguae subtilitatem elegantiamque concedere."¹⁴⁸

Tada se svi okrenuše ka Antoniju, a on reče – Čujte i počujte, slušaćete sada čoveka od škole i nauke, verziranog u grčkoj književnosti; ja ću govoriti sa još većim samopouzdanjem jer je došao da me sluša Katul, za kime zaostajemo ne samo mi u našem latinskom govoru, već i sami Grci u suptilnosti i prefinjenosti svog sopstvenog jezika!

Na osnovu poslednja dva izdvojena citata zapažamo da etnonim *Grk* stoji u kontekstualnoj vezi sa imenicama „genijalnost“, „mudrost“ i „učenosť“, a sa druge strane u sinonimskom nizu sa pridevom „budalast“. Možemo zaključiti da takav omalovažavajući stav prema grčkim učenjima nije bio lično Krasov i Antonijev, već stav naroda, to jest publike pred kojom bi nastupali. Nije bilo primereno da se govornici razmeću velikom učenošću u svojim nastupima. O tome svedoči primedba Plutarha da su među rimskim narodom reči *Γραικός* i *σχολαστικός* obično shvatane kao pogrdne.¹⁴⁹ Takođe uočavamo da Ciceron ima potrebu da istakne kako su pojedini Rimljani, poput Katula, nadmašili čak i same Grke, kojima se pripisuju vrhunski dometi u govorništvu.

¹⁴⁷ *De Or.* 1. 221. O ovim dvema upotrebljenim rečima *ineptus* i *Graeculus* biće reči kasnije.

¹⁴⁸ *De Or.* 2. 28.

¹⁴⁹ *Plut. Cic.* 5.

Međutim, i sam Antonije priznaje da bi bilo ljudski saslušati ono što Grci imaju da kažu, budući da su toliko toga podarili ljudima, ali naglašava da je moguće doživeti osudu javnosti zbog otvorenog pokazivanja takve naklonosti:

Semper ego existimavi iucundiozem et probabiliorem huic populo oratorem fore, qui primum quam minimam artifici alicuius, deinde nullam Graecarum rerum significationem daret: atque ego idem existimavi pecudis esse, non hominis, cum tantas res Graeci suscipere, profiterentur, agerent seseque et videndi res obscurissimas et bene vivendi et copiose dicendi rationem daturus hominibus pollicerentur, non admovere aurem et, si palam audire eos non auderes, ne minueres apud tuos civis auctoritatem tuam, subauscultando tamen excipere voces eorum et procul quid narrarent attendere.¹⁵⁰

Uvek sam smatrao da će našem narodu biti draži i prijemčiviji onaj govornik koji, pre svega, odaje utisak da se veoma malo školovao, i da nikako nije pridavao značaj grčkim naukama. Ipak, budući da su Grci pokrenuli, proučili i razjasnili toliko važnih pitanja i pozvali se da poduče ljude kako da razumeju najstroženije teme, kako da valjano žive i lepo govore, smatrao sam da je osobina divljaka, a ne civilizovanog čoveka, da ne oslušne, ako se već u javnosti ne bi usudio da ih sluša (kako ne bi ugrozio svoj ugled kod sugrađana), da barem iz prikrajka čuje njihove reči i izdaleka obrati pažnju na ono što imaju da kažu.

Ciceron o ovom problemu otvoreno raspravlja u spisu *De Oratore*, namenjenom užem krugu obrazovanih, koji shvataju značaj opšteg obrazovanja i dele autorova interesovanja. U javnim nastupima pred širim auditorijumom nije bilo poželjno razmetati se grčkim učenjima. I Ciceron se često pravio neuk, na primer, u govoru *In Verrem* kada je govorio da se ne razume u grčku umetnost te da je imena umetnika naučio za potrebe suđenja.¹⁵¹ To svakako ne može biti tačno, imajući u vidu da u Ciceronovim spisima nailazimo na mnoštvo imena grčkih umetnika.

Znamenita retorska škola Apolonija Molona pominje se i u spisu *Brutus*: pohađao ju je izvesni Manlije Torkvat – *doctus vir ex Rhodia disciplina Molonis* – ali, kako Ciceron ističe, on je i po prirodi bio talentovan da besedi.¹⁵² Takođe, za sebe govori kako je došao na Rodos

¹⁵⁰ *De Or.* 2. 153.

¹⁵¹ *Ver.* II 4. 4.

¹⁵² *Brut.* 245.

nezadovoljan učiteljima retorike u Aziji.¹⁵³ Na tom putu pratio ga je i Servije Sulpicije Ruf, koji je krenuo u Molonovu školu kako bi usavršio svoje sposobnosti i znanja.¹⁵⁴

U jednom pismu Atiku Ciceron piše da je Marko Favonije na sudu ocrnio Scipiona Naziku i da je tom prilikom govorio tako kao da je radio na Rodosu u mlinu, a ne vežbao kod Molona. Ova duhovita opaska zasnovana je na igri reči *Molo – mola* (Molon – mlin).¹⁵⁵ O Rođanima na više mesta govori da ne vole kitnjast stil, kao ni Atinjani, i da prednjače što se tiče humora u retorici, zajedno sa govornicima sa Sicilije, iz Bizanta i Atike.¹⁵⁶

Ciceron Rođane i Atinjane karakteriše kao veoma učene ljude – *de institutis Atheniensium, Rhodiorum, doctissimorum hominum* – poredeći ih sa svojim narodom, za koji takođe kaže da je veoma mudar – *de nostrorum etiam prudentissimorum hominum institutis*.¹⁵⁷

Zapazili smo da nekoliko puta pominje Atinu i Rodos zajedno. Kao primer poslužice i jedna nepotpuna rečenica iz spisa *De Republica*: *in libero autem populo, ut Rhodi, ut Athenis, nemo est civium qui – kod slobodnog naroda poput Atinjana i Rođana, ne postoji građanin koji...*¹⁵⁸ Atinu, Kartaginu i Rodos spominje kao moćne pomorske sile.¹⁵⁹

Ostala spominjanja termina *Rhodus* za našu temu nisu relevantna. U njima se Ciceron uglavnom koristi primerima iz istorije (*exempla*) ovog grada.

Prvo možemo istaći da se Rodos ni u jednom od pronađenih osamdeset primera, koliko ih je ukupno, ne pominje u negativnom kontekstu. Smatramo da pominjanje Rodosa i Atine zajedno svedoči da su ova dva grada bila vodeći retorski centri antičke Grčke. Apolonije Molon, učitelj retorike, najčešće je pominjana ličnost u vezi sa Rodosom.

Ciceron, opisujući rimski narod, koristi pridev *prudens*¹⁶⁰ i imenicu *prudentia*, a Rođane i one koji tamo usvajaju govorničko znanje i veštinu naziva *docti*. Samim izborom reči

¹⁵³ *Brut.* 307, 316.

¹⁵⁴ *Brut.* 151.

¹⁵⁵ *Att.* 2. 1. 9. Iako je Molon veoma uticao na Cicerona i njegov govornički stil, ovo je jedini put da ga pominje u pismima: Lull, 1919, 55.

¹⁵⁶ *Brut.* 51; *Or.* 25; *De Or.* 2. 217.

¹⁵⁷ *Part.* 1. 118.

¹⁵⁸ *Rep.* 1. 47.

¹⁵⁹ *Man.* 54.

¹⁶⁰ Ciceron na jednom mestu pomenuti pridev upotrebljava da opiše Grke, *Tusc.* 2. 65: *Medutim, Grci, koji nisu dovoljno hrabri, ali su dosta mudri (prudentes), onoliko koliko to ljudi mogu biti, ne smeju da se suoče s*

karakteriše Rimljane kao „prirodno“ mudre ljude. Rodos je retorski centar gde Rimljani, kako Ciceron smatra, po prirodi bistar i talentovan narod, dolaze da usavrše svoje znanje i da steknu neophodne govorničke veštine i mnoga druga korisna znanja. Ciceron u govorima koristi latinske termine *sapientes/docti* kada neutralno govori o mudrim ljudima i filozofima, a kada želi da izrazi negativan stav prema takvim osobama, on upotrebljava grčke reči *philosophus* i *philosophia*.¹⁶¹

Loton govori o značajnoj razlici između dve reči koje su označavale govornika, *orator* i *rhetor*.¹⁶² *Orator* je stara latinska reč za govornika, označavala je predstavnika poslanstva, a samim tim i predstavnika rimskog naroda. Pored sposobnosti da lepo govori, *orator* je imao autoritet da zastupa svoj stav i kao takav predstavljao je čoveka od akcije i odgovornosti čije su reči uticale na događaje. Sa druge strane, grčka reč *rhetor* bila je rezervisana za učitelje govorništva, za koje su se uvek vezivala isprazna školska deklamovanja i neozbiljnost (*levitas*), osobina često pripisivana Grcima, o kojoj će kasnije biti reči. Ciceron katkad sa omalovažavanjem govori o „retorima“,¹⁶³ a u šali i sebe tako naziva.¹⁶⁴

neprijateljem, ali zato bolest podnose strpljivo i razborito. Ljub. Crepajac, *Marko Tulije Ciceron, Rasprave u Tusukulu*, SKZ, Beograd, 1974, 79.

¹⁶¹ Adams, 2003, 203.

¹⁶² Laughton, 1961, 27–28.

¹⁶³ *De Or.* 1. 84; 2. 75–77; 3. 54.

¹⁶⁴ *De Or.* 2. 10.

2.2. SPARTA I LACEDAEMON

Spartu, odnosno Lakedemon, Ciceron pominje skoro koliko i Rodos, osamdeset i pet puta. U naše istraživanje uvrstili smo ova dva termina imajući u vidu značaj i ulogu tog grčkog polisa u istoriji antičkog sveta. Znameniti dorski polis Ciceron češće naziva Lakedemonom nego Spartom. Lakedemon, sin Zevsa i nimfe Tajget, oženio je Spartu, ćerku lakonskog kralja Eurota. On je svoje ime dao državi, a glavni grad je nazvao po svojoj supruzi.¹⁶⁵

2.2.1. SPARTA

Toponim *Sparta* Ciceron upotrebljava petnaest puta i to najčešće pominjući ličnosti i događaje iz njene istorije. Scipion u spisu *De Republica*, raspravljajući o najboljem državnom uređenju, govori da je Romul uvideo isto ono što je u Sparti malo pre njega Likurg shvatio – da monarh bolje vlada državom ukoliko to čini zajedno sa sazivom najuglednijih ljudi.¹⁶⁶ Ipak, kada pojedinac drži svu vlast u svojim rukama ona se mora zvati kraljevskom – kao što je to bio slučaj u Rimu, premda je u doba kraljeva postojao Senat, slično kao u Sparti u vreme Likurgovih zakona.¹⁶⁷ Takođe, pominje efore, koji su u Sparti bili protivteža kraljevima.¹⁶⁸ U spisu *De finibus bonorum et malorum* pominje Leonidu i njegovih trista Spartanaca.¹⁶⁹

Raspravljajući o bolu, u drugoj i petoj knjizi spisa *Tusculanae disputationes*, Ciceron opisuje spartanski duh i hrabrost njihovih dečaka, koji ni glasa ne puste dok bivaju bičevani, ponekad i do smrti.¹⁷⁰ Ciceron podseća i na hrabrost spartanskih žena koje su slale sinove u rat. Ako bi im javili da im je sin poginuo, odgovarale bi da su ga za rat i rodile kako bi dao svoj život za otadžbinu.¹⁷¹

¹⁶⁵ Paus. *Desc. Graec.* 3. 1. 2.

¹⁶⁶ *Rep.* 2. 15.

¹⁶⁷ *Rep.* 2. 43.

¹⁶⁸ *Rep.* 2. 58; *Leg.* 3.16.

¹⁶⁹ *Fin.* 2. 97.

¹⁷⁰ *Tusc.* 2. 34; 5. 77.

¹⁷¹ *Tusc.* 1. 102; 2. 37.

Spartancima zamera na pohlepi, za koju u spisu *De Officiis* iznosi stav da je najveće zlo i kaže da je Apolon Pitijski prorekao da će zbog nje Sparta propasti. Dodaje da tim proročanstvom nije predskazao sudbinu samo Sparte već i mnogih naroda.¹⁷² Raspravljajući o bogovima i mitovima, Ciceron prenosi da i stoici i pesnici kazuju neverovatne priče, ali da on smatra da je Likurg dao Sparti zakone, a ne Apolon, a da je bolesne lečio Hipokrat, a ne Asklepije.¹⁷³

U pismu Lukceju spominje da Spartanac Agesilaj nije hteo da se izradi njegov portret, niti da mu se podigne statua, ali da ga je Ksenofont u svom delu proslavio više nego što bi to učinili bilo koji kipovi. Stoga, nada se da će tako Lukcej proslaviti njegove zasluge u spisu koji je nameravao da piše. Ovo mesto je takođe bitno jer Ciceron pominje grčke umetnike Apela i Lisipa, što ide u prilog pomenutoj činjenici da se u govoru *In Verrem* samo pretvarao da ne poznaje grčku umetnost.

Ciceron piše Atiku 60. godine pre n. e. da nikada neće napustiti čestite ljude i „Spartu“, koja je sada u njegovoj nadležnosti.¹⁷⁴ Pomenutu upotrebu termina detaljno je objasnio N. Putnik – *Sparta je ovde metafora za stranku optimata, čiji lider Ciceron postaje posle smrti Kvinta Lutacija Katula 61. ili 60. god. Metafora se oslanja na rečenicu iz Euripidovog Telefa, sačuvanu u Stobejevoj antologiji: Σπάρτην ἔλαχες, κείνην κόσμει* „Dopala ti je Sparta, sad je uređuj!“ – u smislu sudbinske usmerenosti na nešto. Sam pomen Sparte, međutim, može u sebi sadržati i asocijaciju na klasični spartanski konzervativizam nasuprot atinskom populizmu.¹⁷⁵

2.2.2. LACEDAEMON

U spisu *De Inventione* Ciceron često spominje Lakedemonjane. Među karakteristikama koje određuju čovekovu ličnost navodi nacionalnost, suprotstavljajući grčki svet varvarskom, a potom otadžbinu, uzimajući za primer Atinu i Lakedemon.¹⁷⁶ Na ostalih pet mesta spominje Lakedemonjane, koji su pretrpeli težak poraz od malobrojnijeg neprijatelja, beotskog saveza na

¹⁷² *Off.* 2. 77.

¹⁷³ *N. D.* 3. 91.

¹⁷⁴ *Att.* 1. 20. 3.

¹⁷⁵ J. Savić, M. Kisić, N. Putnik (prevod i komentari), *Marko Tulije Ciceron, Pisma Atiku I*, Beograd, Fedon, 2009, 168, nap. 231.

¹⁷⁶ *Inv.* 1. 35.

čelu sa Tebom i njenim vojskovođama Epaminandom i Pelopidom. Na primerima pojedinih događaja iz ovog rata on objašnjava postupak argumentacije u besedi.¹⁷⁷

Čest topos u Ciceronovim spisima jeste da su Rimljani u određenim istorijskim okolnostima i događajima bolje postupili od Grka. Na početku druge knjige spisa *De Republica*, u kojoj se govori o razvoju rimske države, Scipion prenosi misli starog Katona, da je rimsko državno uređenje bolje od uređenja ostalih naroda. Naime, drugim državama su isključivo pojedinci donosili zakone – Minos na Kritu, Likurg u Lakedemonu, Tezej, Drakon, Solon, Klisten i Demetrije iz Falerona u Atini. Rim, ističe Ciceron, nije izgrađen zaslugom jednog čoveka već, kroz vekove i godine, zaslugom mnogih.¹⁷⁸ Za razliku od Lakedemonca Likurga, koji je smatrao da za kralja treba nužno birati one koji vode poreklo od Heraklovog roda, bez obzira na njihove osobine, Rimljani su shvatili da treba uvažavati vrlinu i mudrost kralja, a ne njegovo poreklo.

Quo quidem tempore novus ille populus vidit tamen id quod fugit Lacedaemonium Lycurgum, qui regem non deligendum duxit, si modo hoc in Lycurgi potestate potuit esse, sed habendum, qualiscumque is foret, qui modo esset Herculi stirpe generatus; nostri illi etiam tum agrestes viderunt virtutem et sapientiam regalem, non progeniem, quaeri oportere.¹⁷⁹

*U to vreme, iako mlad, narod je shvatio ono što je promaklo Spartancu Likurgu, koji je smatrao da kralja ne treba birati – ako je to uopšte i zavisilo od njega – već ga treba držati, kakav god bio, samo ako je poreklom od Heraklovog roda. Naši preci, u to vreme još primitivni, shvatili su da treba tražiti kraljevsku vrlinu i mudrost a ne rod.*¹⁸⁰

Rimsko uređenje je spoj kraljevske, narodne i aristokratske vlasti, kao što je to bilo i u državi Lakedemonjana i Kartaginjana.¹⁸¹ O uverenjima i običajima Lakedemonjana kaže da su oni smatrali svojom teritorijom sve ono što mogu kopljem da dosegnu, kao i da zabranjuju blud u ljubavnom odnosu.¹⁸²

¹⁷⁷ *Inv.* 1. 55; 1. 69; 2. 69; 2. 96.

¹⁷⁸ *Rep.* 2. 2.

¹⁷⁹ *Rep.* 1. 50; 2. 24.

¹⁸⁰ B. Šijački Manević (prevod i komentari), *Marko Tulije Ciceron, Država*, 2. 12, Plato, Beograd, 2002, 69–70.

¹⁸¹ *Rep.* 2. 42.

¹⁸² *Rep.* 3. 15; 4. 4.

U spisu *De Divinatione* Ciceron navodi da su Lakedemonjani, kao i mnogi drugi narodi, često posećivali proročište u Delfima. Apolonova proročanstva upućena Atinjanima, Lakedemonjanima, Tegejcima, Argivcima, Korinćanima Ciceron smatra opštepoznatim, a da delfsko proročište ne bi bilo tako posećeno da vreme nije potvrdilo istinitost Pitijinih reči. Govoreći o predskazanjima, pominje čuvenu bitku kod Leuktre, kada su Tebanci pobedili Lakedemonjane. Pred samu bitku mnoštvo neobičnih događaja najavljivalo je pobedu jednoj, a poraz drugoj strani.¹⁸³ Sve dobro uređene države služile su se auspicijama ili nekim drugim oblikom proricanja budućnosti. Tako su Atinjani imali državne proroke – *μάντις*, a lakedemonskim kraljevima proroci su bili savetnici.¹⁸⁴ Poslednja dva termina *Lacedaemonii* u prvoj knjizi spisa *De Divinatione* vezana su za predskazanja koja su se obistinila – Anaksimandrovo o predstojećem zemljotresu i Kasandrino o Trojanskom ratu.¹⁸⁵ Ciceron, međutim, određene nesvakidašnje događaje, kao što je zveckanje oružja u Heraklovom hramu pred poraz u bici kod Leuktre ili prevrtanje urne, koje je Lakedemonjanima navodno donelo nesreću, ne smatra božanskim znacima, već spletom okolnosti.¹⁸⁶ I sam ne verujući u mogućnost proricanja budućnosti, govori kako je stoik Diogen delimično priznao Haldejcima sposobnost predviđanja karaktera i sposobnosti kod dece. Kao argument da se budućnost ne može proreći, uzima za primer blizance, koji fizički isto izgledaju, a sudbine su im različite. Tako su lakedemonjski kraljevi, braća Proklo i Euristej, vodili drugačije živote: Proklo je bio poznatiji zbog svojih plemenitih dela, i živio je znatno kraće od svog brata.¹⁸⁷

Lakedemonjani su u spisu *Brutus* pomenuti samo na dva mesta. Govoreći o Homeru i njegovoj rečitosti, kaže da je slavni grčki pesnik živio mnogo pre Romula, ali ne pre zakonodavca Likurga. Ističe, međutim, da nikada nije čuo da je neki Lakedemonjanin bio dobar govornik. Sudeći prema Homerovim epovima, Ciceron tvrdi da je samo Menelaj lepo zborio, ali nije bio izdašan na rečima. Prema njegovom mišljenju, konciznost i kratkoća govora poželjni su u pojedinim prilikama, ali *brevitas* nije odlika dobrog besedništva.¹⁸⁸

¹⁸³ *Div.* 1. 37; 1. 74–76; 1. 122; 2. 54–55; 2. 67–69.

¹⁸⁴ *Div.* 1. 95–96.

¹⁸⁵ *Div.* 1. 112; 114.

¹⁸⁶ *Div.* 2. 67–69.

¹⁸⁷ *Div.* 2. 90.

¹⁸⁸ *Brut.* 40; 50.

Tusculanae disputationes sadrže desetak osvrtâ na Lakedemonjane. Među primerima onih koju su slavno poginuli, pominje se Leonida i hrabri odred njegovih vojnika.¹⁸⁹ Kakav je bio karakter Spartanaca govore i sledeće anegdote. Jedan Lakedemonjanin, koga su efori osudili na smrtnu kaznu, radosno je išao na pogubljenje, pa upitan da li mrzi Likurgove zakone, odgovorio je: *Ne, baš naprotiv, zahvalan sam mu jer mogu da platim svoj dug bez pozajmljivanja i kamate*. Ciceron oduševljeno komentariše: *Eto čoveka dostojnog Sparte!*¹⁹⁰ Primetili smo da su opisi pojedinih afirmativnih događaja kod drugih naroda često praćeni komentarom da je tako isto ili još bolje bilo u Rimu, stoga posle ove spartanske anegdote Ciceron kaže:

Talis innumerabilis nostra civitas tulit. Sed quid duces et principes nominem, cum legiones scribat Cato saepe alacris in eum locum profectas, unde redituras se non arbitrarentur?¹⁹¹

*U našoj zemlji je bezbroj takvih ljudi, ali da ne navodim samo vojskovođe i prvake, kada su, kako Katon piše, čitave legije često odlazile razdragane na ono mesto sa kojeg nisu verovali da će se vratiti.*¹⁹²

Kada je Filip Makedonski pretio Lakedemonjanima da će im osujetiti svaku nameru i plan, oni ga pitaše može li ih sprečiti i da izvrše samoubistvo.¹⁹³ Obe priče govore o hrabrosti i ravnodušnosti ovog naroda prema smrti. Epaminondinu pogibiju takođe smatra slavnom, budući da je tebanski vojskovođa pao oslobađajući svoj narod od vlasti Lakedemonjana.¹⁹⁴ U drugoj i petoj knjizi istog spisa, pominjući ih sada drugačijim etnonimom, ponovo govori o hrabrosti i izdržljivosti lakedemonskih dečaka.¹⁹⁵ Zanimljiva je priča o tiraninu Dioniziju, kome se nije svidela tradicionalna lakedemonska crna čorba kada je večerao u Fiditiji. Nije ni čudo, odgovorio je kuvar, jer nije začinjena naporom u lovu, trčanjem dolinom reke Eurote, znojem, glađu i žeđu¹⁹⁶ – svim onim aktivnostima kojima se Lakedemonjani često bave.

¹⁸⁹ *Tusc.* 1. 101; 116.

¹⁹⁰ *Tusc.* 1. 100.

¹⁹¹ *Tusc.* 1. 100–101.

¹⁹² Ljub. Crepajac (prevod i komentari) *Marko Tulije Ciceron, Rasprave u Tuskulu*, Beograd, SKZ, 1974, 44.

¹⁹³ *Tusc.* 5. 42.

¹⁹⁴ *Tusc.* 2. 59.

¹⁹⁵ *Tusc.* 2. 42; 5. 77.

¹⁹⁶ *Tusc.* 5. 98–99.

U spisu *De Senectute* Ciceron pominje *geruziju* – veće staraca, koje ima najveći autoritet i najveću vlast u Lakedemonu.¹⁹⁷ Pominje da je Lisandar Lakedemonjanin često govorio da se u njihovoj državi najviše poštuju i uvažavaju stari pa prepričava događaj kada je jedan starac u Atini došao u pozorište i niko mu nije ustupio mesto. Međutim, kada je stigao do dela pozorišta gde su sedeli Lakedemonjani, oni su svi ustali da bi on seo. Jedan od njih je prokomentarisao: *Ovi Atinjani znaju šta je lepo i ispravno, ali to ne čine.*¹⁹⁸

Spis *De Officiis* sadrži desetak osvrtu na poznate Lakedemonjane – Pausaniju, Lisandra, Kalikratida, Kleombrota, Ksantipa, opisujući događaje u kojima su učestvovali. Prenoseći Platonove misli, ističe da je čitav lakedemonski narod bio obuzet željom za pobedom.¹⁹⁹ Iako se smatra da je Sparta svoj vrhunac dostigla zahvaljujući Pausaniji i Lisandru, Ciceron iznosi mišljenje da se njihove zasluge ne mogu porediti sa onim što je postignuto Likurgovim zakonima i njegovim načinom upravljanja državom. U ovom slučaju, ratna dostignuća nisu iznad onih stečenih u miru, jer su upravo zahvaljujući tim zakonima i uspostavljenoj disciplini vojnici bili hrabri i poslušni.²⁰⁰

Koliko je nekim Lakedemonjanima značila slava svedoče dva događaja iz istorije Sparte. Kalikratid i Kleombrot, iako su izvojevali mnogo pobeda i bili spremni da poginu za svoju otadžbinu, ipak nisu hteli da umanje svoju slavu time što će se povući iz borbe u trenutku kada je to bio jedini spas. Kalikratid se branio od kritika rekavši da Lakedemonjani mogu obnoviti flotu, ako je izgube, ali da se on ne može povući a da sebe ne smatra kukavicom. Kleombrot pak plašeći se prekora svojih sugrađana, upustio se u bitku protiv Epaminonde i izgubio, čime je moć Sparte oslabila. Naposletku, okrećući se rimskoj istoriji, Ciceron uzvikuje: *Kako je samo bolje postupio Kvint Maksim!*²⁰¹ Međutim, u Lakedemonu je bilo i promućurnijih vođa, poput Lisandra, zaključuje Ciceron.²⁰² Nijedna vlast se ne može dugo održati ako počiva na strahu – protiv okrutnog Falarisa ustao je čitav narod Agrigenta; Makedonci su napustili Demetrija i prešli Piru; Lakedemonjane su svi saveznici napustili kada su se uzoholili u vlasti.²⁰³ Ciceron tvrdi da se posle proterivanja efora Lisandra i ubistva kralja Agisa, zbog

¹⁹⁷ *Sen.* 20.

¹⁹⁸ *Sen.* 63.

¹⁹⁹ *Off.* 1. 64.

²⁰⁰ *Off.* 1. 76.

²⁰¹ *Off.* 1. 84.

²⁰² *Off.* 1. 109.

²⁰³ *Off.* 2. 26.

unutrašnjih sukoba pojavljuju tirani, plemeniti građani se šalju u progonstvo, a moć države slabi. Potekle u Sparti, slične stvari dešavaju se sve češće i šire se na čitavu Grčku.²⁰⁴ U trećoj knjizi govori o sukobu između moralno ispravnog i korisnog postupka, pa prepričava događaj iz Peloponeskog rata. Naime, Temistokle je smislio siguran način da pobjede Lakedemonjane time što će protivničke lađe tajno zapaliti. Atinjani, čim su saznali da je plan nemoralan, odmah su od Temistoklovog predloga odustali, i ne čuvši o čemu je zapravo reč.²⁰⁵ Posle mnoštva sličnih primera iz legendarnih priča i istorije iz drugih naroda, Ciceron prikazuje događaj iz rimske istorije. Pošto je Ksantip Lakedemonjanin, zapovednik u Hamilkarovoj vojsci, zarobio Marka Atilija Regula, Kartaginjani su odlučili da njega pošalju sa mirovnom delegacijom u Rim. Plan je bio da Regul isposluje mir kod Rimljana i da pošalje natrag kartaginske taoce. Ukoliko te zahteve ne ispuni, Regulu je bilo naređeno da se vrati u Kartaginu. Došavši u Rim, insistirao je da se rat nastavi, a da bi održao datu reč, svojevolumeno se predao neprijateljima. Ovo je još jedan primer kada su mudri ljudi, odbacivši ličnu korist, postupili u skladu sa moralnim načelima.²⁰⁶

Pozitivan odnos prema Lakedemonjanima vidimo u govoru *Pro Flacco*, gde Ciceron ističe vrlinu lakedemonskog naroda, koja im nije samo prirodom data već je i disciplinom uvećana, navodeći da već sedamsto godina žive poštujući iste zakone i običaje. Zajedno sa Atinjanima i delegacijama iz Aheje, Beotije i Tesalije oni su predstavnici prave i poštene Grčke, za razliku od azijskih Grka, svedoka protivničke strane, kojima ne treba verovati jer su lukavi i licemerni.²⁰⁷

U govoru *Pro Murena* navodi da su Lakedemonjani prvi osmislili zajedničko obedovanje i razgovor u ležernom, ležećem položaju. Katon Mlađi osuđuje takvu praksu, kao i Murenu, koji se našao u sličnoj situaciji, smatrajući da se bitne odluke ne smeju donositi u neformalnim okolnostima. Ciceron pak to opravdava služeći se primerima iz istorije dveju država. Naime, navodi da ni Lakedemonjani, koji leže dok jedu i vode razgovore, niti Krićani, koji to nikada ne rade, nisu bolje očuvali svoju državu nego Rimljani, koji pak ostavljaju posebno vreme za rad, a posebno za odmor.²⁰⁸

²⁰⁴ *Off.* 2. 80.

²⁰⁵ *Off.* 3. 49.

²⁰⁶ *Off.* 3. 99.

²⁰⁷ *Flac.* 63.

²⁰⁸ *Mur.* 74.

Govoreći o građanskim pravima u govoru *Pro Balbo* daje nam za primer grčke gradove – svaki čovek može biti građanin mnogih gradova istovremeno, pa se tako Rođani i Lakedemonjani i svi ostali ubrajaju u stanovnike Atine. U Rimu, međutim, ne važe takvi običaji, tako da neki neuki Rimljani sede u Atini među sudijama, i u Areopagu, ne znajući da gube rimsko državljanstvo ukoliko su dobili atinsko i ako ga se potom ne odreknu.²⁰⁹ Navodeći ovaj primer, divi se precima i hvali prve zakone svog naroda, koji je ustanovio pravila da jedan čovek ne može biti građanin više gradova, ali da se niko ne može silom naterati da promeni ili da zadrži državljanstvo nekog grada. U tome vidi osnove rimske slobode.²¹⁰

Iz pisma Serviju Sulpiciju Rufu zaključujemo da je Ciceron poštovao kako same Lakedemonjane tako i njihove slavne pretke i da je imao osećaj dužnosti prema njima:

Nec Lacedaemonios dubitare arbitror, quin ipsi sua maiorumque suorum auctoritate satis commendati sint fidei et iustitiae tuae, et ego, qui te optime novissem, non dubitavi, quin tibi notissima et iura et merita populorum essent: itaque, quum a me peteret Philippus Lacedaemonius, ut tibi civitatem commendarem, etsi memineram me ei civitati omnia debere, tamen respondi commendatione Lacedaemonios apud te non egere. Itaque sic velim existimes, me omnes Aethiopiae civitates arbitrari pro horum temporum perturbatione felices, quod iis tu praesis, eundemque me ita iudicasse, te, quod unus optime nosses non nostra solum, sed etiam Graeciae monumenta omnia, tua sponte amicis Lacedaemoniis et esse et fore. Quare tantum a te peto, ut, quum ea facies Lacedaemoniorum causa, quae tua fides, amplitudo, iustitia postulat, ut iis, si tibi videbitur, significes te non moleste ferre, quod intelligas ea, quae facias, mihi quoque grata esse; pertinet enim ad officium meum eos existimare curae mihi suas res esse: hoc te vehementer etiam atque etiam rogo.²¹¹

Ne mislim da Lakedemonjani sumnjaju u to da su sami po sebi dovoljna preporuka tvojoj brizi i pravičnosti zbog svog ugleda, i ugleda svojih predaka. A ja, koji te veoma dobro poznajem, nisam posumnjao da su ti prava i zasluge naroda sasvim poznate. Naime, kada je Filip Lakedemonjanin od mene tražio da ti preporučim njihov grad, premda sam se setio da mnogo toga dugujem tom gradu, ipak sam odgovorio da Lakedemonjanima nije potrebna preporuka kod tebe. Dakle, hteo

²⁰⁹ *Balb.* 30.

²¹⁰ *Balb.* 31.

²¹¹ *Fam.* 13. 28b.

bih da znaš: sve gradove Ahaje, jer si im ti na čelu, smatram srećnim poredeći ih sa Lakedemonom, za koga su nastupila loša vremena. Takođe, uveren sam da ti, s obzirom na to da bolje od bilo koga znaš ne samo naša, nego i sva grčka akta, svojom voljom jesi i bićeš prijatelj Lakedemonjana. Stoga od tebe samo ovo tražim: kada budeš činio za Lakedemonjane ono što tvoja dužnost, položaj i pravo nalažu, stavi im do znanja, ako smatraš da treba, da ti nije teško da uvidiš da je ono što činiš i meni po volji. Moj osećaj dužnosti nalaže da oni znaju da su njihovi problemi predmet mojih razmišljanja. Još jednom te najusrdnije za to molim.

Sparta i Lakedemon, kao što smo već rekli, ukupno se u Ciceronovim spisima pominju oko osamdeset puta; ni u jednom od pretraženih pasusa ovi termini nisu spomenuti u negativnom kontekstu. Ciceron pominje mnoge ličnosti i događaje iz istorije ovog grada, najčešće Likurga, koji je svojim zakonima, prema Ciceronovom mišljenju, najviše doprineo usponu polisa. Ističe hrabrost lakedemonskog naroda, kako njihovih vojnika, tako i žena i mladića. Pominje zasluge Pausanije i Lisandra, pobede vođa Kleombrota i Kalikratida, ali i velike poraze – u bici kod Termopila i kod Leuktre. Iz Ciceronovih opisa stiče se utisak da su hrabrost, disciplina i borbenost najveće vrline ovog naroda.

Primećujemo da na nekoliko mesta Ciceron sa ponosom ističe da je njegov narod mudrije postupio u određenim situacijama. Fabije Maksim Kunktator je oklevanjem izvojevao pobedu, a pomenute spartanske vođe neoprezno su se upustile u bitku i izgubile. Očekivano, hvali svoj narod da je, iako „primitivniji“, bolje procenio da kralja treba birati po vrlini i mudrosti, a ne po rodu. Takođe, dodaje da je i Rim dao mnogo hrabrih i časnih ljudi poput onog Lakedemonjanina koji radosno odlazi na pogubljenje, poštujući Likurgove zakone.

Gledajući sve izdvojene segmente o Sparti, odnosno Lakedemonu u celini, zaključujemo da je Ciceronov stav o Lakedemonjanima pozitivan. Smatrao ih je izuzetno hrabrima i disciplinovanima, a visoko je cenio, često pominjane, Likurgove zakone. Razloge za ovakav stav prema Spartancima možemo pronaći u tome što su ovi narodi visoko cenili iste vrline. Iako Ciceronu nije namera da poredi Rimljane i Spartance, iz analize konteksta upotrebljenih termina evidentna je velika sličnost ova dva naroda. Sa druge strane, odsustvo negativnih komentara može se objasniti činjenicom da Spartanci nisu imali veliku ulogu u izgradnji grčke intelektualne kulture. U spisu *Brutus* iskreno priznaje da nikada nije čuo za nekog dobrog govornika iz Lakedemona. Iz pretraženog materijala ne može se izvući zaključak zašto nekada upotrebljava termin *Sparta*, a nekada *Lacedaemon*. Jedino je evidentno da je imenica *Lacedaemon* učestalija, a najčešće upotrebljava pridev *Lacedaemonius*.

ATHENAE

Uz termin *Atina*, analizom ćemo obuhvatiti i prisvojni pridev *atinski*, kao i imenicu *Atinjanin*. U celokupnom opusu ova tri termina ukupno se pominju oko dvesta puta. Ciceron Atinu naziva cvetom Grčke (*Graeciae flos*),²¹² izumiteljkom svih nauka (*omnium doctrinarum inventrix*),²¹³ gradom iz kojeg je potekla civilizacija.²¹⁴ Zbog obimnosti, materijal smo razvrstali u tri grupe.

2.2.3. RETORSKI I FILOZOFSKI SPISI

U spisu *Brutus* Ciceron naglašava da naklonost prema lepom govoru u početku nije bila svojstvena svim Grcima, već pre svega atinskom narodu – *hoc autem studium (sc. eloquentiae), non erat commune Graeciae sed proprium Athenarum*.²¹⁵ Međutim, u odnosu na druge discipline, govorništvo kao nauka javilo se relativno kasno, jer čak ni u Atini nije bilo nijednog retorskog spisa pre Perikla i Tukidida.²¹⁶ Ciceron prvim velikim govornicima naziva Atinjane Solona i Pizistrata, iako je i ranije bilo dobrih govornika, poput Odiseja, Nestora pa i samog Homera.²¹⁷ Prema njegovom mišljenju, najbolji stil govorenja je upravo atički; njihovi govornici su najumešniji, a među njima se posebno ističe Demosten.²¹⁸

Osim toga, u uvodnom delu spisa *De Oratore* ističe da je govorništvo i nastalo i dostiglo svoj vrhunac u Atini. Ne zadržava se mnogo na tome, već odmah dodaje da su Rimljani takođe počeli da se interesuju za retoriku, nakon što su pokorili mnoge narode i osigurali mir, kao i pošto su se bolje upoznali sa grčkom književnošću i čuli kako grčki oratori govore:

²¹² *N. D.* 3. 82.

²¹³ *De Or.* 1. 13.

²¹⁴ *Flac.* 62.

²¹⁵ *Brut.* 49.

²¹⁶ *Brut.* 26–27; Kako se smatra, mesto porekla učenog, metodskog govorništva je Sirakuza; prvi učitelj govorništva i prvi tehnoqrata koji je sastavio udžbenik „*Techne*“ bio je Koraks (5. vek pre n. e.): V. Jelačić Srbulj, *Rhetorikè téhne*, Beograd, 2007, 30.

²¹⁷ *Brut.* 39–41.

²¹⁸ *Opt. Gen.* 7; 13.

Atque ut omittam Graeciam, quae semper eloquentiae princeps esse voluit, atque illas omnium doctrinarum inventrices Athenas, in quibus summa dicendi vis et inventa est et perfecta, in hac ipsa civitate profecto nulla umquam vehementius quam eloquentiae studia viguerunt. Nam postea quam imperio omnium gentium constituto diuturnitas pacis otium confirmavit, nemo fere laudis cupidus adolescens non sibi ad dicendum studio omni enitendum putavit; ac primo quidem totius rationis ignari, qui neque exercitationis ullam vim neque aliquod praeceptum artis esse arbitrarentur, tantum, quantum ingenio et cogitatione poterant, consequabantur; post autem auditis oratoribus Graecis cognitisque eorum litteris adhibitisque doctoribus incredibili quodam nostri homines discendi studio flagraverunt.²¹⁹

Da ne govorim o Grčkoj, koja je oduvek težila da bude prva u govorništvu, i o slavnoj otadžbini svih nauka, Atini, gde je govorništvo i nastalo i dovedeno do savršenstva, u našoj otadžbini zapravo ništa nije izučavano toliko predano koliko retorika. Naime, po uspostavljanju naše vlasti nad svim narodima, kada je dugotrajan mir osigurao dokolicu, nije postojao nijedan mladić željan slave koji nije smatrao da treba svim naporima da se trudi da stekne govorničko umeće. Pritom, u prvo vreme nisu bili upućeni ni u kakva teorijska znanja, niti su znali za načine vežbanja i metode u učenju, te su postizali onoliko koliko su mogli jedino svojim umom i promišljanjem. Ali kasnije, poslušavši grčke govornike, upoznavši se sa njihovim delima i unajmivši učitelje, naše ljude je obuzela velika želja za govorništvom.

Nadalje kroz prvu knjigu spisa *De Oratore* pominjanje Atine i Atinjana uglavnom je vezano za imena poznatih filozofa, koje su akteri ovog dijaloga slušali.²²⁰ Za vreme svog prokonzulstva u Makedoniji, Kras je posetio Atinu u vreme kada je Akademija cvetala. Antonije priča da je na putu do Kilikije, gde je trebalo da bude prokonzul, zbog loših uslova za plovidbu bio primoran da se dugo zadrži u Atini.²²¹ Možda navođenjem upravo ovog razloga Antonijevog boravka u Atini Ciceron želi da istakne njegovu nezainteresovanost za grčku kulturu. Takođe, Perikle je hvaljen kao čovek sa više talenata jer je bio veliki državnik i veliki govornik, a Demosten Atinjanin, prema Ciceronovom mišljenju, mora biti uzor budućim

²¹⁹ *De Or.* 1. 13–14.

²²⁰ *De Or.* 1. 45; 1. 47; 1. 57; 1. 85; 2. 360; 2. 365; 3. 68.

²²¹ *De Or.* 1. 82.

govornicima.²²² U drugoj knjizi navodi se da je istoričar Tukidid svoju istoriju napisao u progonstvu, kada je bio udaljen iz političkog života, što se u Atini obično dešavalo uglednim građanima.²²³ Antonije prepričava i anegdotu sa Temistoklom Atinjaninom, koji se među Grcima isticao svojim sposobnostima i darovitošću. Kada ga je jednom prilikom Simonid sa Keja, izumitelj mnemotehnike, pitao da li želi da ga nauči veštini pamćenja, Temistokle je odgovorio da bi mu bio zahvalniji kada bi ga naučio da zaboravlja, jer se seća stvari kojih ne bi želeo, tj. progonstva iz Grčke.²²⁴ Katul pominje da su veliki Rimljani, poput Publija Afrikanca, Gaja Lelija i Lucija Furija, uvek bili okruženi učenim ljudima iz Grčke. Jednom prilikom su Karnead, Kritolaj i Diogen, vodeći filozofi Atine, došli u Rim i bili veoma slušani. Stoga, pita Antonija zašto objavljuje rat filozofiji kada ima za primer svoje slavne pretke koji su rado slušali grčke filozofe. Antonije odgovara da nije protiv izučavanja filozofije, ali da u tome treba biti umeren. Govornik gubi svoj autoritet ako se razmeće takvim znanjem.

Atque ego hoc ex eis saepe audivi, cum dicerent pergratum Atheniensis et sibi fecisse et multis principibus civitatis, quod, cum ad senatum legatos de suis maximis rebus mitterent, tris illius aetatis nobilissimos philosophos misissent, Carneadem et Critolaum et Diogenem; itaque eos, dum Romae essent, et a se et ab aliis frequenter auditos; quos tu cum haberes auctores, Antoni, miror cur philosophiae sicut Zethus ille Pacuvianus prope bellum indixeris." "Minime," inquit Antonius; "ac sic decrevi philosophari potius, ut Neoptolemus apud Ennium "paucis: nam omnino haud placet." Sed tamen haec est mea sententia, quam videbar euisse: ego ista studia non improbo, moderata modo sint: opinionem istorum studiorum et suspicionem artificii apud eos, qui res iudicent, oratori adversariam esse arbitror, imminuit enim et oratoris auctoritatem et orationis fidem.²²⁵

I često sam od njih čuo kako su govorili da su Atinjani učinili naročitu prijatnost i njima samima i ostalim prvacima našeg grada, kada su radi rešavanja najvažnijih pitanja u Senat poslali najpoznatije filozofe onog vremena – Karneada, Kritolaja i Diogena – i dok je poslanstvo bilo u Rimu, i oni sami a i

²²² *De Or.* 1. 62; 1. 216; 3. 138; *Rep.* 1. 25.

²²³ *De Or.* 2. 56.

²²⁴ *De Or.* 2. 299; *Fin.* 2. 104.

²²⁵ *De Or.* 2. 155–156. Pomenuto poslanstvo je proterano iz Rima 155. godine na zahtev Marka Katona; vidi str. 11.

mnogi drugi bili su stalni njihovi slušaoci. Zato se, Antonije, zaista čudim zašto ti, imajući takve svedoke, ipak objavljuješ pravi rat filozofiji, kao onaj Pakuvijev Zet. – Nikako! – reče Antonije. – Samo sam odlučio da, kao Neoptolem kod Enija „pomalo filozofiram jer mi se ta nauka ne sviđa odviše!“ Ali evo šta mislim i šta sam hteo da kažem: nisam protiv tih učenja, ako se u njima zna mera; ali ipak smatram da glas o posvećivanju tim naukama i sumnja da se u tome obučavao ide na štetu govorniku pred onima koji o nečemu odlučuju – sve to naime umanjuje i autoritet govornika i uverljivost govora.

Jedan od sagovornika kaže da je lepota govora što se grčkog jezika tiče bila svojstvena Atinjanima, a što se latinskog tiče, Rimljanima. Međutim, naukom ovenčana Atina više nije ono što je nekada bila, ali su Atinjani i dalje nenadmašivi što se govorništva tiče.

Sed hanc dico suavitate, quae exit ex ore; quae quidem ut apud Graecos Atticorum, sic in Latino sermone huius est urbis maxime propria. Athenis iam diu doctrina ipsorum Atheniensium interiit, domicilium tantum in illa urbe remanet studiorum, quibus vacant cives, peregrini fruuntur capti quodam modo nomine urbis et auctoritate; tamen eruditissimos homines Asiaticos quivis Atheniensis indoctus non verbis, sed sono vocis nec tam bene quam suaviter loquendo facile superabit.²²⁶

Imam u vidu ono sazvučje koje izlazi neposredno iz usta, isto ono koje je kod Grka najviše svojstveno žiteljima Atike, a u latinskom jeziku – govoru našeg grada. U Atini je nauka odavno nestala među samim Atinjanima; njihov grad ostaje samo sedište nauka kojima se njeni građani ne bave, već u njima uživaju stranci, privučeni, takoreći, imenom i slavom grada; a ipak će bilo koji neuki Atinjanin lako prevazići najobrazovanije Azijate ne rečima, već izgovaranjem reči, i ne pravilnošću, već lepotom govora.

U spisu *De Republica* ponovo govori o tome da su Atinjani nezahvalno postupili prema svojim najzaslužnijim građanima. Navodi primer vojskovođe Miltijada, koga su sugrađani okovali i bacili u tamnicu, gde je preminuo, i Temistokla, koji je proteran prebegao Persijancima. Takva praksa nastala kod Atinjana proširila se i na *gravissimam civitatem nostram*. Navodi progonstva Kamila, Lenata, Metela i nezahvalnost prema mnogim drugim

²²⁶ *De Or.* 3. 42–43.

uglednim ljudima.²²⁷ Shodno temi, pominje se i vladavina Tridesetorice, Pizistrata, Solona.²²⁸ Opisujući različite oblike prava, običaja i navika raznih naroda, navodi da je razlog zbog koga su Persijanci spalili hramove u Atini taj što su smatrali da je greh da se bogovi, odnosno njihove statue, postavljaju u hramove jer je celi svet njihovo stanište. Grci su smatrali da te hramove ne treba obnavljati kako bi njihovi potomci večno pamtili zločine Persijanaca. Poput Spartanaca, koji su tvrdili da je njihova čitava teritorija koju mogu kopljima da dosegnu, tako su i Atinjani smatrali svojom svu zemlju koja rađa masline i žito.²²⁹

Peta knjiga ovog spisa počinje diskusijom o tome kako sama mesta gde su boravili veliki umovi, u ovom slučaju Akademija, u kojoj su se u tom trenutku sagovornici nalazili, utiču na posetioce jače nego kada o njima slušaju ili čitaju njihove spise. Marko Pupije Pizon, jedan od učesnika dijaloga, seća se Platona, Seusipa, Ksenokrata i Ksenokratovog učenika Polemona. Takođe, u Rimu, kada pogleda Hostilijevu kuriju, pomisli na Scipiona, Katona i Lelija. Kvint Ciceron kaže da je voleo da posećuje Kolon zbog Sofokla. Ciceron je posetio Pitagorino rodno mesto Samos i govori da ima mnogo trgova u Atini koji podsećaju na velike ljude. Njegov rođak Lucije Ciceron kaže da je posećivao falersku luku, u kojoj je Demosten vežbao uz huk talasa, te da je posetio i Periklov grob – *na svakom koraku u Atini nalaze se istorijski spomenici.*²³⁰

U uvodnom delu spisa *De Legibus* Atik prepoznaje stari arpinski hrast koji je Ciceron opisao u svojoj epskoj pesmi o Mariju, a Kvint dodaje da neke stvari voljom pesnika u sećanju traju duže nego što im to priroda dozvoljava. Pa tako ni Atina, Atikov voljeni grad, nije zaista očuvala onu istu „večnu maslinu“ na Akropolju.²³¹ Ciceron u istom spisu objašnjava da nije dobro smatrati pravednim sve ono što se nalazi u narodnim uredbama i zakonima i za primer daje tiranske zakone poput onih koje su, na primer, mogla da donesu Tridesetorica u Atini.²³² U pomenutom spisu ponavlja se isti motiv kao i u spisu *De Republica* – učesnici u dijalogu osećaju bliskost sa slavnim filozofima. Atik kaže da ga Atina ne oduševljava toliko svojim građevinama i umetničkim delima koliko sećanjem na izuzetne ljude i mesta gde su ti ljudi

²²⁷ *Rep.* 1. 5.

²²⁸ *Rep.* 1. 44; 3. 45; 1. 68; 2. 59; 3. 44–45.

²²⁹ *Rep.* 3. 14–15.

²³⁰ *Fin.* 5. 2–5.

²³¹ Misli se na maslinu koju je gradu darovala boginja Atena. *Leg.* 1. 2–3.

²³² *Leg.* 1. 42.

živi, provodili svoje vreme i diskutovali.²³³ Ciceron govori da bi bilo dobro da se *mens, pietas, virtus, fides* uvrste u bogove i da im se u Rimu podignu javni hramovi kako bi svi dobri ljudi smatrali da u svojoj duši nose sama božanstva. Loše su postupili Atinjani, koji su, posle neuspelog Kilonovog puča, na nagovor mudraca Krićanina Epimenida podigli hramove nasilju – *contumelia* i bezočnosti – *inpudentia*.²³⁴ Takođe, od svih divnih i božanskih institucija koje je Atina podarila, prema Ciceronovom mišljenju, nijedna nije bolja od *Eleusinskih misterija*, koje su ljude izdigle iz prostačkog i divljeg života.²³⁵ Pri kraju druge knjige detaljno opisuje običaje sahranjivanja u Atini.²³⁶

U spisu *Tusculanae disputationes* pretraženi termini su uglavnom u službi priloške odredbe za mesto – napominje se da su sagovornici slušali filozofska predavanja u Atini.²³⁷ U prvoj knjizi, u kojoj se govori o prezrenju smrti, navodi se primer atinskog kralja Kodra, koji je slavno poginuo žrtvujući se za atinski narod.²³⁸ Na početku četvrte knjige imamo Ciceronovo svedočanstvo o tome da se rimska aristokratija interesovala za grčke filozofe dosta rano, još u doba kada su Scipion i Lelije bili mladići.²³⁹ Ciceron kaže da Atinjani ne bi u Rim poslali akademičara Karneada i stoičara Diogena da u ono vreme nije bilo interesovanja za filozofiju kod uglednijih ljudi. Rimljani su, naime, u ranija vremena pisali o građanskim pravima, govorništvu, rimskoj istoriji. O filozofiji, nauci nad naukama, nisu pisali, već su je primenjivali u svakodnevnom životu. To je dovelo do toga da kod Rimljana nema one prave sokratovske filozofije. Taj nedostatak objašnjava zauzetošću svojih predaka velikim osvajanjima ili time što su smatrali da takvu materiju ne mogu usvojiti oni koji se u nju ne razumeju. Ciceronu su poznate i mnoge anegdote o grčkim filozofima pa tako navodi primere iz života atinskih filozofa Sokrata i Platona, i Demokrita.²⁴⁰

Na samom početku spisa *De Senectute* Ciceron se obraća Titu Pompeju Atiku i kaže da iz Atine nije doneo samo nadimak nego i obrazovanje i mudrost.²⁴¹

²³³ *Leg.* 2. 4.

²³⁴ *Leg.* 2. 28.

²³⁵ *Leg.* 2. 36.

²³⁶ *Leg.* 2. 63–67.

²³⁷ *Tusc.* 2. 26; 3. 38; 5. 22.

²³⁸ *Tusc.* 1. 116.

²³⁹ *Tusc.* 4. 5–6.

²⁴⁰ *Tusc.* 5. 91; 5. 100; 5. 104; 5. 108.

²⁴¹ *Sen.* 1. 1.

U spisu *De Amicitia* Atina se spominje na dva mesta. Fanije kaže Leliju da je mudrac kakvog nema ni cela Grčka; sedmorica mudraca iz Atine, prema mišljenju onih koji o tim stvarima sude, nisu posedovali istinsku mudrost. U Atini je postojao samo jedan mudrac, a to je Sokrat, kako je potvrdilo Apolonovo proročanstvo.²⁴² Prema Ciceronovom mišljenju, život bez prijatelja je nehuman i nemoguć, čak i da postoji neko toliko divlje prirode kao što je bio Timon iz Atine.²⁴³

Podneblje takođe može uticati na karakter stanovništva. U filozofskom spisu *De Fato* govori o tome i na koji način: Atina ima blagu klimu i razređeniji vazduh pa se smatralo da su Atinjani zbog toga mudri, a Tebanci imaju oštriju klimu i gust vazduh te ih je to navodno činilo snažnim i jakim. Međutim, dodaje i da blaga klima neće uticati na to da neko sluša Zenona, Arkesila ili Teofrasta, a ni oštra da se neko takmiči na igrama u Istmu.²⁴⁴

U spisu *De Officiis* svog sina Marka savetuje da dobro izučiti filozofiju kako ne bi osramotio svog učitelja Kratipa ni ugled grada Atine, u koji je otišao *ad mercaturam bonarum artium*. Potrebno je da se u pripremanju za govorničku i političku karijeru dobro izvežba u upotrebi kako latinskog tako i grčkog jezika.²⁴⁵ Ostali primeri pominjanja Atine i Atinjana uglavnom su vezani za događaje iz istorije ovog grada, kao i anegdote vezane za njegove stanovnike bez važnosti za temu koju obrađujemo.

2.2.4. GOVORI

U govoru s početka karijere, *Pro Roscio Amerino*, Ciceron govori da je atinska država najmudrije postupala dok je bila na vrhuncu svoje moći, i da je Solon bio veoma razborit zakonodavac jer je sačinio zakone kojima su se Atinjani i nakon njegove smrti dugo služili. Međutim, u jednoj stvari Rimljani su pokazali veću mudrost.

Prudentissima civitas Atheniensium, dum ea rerum potita est, fuisse traditur;
eius porro civitatis sapientissimum Solonem dicunt fuisse, eum qui leges quibus

²⁴² *Amic.* 7; *Xen. Memorab.* 14.

²⁴³ *Amic.* 87. Legendarni mizantrop iz Atine Timon potrošio je čitavo svoje bogatstvo uživajući sa prijateljima, a kada su ga osiromašenog svi napustili, zamrzio je ljude i napustio svoj grad. Inspirisan njegovim životom, Vilijam Šekspir je napisao dramu „Atinjanin Timon“.

²⁴⁴ *Fat.* 7.

²⁴⁵ *Off.* 1. 1.

hodie quoque utuntur scripserit. Is cum interrogaretur cur nullum supplicium constituisset in eum qui parentem necasset, respondit se id neminem facturum putasse. Sapienter fecisse dicitur, cum de eo nihil sanxerit quod antea commissum non erat, ne non tam prohibere quam admonere videretur. Quanto nostri maiores sapientius! qui cum intellegerent nihil esse tam sanctum quod non aliquando violaret audacia, supplicium in parricidas singulare excogitaverunt ut, quos natura ipsa retinere in officio non potuisset, ei magnitudine poenae a maleficio summoventur. Insui voluerunt in culleum vivos atque ita in flumen deici.²⁴⁶

Po predanju, najmudrija država je bila Atina, dok je imala svu vlast, a u tom gradu je najmudriji, kažu, bio Solon – onaj koji je sastavio zakone koji važe u Atini i danas. Kada su ga pitali zašto nije ustanovio smrtne kazne za oceubice, odgovorio je da, po njegovom mišljenju, takav zločin niko ne bi počinio. Kažu da je postupio mudro ne određivši kaznu za zlodelo koje do tada nije nikada bilo počinjeno kako se ne bi činilo da on zabranjuje to delo već na njega upozorava. Koliko su mudriji bili naši preci! Oni, pošto su razumeli da ništa nije toliko sveto na šta ljudska drskost neće nasrnuti, ustanovili su kaznu za oceubice, kako bi te, po prirodi neobuzdane ljude, surovost kazne odvratila od izvršenja ovog zlodela. Žive su ih vezivali u vreće i bacali u reku.

Ciceron nalazi priliku da veliča svoj narod i da mu prednost nad drugima. Čini se da upotrebljavajući konstrukcije nominativa i akuzativa sa infinitivom želi da istakne opšte, a ne lično mišljenje o Atini (*prudentissima civitas Atheniensium, dum ea rerum potita est, fuisse traditur*) i Solonu (*eius porro civitatis sapientissimum Solonem dicunt fuisse*), a potom argumentima u korist svog naroda demantuje takvo uvreženo mišljenje.

U govoru nakon kojeg je pobedio Cecilija i dobio pravo da zastupa Sicilijance u slučaju protiv Vera ističe da je mnogo toga potrebno da bi se uspešno vodila parnica:

Magna sunt ea quae dico, mihi crede; noli haec contemnere. dicenda, demonstranda, explicanda sunt omnia, causa non solum exponenda, sed etiam graviter copioseque agenda est; perficiendum est, si quid agere aut proficere vis, ut homines te non solum audiant, verum etiam libenter studioseque audiant. in quo si te multum natura adiuveret, si optimis a pueritia disciplinis atque artibus

²⁴⁶ S. Rosc. 70.

studuisses et in his elaborasses, si litteras Graecas Athenis non Lilybaei, Latinas Romae non in Sicilia didicisses, tamen esset magnum tantam causam, tam exspectatam, et diligentia consequi et memoria complecti et oratione expromere et voce ac viribus sustinere.²⁴⁷

Bitne su to stvari o kojima govorim, veruj mi na reč, nemoj ovo potceniti. Sve se mora izneti, obrazložiti, dokazati. Nije dovoljno slučaj samo predstaviti, već treba ozbiljno i posvećeno raditi na njemu. A ako želiš nešto da postigneš, potrebno je ne samo da te ljudi čuju, već da rado i sa pažnjom slušaju. Čak i da te je za to priroda obdarila, da si se od malih nogu posvetio najboljim naukama i umetnostima i da si ih izučio, da si grčku književnost učio u Atini, a ne na Lilibeju, rimsku u Rimu, a ne na Siciliji, ipak je teško voditi takav slučaj koji svi prate, znati sve pojedinosti, sročiti sve u jedan govor i ubedljivo ga izneti.

Ciceron dalje govori da se od dečastva trudio da stekne pomenute veštine i sposobnosti, za razliku od suparnika Cecilija, koji se njima nikada nije bavio te ne shvata njihovu težinu i značaj. Pošto se ovakvim argumentima izborio da zastupa pokradene Sicilijance u parnici protiv Vera, u tom govoru Atinu i Atinjane pominje ukupno devet puta. Uglavnom je toponim *Athenae* u funkciji priloške odredbe za mesto. Mnoge statue, zlato i novac Ver je pokrao iz Atine,²⁴⁸ a Ciceron ga optužuje da je ukrao i najstariju i najsvetiju statuu boginje Cerere, koju su svi narodi poštovali, među njima i Atinjani.²⁴⁹

U govoru *Pro Archia*, aludirajući na značaj pesnika za jedno društvo, Ciceron podseća sudije koja sve grčka ostrva prisvajaju pesnika Homera, čak dugo nakon njegove smrti. Pita se da li će sudije živom čoveku, koji po svojoj volji i zakonima pripada Rimljanima, koji se uvek svesrdno trudio da veliča njihov grad, uskratiti građansko pravo. Kako bi osnažio svoje argumente, Ciceron podseća na reči Temistokla, prema njegovom mišljenju naj mudrijeg Atinjanina, koji je jednom prilikom odgovorio da najradije voli da sluša onog čoveka koji svoja dela najbolje opisuje i slavi.²⁵⁰ Ističe i prednosti grčkog jezika koji je prisutan kod gotovo svih

²⁴⁷ *Div. Caec.* 39–40.

²⁴⁸ *Ver.* II 1. 45; II 1. 100; II 4. 71; II 5. 127; II 5. 184.

²⁴⁹ *Ver.* II 4. 108.

²⁵⁰ *Arch.* 20.

naroda, a latinski se zadržava u granicama svoje države: *propterea quod Graeca leguntur in omnibus fere gentibus, Latina suis finibus exiguis sane continentur.*²⁵¹

U govoru *Pro Flacco* Ciceron veliča dostignuća Atine u mnogim oblastima i samim tim podiže ugled Atinjana, svedoka branjene strane:

Adsunt Athenienses, unde humanitas, doctrina, religio, fruges, iura, leges ortae atque in omnis terras distributae putantur; de quorum urbis possessione propter pulchritudinem etiam inter deos certamen fuisse proditum est; quae vetustate ea est ut ipsa ex sese suos civis genuisse ducatur, et eorum eadem terra parens, altrix, patria dicatur, auctoritate autem tanta est ut iam fractum prope ac debilitatum Graeciae nomen huius urbis laude nitatur.²⁵²

Ovde se nalaze predstavnici Atine, grada gde su se, kako se smatra, rodile prosvećenost, nauka, religija, zemljoradnja, pravo, zakoni i odakle su se raširili po celoj zemlji. Po predanju, oko vlasti nad ovim gradom zbog njegove lepote nastalo je nadmetanje čak i između bogova. Ovaj grad je toliko star da je sam, kako kažu, stvorio svoje građane i tu istu zemlju nazivaju i svojom majkom, hraniteljkom i otadžbinom; njegov značaj je toliko velik da već skoro i iščezlo i zagaslo ime Grčke još uvek živi zahvaljujući slavi tog grada.

Svoju hrabrost, koju je pokazao kao konzular, u govoru *Pro Sestio* poredi sa neustrašivošću atinskih devojaka, Erehtejevih ćerki.²⁵³ Ponositi Ciceron kaže da ne može biti u strahu od smrti jer potiče iz iste države kao i junaci Mucije Scevola, Publije Decije, Marko Kras i mnogi drugi koji su hrabro gledali smrti u oči. Pred sam kraj pomenutog govora napominje da ni u Atini nije bilo mnogo ljudi spremnih da zaštite svoju zemlju od nepromišljenosti ostatka naroda, a ako se i našao neko takav, odmah bi bio proteran, poput slavnog Temistokla, Miltijada i Aristida.²⁵⁴ Pa i pored svega, Atinjani, grčki narod koji se ne može porediti sa rimskim po ozbiljnosti – *homines Graecos, longe a nostrorum hominum gravitate diiunctos* – nastavili su da brane svoju državu. Ciceron se pita kako bi u tom slučaju trebalo da postupaju Rimljani budući da su oni rođeni u državi odakle potiču ozbiljnost i hrabrost – *gravitas et magnitudo animi*.

²⁵¹ Arch. 23.

²⁵² Flac. 62.

²⁵³ One su se dobrovoljno žrtvovale zarad dobrobiti države u vreme rata između Atine i Eleusine. Sest. 48.

²⁵⁴ Sest. 141.

Uveravajući sudije da ne treba sumnjati u Gneja Pompeja, Ciceron u govoru *Pro Balbo* navodi da je izvesni Ksenokrat, ugledan čovek u Atini, prema grčkom običaju trebalo da položi zakletvu pre nego što javno svedoči, ali su sve sudije povikale uglas da on to ne mora činiti. Naime, Ciceron želi da istakne da su se Grci katkad uzdali više u nečiji moral i ugled nego u formalno zaklinjanje.²⁵⁵

Ciceron brani Tita Anija Milona, optuženog za ubistvo Klodija, navodeći da Grci odaju božanske počasti ubicama tirana i poštuju ih kao besmrtna bića. Dodaje i da je u Atini i drugim grčkim gradovima video da za takve junake postoje sveti obredi i prigodne pesme.²⁵⁶

Primetno je da Ciceron u govorima pominje Atinu i Atinjane u onom kontekstu koji određena beseda odnosno taktika odbrane ili optužbe zahteva. Ako su mu potrebni argumenti *pro* on će se truditi da pronađe paralele između rimskog i atinskog naroda i primere iz istorije pomenutih gradova koji te argumente potvrđuju. Videli smo takva mesta u govorima za Arhiju, Sestija, Balba i Milona. Međutim, ako mu trebaju argumenti *contra*, navodiće neslavne događaje iz istorije Atine. Uzmimo izdvojeni primer iz *Govora za Roscija Amerina – Quanto nostri maiores sapientius!* Kako primećuje Roson, Ciceron u svojim govorima i ostalim spisima navodi primere iz istorije (*exempla*) koje publika očekuje da čuje i one za koje smatra da mogu na auditorijum uticati: to daje govoru na autoritativnosti i prijatnosti (*auctoritas et iucunditas*). Međutim, Ciceronovo poznavanje istorije nije veoma široko ni podrobno, stoga njega pre treba smatrati antikvarom nego istoričarem.²⁵⁷

2.2.5. PISMA

Što se tiče termina *Athenae* i *Atheniensis* u pismima, nalazimo ih u prepisci sa Atikom i sa ostalim prijateljima – *familiares*. U zbirci *Ad familiares* pronađeni primeri su u najvećem broju priloške odredbe, tek dva mesta su relevantna za naše istraživanje. U pismu Lentulu Spinteru pominje Atinjanina Platona i naziva ga svojim učiteljem.²⁵⁸ Papiriju Petu piše kako je mnogo primera iz grčke istorije da su mudri ljudi morali da trpe tiraniju u Atini ili u Sirakuzi. Oni su, iako im je otadžbina bila porobljena, ostajali slobodni duhom. Tako i on vidi svoje

²⁵⁵ *Balb.* 12.

²⁵⁶ *Mil.* 80.

²⁵⁷ Rawson, 1972, 33.

²⁵⁸ *Fam.* 1. 9. 18.

trenutno stanje (pismo je pisao u vreme građanskog rata 46. godine), ne želi nikome da se zameri, niti da ugrozi svoj integritet.²⁵⁹

Termin Atina se u pismima Atiku uglavnom koristi u službi priloške odredbe za mesto, ali nekoliko primera je vredno pomena. Pošto se slavno obračunao sa Katilinom 63. godine, ponosan na svoj uspeh, Ciceron moli mnoge da napišu spis o njegovom konzulatu i istaknu njegove zasluge. Ni on ne dangubi već sam piše na tu temu i to na grčkom jeziku. Spis šalje Atiku da pročita i moli ga da se potruži da se njegov spis nađe u Atini i u ostalim gradovima Grčke, ukoliko mu se dopadne. Pošto je prethodno i Posejdonije sa Rodosa odgovorio da nema potrebe da on kitnjastije piše na tu temu, Ciceron u istom pismu neskromno zaključuje:

*Quid quaeris? conturbavi Graecam nationem.*²⁶⁰

*Nema šta, oborio sam Grčku s nogu.*²⁶¹

U pismima iz Atine upućenim Atiku u Rim, 51. i 50. godine, piše da je veoma očaran gradom, njegovim ukrasima, ali i ljubaznošću koju mu ukazuju Atikovi prijatelji.²⁶² Pošto je čuo da izvesni Apije gradi propileje u Eleusini, pita Atika da li je ideja da ih i on napravi u Akademiji odveć luckasta. Naime, veoma voli Atinu i želi da u njoj sebi podigne spomenik.²⁶³ Atik ga u tome podržava,²⁶⁴ ali koliko znamo, Ciceron pomenute propileje nikada nije izgradio.

Iz Ciceronovog ugla, Atina je sinonim za učenost i lepotu govora. Mnogi Atinjani su bili veliki govornici još od vremena Homera, Nestora, Odiseja, preko Pizistrata, Solona, Perikla i drugih, a među njima Ciceron je najviše cenio Demostena. Slava čitave Grčke se i dalje održava samo zahvaljujući (nekadašnjem) ugledu grada Atine.

Poput Rodosa, Atina je bila stecište mladih željnih znanja i mnogi ugledni Rimljani su je posećivali. Filozofi iz tog grada rado su bili prihvaćeni kod rimskog naroda, ali ne i od strane onih koji su u Rimu bili na vlasti. I pored toga što nauka u tom gradu zamire, Atina je i u Ciceronovo vreme bila puna stranaca koji u njoj studiraju. Ipak, kroz lik Antonija Retora, naglašava se da sa filozofskim učenjem treba biti oprezan i odmeren jer razmetanje takvim

²⁵⁹ *Fam.* 9. 16. 6.

²⁶⁰ *Att.* 2. 1. 2.

²⁶¹ J. Savić, M. Kisić, N. Putnik (prevod i komentari), *Marko Tulije Ciceron, Pisma Atiku I*, Beograd, Fedon, 2009, 175.

²⁶² *Att.* 5. 10. 5; 6. 9. 4.

²⁶³ *Att.* 6. 1. 26.

²⁶⁴ *Att.* 6. 6. 2.

znanjem može ugroziti autoritet jednog Rimljanina, koji treba da se bavi najozbiljnijim državnim poslovima.

Iskusivši svu muku progonstva, Ciceron često pominje Atinjane prema kojima su se njihovi sugrađani nezahvalno poneli i one koji su nepravедno bili proterani iz svoje zemlje.

Kao i u slučaju sa Spartom/Lakedemonom, na mnogim mestima Ciceron poredi i Atinu sa Rimom, ovoga puta, po lepoti govora i interesovanju za govorništvo, ali katkad ističe bolje postupke svojih predaka u odnosu na Atinjane.

2.3. GRAECIA/GRAECUS

Termini *Graecus* i *Graecia* pomenuti su u Ciceronovom opusu preko hiljadu puta. Kod rimskih pisaca nema preciznog određenja termina *Graecus*.²⁶⁵ U širem smislu nije označavao samo etničke Grke i stanovnike Grčke, već i populaciju grčkih gradova u Maloj Aziji i južnoj Italiji, ali i helenizovano stanovništvo negrčkog porekla. Na primer, Ciceron u govoru *Pro Flacco* Grcima naziva Frigijce, Mizijce, Karijce, Lidane. Uži smisao ovog termina zavisio je od pišćeve intencije. Pokušaćemo da iz sledeće analize zaključimo u kom kontekstu je Ciceron upotrebljavao ove termine.

2.3.1. RETORSKI I FILOZOFSKI SPISI

U uvodnim poglavljima spisa *De Oratore* Ciceron potvrđuje da je Rim bio pod velikim uticajem grčke kulture. Što se govorništa tiče, Rimljani su se za tu disciplinu veoma zainteresovali nakon što su čuli grčke govornike i kada su došli u dodir sa grčkim knjigama, što smo već imali prilike da istaknemo u analizi prethodnih termina.²⁶⁶ Za Grke kaže da obiluju kako genijalnošću i znanjem tako i dokolicom i željom za naukom – *quod Graecos homines non solum ingenio et doctrina, sed etiam otio studioque abundantis*.²⁶⁷ Iako su oni mnogo uradili što se sistematizacije retorske nauke tiče, ipak će na početku govoriti o rimskim govornicima i njihovim poukama:

Repetamque non ab incunabulis nostrae veteris puerilisque doctrinae quendam ordinem praeceptorum, sed ea, quae quondam accepi in nostrorum hominum eloquentissimorum et omni dignitate principum disputatione esse versata; non quo illa contemnam, quae Graeci dicendi artifices et doctores reliquerunt, sed cum illa pateant in promptuque sint omnibus, neque ea interpretatione mea aut ornatius explicari aut planius exprimi possint, dabis hanc veniam, mi frater, ut

²⁶⁵ Petrocheilos, 1974, 17; Isaac, 2004, 383.

²⁶⁶ *De Or.* 1. 14.

²⁶⁷ *De Or.* 1. 22.

opinor, ut eorum, quibus summa dicendi laus a nostris hominibus concessa est, auctoritatem Graecis anteponam.²⁶⁸

I ponovo ću govoriti, ali ne o neakvim pravilima s početka naših dečaćkih školskih dana, već o temama o kojima sam ćuo da su nekada raspravljali naši zemljaci, veoma rećiti i po svemu najugledniji ljudi. Ne odbacujem savete koje su nam ostavili grćki retori i ućitelji, ali kako su oni poznati i svima dostupni, i pošto moje dodatno izlaganje ne bi doprinelo njihovoj lepšoj i jasnijoj formi, onda se nadam da ćeš mi dozvoliti, dragi brate, da mišljenju onih ljudi koji su kod nas smatrani prvacima u govorenju, dam prednost nad mišljenjima Grka.

Iz ovog pasusa vidimo da je Ciceron cenio ono što su u oblasti retorike uradili Grci, kao i da je njihovo retorsko ućenje bilo dostupno Rimljanima. Takođe, uočavamo da Ciceron želi da naglasi elokventnost svojih predaka i da među njima potraži primere rećitosti i retorska uputstva.

Međutim, smatra da u svojoj sklonosti ka govorenju Grci ponekad i preteruju. Naime, Ciceron piše da su Grci polemisali i oko same reći *govornik*, jer *Graeculi*, kako ih ovde naziva, više vole samu raspravu nego istinu – *Verbi enim controversia iam diu torquet Graeculos homines contentionis cupidiores quam veritatis.*²⁶⁹

Nadalje u ovom retorskom spisu, Grci su okarakterisani kao dokoni (*otiosi*) i pričljivi (*loquaces*), kao teoretićari i deklamatori.²⁷⁰ Pripisuje im se da su *inepti*, a šta taj pridev taćno znaći objašnjava sam autor:

Quem enim nos ineptum vocamus, is mihi videtur ab hoc nomen habere ductum, quod non sit aptus, idque in sermonis nostri consuetudine perlate patet; nam qui aut tempus quid postulet non videt aut plura loquitur aut se ostentat aut eorum, quibuscum est, vel dignitatis vel commodi rationem non habet aut denique in aliquo genere aut inconcinnus aut multus est, is ineptus esse dicitur. Hoc vitio cumulata est eruditissima illa Graecorum natio; itaque quod vim huius mali Graeci non vident, ne nomen quidem ei vitio imposuerunt; ut enim quaeras omnia, quo modo Graeci ineptum appellent, non reperies. Omnium autem ineptiarum, quae sunt innumerabiles, haud sciam an nulla sit maior quam, ut illi

²⁶⁸ *De Or.* 1. 23.

²⁶⁹ *De Or.* 1. 45–47.

²⁷⁰ *De Or.* 1. 102–105; 1. 131; 1. 251; 2. 13.

solent, quocumque in loco, quoscumque inter homines visum est, de rebus aut difficillimis aut non necessariis argutissime disputare.²⁷¹

Jer „neumesnim“ nazivamo čoveka, kako se meni čini, zato što njegovi postupci „nisu na mestu“, i ta reč se naširoko upotrebljava u našem svakodnevnom govoru. To je onaj ko ne obraća pažnju na okolnosti, ko je preko mere brbljiv, ko je hvalisavac, ko ne uzima u obzir ni ugled sagovornika niti ga uvažava, ko se ponaša neprikladno i neumereno, za njega se kaže da je „neumestan“. Ta mana posebno je svojstvena onom veoma prosvećenom grčkom narodu, ali sami Grci ne shvataju ozbiljnost te loše osobine i zato joj ne daju nikakav naziv. Gde god tražio kako Grci kažu za nešto što je „neumesno“, nećeš naći. Ipak, od svih „neumesnih stvari“, a nema im broja, ne znam da li postoji gora od onog njihovog običaja da gde god i sa kime god započinju žustre rasprave na složena ili na potpuno beznačajna pitanja.

U Katulovom odgovoru na ove iznete tvrdnje uočavamo podelu Grka na stare i savremene, ali istovremeno i kontinuitet ove loše osobine:

Tum Catulus "ne Graeci quidem," inquit "Crasse, qui in civitatibus suis clari et magni fuerunt, sicuti tu es nosque omnes in nostra re publica volumus esse, horum Graecorum, qui se inculcant auribus nostris, similes fuerunt, nec in otio sermones huius modi disputationesque fugiebant."²⁷²

Ipak, Krase, – uzvрати na to Katul – oni Grci koji su bili slavni i ugledni u svojim gradovima isto tako kao ti, pa kako i mi svi želimo da budemo u našoj državi, nimalo nisu bili slični ovim Grcima od kojih nam zuji u ušima; pa ipak ni oni nisu izbegavali sličnu vrstu razgovora i rasprava u dokolici.

Uzimajući obe izjave u obzir, čini se da Ciceron hoće da naglasi da je vođenje rasprava karakteristično za sve Grke, ali da su Grci njegovog doba ipak neumereniji od svojih predaka. Posebno mu smeta činjenica da oni sami nisu svesni svoje mane, čak u tolikoj meri da u svom jeziku nemaju ni naziv za ovakvu lošu osobinu.

²⁷¹ *De Or.* 2. 17–18.

²⁷² *De Or.* 2. 19–21.

Pomenimo priču o Hanibalu i filozofu Formionu, koja precizno ilustruje osobinu Grka o kojoj Ciceron govori.²⁷³ Naime, kada je Hanibal došao u Efes kod Antioha, domaćini su mu, počastvovani njegovim prisustvom, predložili da posluša pomenutog peripatetičara Formiona. Pošto je Hanibal rado prihvatio poziv, ovaj filozof je satima govorio o dužnostima vojskovođe i vojnoj veštini. Posle događaja, upitan kako mu se dopao govor, Hanibal je odgovorio da je video „mnoge matorce da trabunjaju, ali ovakvog nikada“. Naime, prema Katulovom mišljenju, običaj je Grka da druge podučavaju nečemu u čemu nemaju praktičnog iskustva. Antonije kaže da sa takvima lako izlazi na kraj:

Ac mihi quidem non ita molesti sunt; facile omnis perpetior et perfero; nam aut aliquid adferunt, quod mihi non displiceat, aut efficiunt, ut me non didicisse minus paeniteat.²⁷⁴

Nisu mi oni tako naporni, lako ih podnosim i trpeljiv sam – ili čujem od njih nešto zanimljivo što mi se sviđa ili me nečim toliko odvrate od sebe da se nimalo ne kajem što ih nisam izučavao.

Ipak, svestan značaja koji su imali u razvoju govorništva, Ciceron se često u spisu *De Oratore* poziva na rad grčkih autora.

Quid enim causae censetis esse cur aetates extulerint singulae singula prope genera dicendi? Quod non tam is facile in nostris oratoribus possumus iudicare, quia scripta, ex quibus iudicium fieri posset, non multa sane reliquerunt, quam in Graecis, ex quorum scriptis, cuiusque aetatis quae dicendi ratio voluntasque fuerit, intellegi potest.²⁷⁵

A šta mislite, koji je razlog da svako pojedinačno pokolenje razvije svoj sopstveni stil govorenja? O tome se ne može tako lako suditi na osnovu naših govornika jer oni nisu ostavili mnogo toga napisanog odakle bismo izvukli zaključak koliko se iz spisa Grka može videti šta je u svakom pokolenju bio ideal lepog govorenja.

²⁷³ *De Or.* 2. 75–77.

²⁷⁴ *De Or.* 2. 77.

²⁷⁵ *De Or.* 2. 92.

Time opravdava okretanje grčkim izvorima u proučavanju govorništva, budući da pisana tradicija rimskog govorništva nije sačuvana u dovoljnoj meri. Takođe, jednom prilikom dijalog nastavlja rečima:

Sed ut ad Graecos referam orationem, quibus carere hoc quidem in sermonis genere non possumus - nam ut virtutis a nostris, sic doctrinae sunt ab illis exempla petenda.²⁷⁶

Da se vratim Grcima, koje ne možemo izostaviti s obzirom na našu temu; kod njih treba tražiti primere učenosti, a kod nas primere vrline.

U spisu *De Oratore* nailazimo i na podatak da su Rimljani, pored toga što su progonili grčke filozofe i retore, zabranjivali rad i latinskim učiteljima retorike. Naime, 92. godine pre n. e., tadašnji cenzori Gnej Domicije Ahenobarb i jedan od sagovornika ovoga spisa, Lucije Licinije Kras, zabranili su rad jednoj latinskoj retorskoj školi. O ovim događajima govori i Svetonije na početku svog spisa *De rhetoribus*:

Rhetorica quoque apud nos perinde atque grammatica sero recepta est, paululo etiam difficilior, quippe quam constet nonnumquam etiam prohibitam exerceri. Quod ne cui dubium sit, uetus S.C., item censorium edictum subiciam: »C. Fannio Strabone M. Valerio Messalla consulibus M. Pomponius praetor senatum consuluit. Quod uerba facta sunt de philosophis et rhetoribus, de ea re ita censuerunt, ut M. Pomponius praetor animaduerteret curaretque, uti ei e re publica fideque sua uideretur, uti Romae ne essent.« De iisdem interiecto tempore Cn. Domitius Ahenobarbus L. Licinius Crassus censores ita edixerunt: »Renuntiatum est nobis esse homines qui nouum genus disciplinae instituerunt, ad quos iuuentus in ludum conueniat; eos sibi nomen imposuisse Latinos rhetoras; ibi homines adolescentulos dies totos desiderare. Maiores nostri quae liberos suos discere et quos in ludos itare uellent instituerunt. Haec noua quae praeter consuetudinem ac morem maiorum fiunt, neque placent neque recta uidentur. Quapropter et his qui eos ludos habent et his qui eo uenire consuerunt, uidetur faciendum ut ostenderemus nostram sententiam, nobis non placere.« Paulatim et ipsa utilis honestaque apparuit multique eam et praesidii causa et gloriae appetiuerunt.²⁷⁷

²⁷⁶ *De Or.* 3. 137.

²⁷⁷ *Suet. Rhet.* 1.

Retorika je kod nas primljena kasno, kao i gramatika, čak i sa većim naporima, jer je poznato da je jedno vreme bilo zaista zabranjeno baviti se njom. Kako niko ne bi sumnjao u to, navešću staru odluku Senata i cenzorski edikt: „Za vreme konzula Gaja Fanija Strabona i Marka Valerija Mesale, pretor Marko Pomponije konsultovao je Senat; pošto su se posavetovali o pitanju filozofa i retora, doneli su odluku da se pretor Marko Pomponije postara i pobrine, kako mu to nalažu interesi države i njegova zakletva, da ih više nema u Rimu.“ Nakon nekog vremena su istim povodom cenzori Gnej Domicije Ahenobarb i Lucije Licinije Kras izdali ovakav edikt: „Obavešteni smo da postoje ljudi koji su pokrenuli nauku nove vrste, kod kojih se u školama okupljaju mladići, sebe nazivaju latinskim učiteljima retorike i tamo mladi ljudi lenčare po ceo dan. Preci naši su odredili čemu treba učiti decu i u koje škole da idu. Ove nove stvari koje se dešavaju suprotno tradiciji i običaju predaka nepoželjne su i čine se pogrešnim. Stoga, nužno je da iskažemo svoje mišljenje da smo i protiv onih koji drže škole i protiv onih koji tamo idu.“ Vremenom se sama retorika pokazala korisnom i časnom naukom te su joj mnogi posvetili, i radi sopstvene sigurnosti i radi sticanja ugleda.

Ciceron, kroz Krasov lik, daje sopstveno viđenje razloga za zatvaranje novoosnovanih retorskih škola. On iskazuje sumnju u stručnost i moralnost latinskih učitelja retorike:

Verborum eligendorum et conlocandorum et concludendorum facilis est vel ratio vel sine ratione ipsa exercitatio; rerum est silva magna, quam cum Graeci iam non tenerent ob eamque causam iuventus nostra dedisceret paene discendo, etiam Latini, si dis placet, hoc biennio magistri dicendi exstiterunt; quos ego censor edicto meo sustuleram, non quo, ut nescio quos dicere aiebant, acui ingenia adolescentium nollem, sed contra ingenia obtundi nolui, conroborari impudentiam. Nam apud Graecos, cuicumodi essent, videbam tamen esse praeter hanc exercitationem linguae doctrinam aliquam et humanitate dignam scientiam, hos vero novos magistros nihil intellegebam posse docere, nisi ut auderent; quod etiam cum bonis rebus coniunctum per se ipsum est magno opere fugiendum: hoc cum unum traderetur et cum impudentiae ludus esset, putavi esse censoris, ne longius id serperet, providere. Quamquam non haec ita statuo atque decerno, ut desperem Latine ea, de quibus disputavimus, tradi ac perpoliri posse, patitur enim et lingua nostra et natura rerum veterem illam

excellentemque prudentiam Graecorum ad nostrum usum moremque transferri, sed hominibus opus est eruditus, qui adhuc in hoc quidem genere nostri nulli fuerunt; sin quando exstiterint, etiam Graecis erunt antepoenendi.²⁷⁸

Biranje, raspoređivanje i slaganje reči u rečenicu je lako, čak i bez ikakvih pravila, samim vežbanjem se stiče ta veština. Argumentacija je veliki posao, na šta Grci nisu obraćali dovoljno pažnje te se zbog toga naša omladina tokom obrazovanja od toga skoro pa odučila, a voljom bogova, za ove dve godine se još pojaviše i latinski učitelji retorike. Njihov rad sam ja, kao cenzor, odlukom zabranio, ne zato što nisam želeo, kako su neki tvrdili, da izoštrim stvaralački dar mladih, već naprotiv, nisam želeo da taj dar otupim, a da beščasnost osnažim. Jer kod Grka, ma kakvi oni bili, ipak sam video, pored te uvežbanosti u govoru, nekakvo znanje dostojno obrazovanog čoveka. A ovi novi učitelji, kako sam se uverio, nisu sposobni da uče bilo čemu osim drskosti, koja se, čak i kada je skopčana sa dobrim delima, mora izbegavati. Pošto su jedino tome podučavali i pošto je to bila škola beščasća smatrao sam da je dužnost cenzora da spreči dalje rasprostranjivanje tog zla. Ipak, to ne znači da mislim i da tvrdim da se tema o kojoj smo razgovarali ne može stilizovano izložiti na latinskom jer i naš jezik i sama priroda stvari dozvoljavaju da se ona stara i slavna mudrost Grka prenese na naše navike i običaje. Ali to je zadatak za obrazovane ljude, a takvih, makar u ovom poslu, do sada nismo imali; ako se pak nekada i pojave, biće ispred samih Grka.

Vidimo da su se Rimljani u početku izrazito protivili nauci, kako grčkoj filozofiji i retorici, tako i latinskim učiteljima retorike. „Nove nauke“ suprotne tradiciji i običajima predaka gotovo da su predstavljale opasnost po državu. Budući da je naposljetku retorika kao nauka prihvaćena, mogli bismo reći da je Rimljanima bilo potrebno više vremena u usvajanju novina, te da se nisu olako prepuštali novim idejama, a naročito su bili obazrivi kada su se one ticale obrazovanja omladine. U navedenom odlomku spisa *De Oratore* zapažamo tri veoma značajne činjenice. Prvo, očigledno je da su Rimljani o Grcima imali određene negativne stavove budući da se kaže – *Graecos, cuicuimodi essent*, ali sa druge strane, cenila se stara grčka mudrost. Zapažamo da se i pored te velike mudrosti Grka očekivano daje prednost rimskom narodu – *Graecis erunt antepoenendi*. Veoma sličnu konstrukciju (*Graecis antepono*)

²⁷⁸ *De Or.* 3. 93–95.

nalazimo u raspravi o privatnom pravu gde se ističe da je rimsko pravo najbolje u poređenju sa svim ostalim, kao i da su Rimljani svojom mudrošću prevazilazili sve ostale narode, a naročito Grke.

Percipietis etiam illam ex cognitione iuris laetitiam et voluptatem, quod, quantum praestiterint nostri maiores prudentia ceteris gentibus, tum facillime intellegetis, si cum illorum Lycurgo et Dracone et Solone nostras leges conferre volueritis; incredibile est enim, quam sit omne ius civile praeter hoc nostrum inconditum ac paene ridiculum; de quo multa soleo in sermonibus cotidianis dicere, cum hominum nostrorum prudentiam ceteris omnibus et maxime Graecis antepono.²⁷⁹

Takođe, poznavanje prava pričinice vam i radost i zadovoljstvo, jer ćete videti koliko su naši preci prevazilazili ostale narode svojom mudrošću; dovoljno je uporediti naše zakone sa njihovim – Likurgovim, Drakonovim, Solonovim. Ne može se čak ni poverovati koliko je neuređeno i smešno svako građansko pravo osim našeg. O tome često govorim u svakodnevnim razgovorima, kada mudrost našeg naroda stavljam iznad svih drugih, a naročito Grka.

Grčki govornici čak i ne poznaju pravo već imaju pomoćnike – *pragmatike*.²⁸⁰ Govornik, kako sam Ciceron smatra, mora imati mnoga znanja, uključujući i poznavanje prava. Razlika između Grka i Rimljana očigledna je i što se načina pisanja istorije tiče:

»Age vero,« inquit Antonius »qualis oratoris et quanti hominis in dicendo putas esse historiam scribere?«

»Si, ut Graeci scripserunt, summi,« inquit Catulus; »si, ut nostri, nihil opus est oratore; satis est non esse mendacem.«²⁸¹

Reci, molim te, – reče Antonije – kakve govorničke i jezičke veštine čovek treba da ima, po tvome mišljenju, da bi pisao istoriju?

²⁷⁹ *De Or.* 1. 197–198. Ovu Ciceronovu rečenicu Balsdon uzima kao eklatantan primer rimskog šovinizma: Balsdon, 1979, 2.

²⁸⁰ *De Or.* 1. 253.

²⁸¹ *De Or.* 2. 51–55.

Ako se piše onako kako su pisali Grci, onda su potrebne najviše sposobnosti, – reče Katul, – ako se piše na način kako su to činili naši pisci, onda uopšte i nema potrebe biti govornik, dovoljno je da ne laže.

Antonije mu na to odgovara:

»Atqui, ne nostros contemnas,« inquit Antonius, »Graeci quoque ipsi sic initio scriptitarunt, ut noster Cato, ut Pictor, ut Piso.«

Nemoj nipodaštavati naše: u početku su i Grci pisali isto onako kao naš Katon, Piktor, i Pizon.

Od najranijih vremena postojao je običaj da se zapisuju događaji po godinama i prvi istorijski spisi nisu ništa drugo nego skup tih anala. Rimljani se odskora bave lepim govorenjem, pa svoje istorijske spise nisu stilski dorađivali, zaključuje Antonije. Saglasan je Kras sa tim i dodaje da se Rimljani govorništvo okreću zbog potreba u sudnici i na forumu, dok se u Grčkoj najrečitiji ljudi bave pisanjem istorije. Herodot, koji je prvi unapredio ovu vrstu pisanja, nikada nije učestvovao u suđenju, a njegovo delo je stilski veoma doterano, *koliko on razume grčke knjige*.²⁸² Parenjeza *quantum ego Graece scripta intellegere possum* ponovo upućuje na to da Kras ne želi previše da potencira svoje poznavanje grčkog jezika.

Kao što smo iz navedenih primera videli, u spisu *De Oratore* česta su poređenja Grka i Rimljana kako po sličnosti tako i po suprotnosti. Nekada su komparacija i kontrastiranje izneti po pitanju bitnih stvari, a nekada deluju usputno i neobavezno. Na primer, Antonije hvali Krasa time što kaže da je često i s pažnjom slušao mnoge grčke i rimske govornike, ali da ničiji govor nije bio toliko stilski doteran kao Krasov.

Namque ego, Catule, - dicam enim non reverens adsentandi suspicionem - neminem esse oratorem paulo inlustriorem arbitror neque Graecum neque Latinum quem aetas nostra tulerit, quem non et saepe et diligenter audierim; itaque si quid est in me - quod iam sperare videor, quoniam quidem vos, his ingeniis homines, tantum operae mihi ad audiendum datis - ex eo est, quod nihil - quisquam umquam me audiente egit orator, quod non in memoria mea penitus insederit: itaque ego is, qui sum, quantuscumque sum ad iudicandum, omnibus

²⁸² *De Or.* 2. 55.

auditis oratoribus, sine ulla dubitatione sic statuo et iudico, neminem omnium tot et tanta, quanta sint in Crasso, habuisse ornamenta dicendi.²⁸³

Ja ću, Katule, reći sledeće i to bez bojazni da će se moje reći učiniti laskavim. Smatram da ne postoji nijedan iole značajan govornik našeg doba, grčki ili latinski, koga ne bih slušao često i sa pažnjom. A ako moj sud ima neku težinu (a čini se da mogu tome nadati, s obzirom na to da me vi, umni ljudi, tako pažljivo slušate), to je zbog činjenice da nijedan govornik nikada ništa nije izgovorio što se meni nije duboko urezalo u pamćenje. Stoga, budući da sam već takav i ma kako da sudim, a pošto sam čuo mnoge govornike, bez ikakve sumnje ovo tvrdim i stojim iza toga: zaista niko od svih njih ne poseduje tolika i takva govornička umeća koja ima Kras!

Takođe, na samom kraju spisa, Kras od Katula dobija pohvalu da je sposoban da podučava i same Grke.

"Tu vero" inquit Catulus "conlegisti omnia, quantum ego possum iudicare, ita divinitus, ut non a Graecis sumpsisse, sed eos ipsos haec docere posse videare."²⁸⁴

Koliko mogu da sudim, sve si tako lepo obuhvatio svojim izlaganjem, da se može reći da to nisi naučio od Grka, već da i sam možeš tome da ih podučiš.

Još jedna razlika je ta da su kod Grka govornici, zbog široke obrazovanosti koju su posedovali, bili veoma poštovani, mnogo više nego kod Rimljana. Grci, međutim, *lenji u dokolici*, nisu unapredili govorništvo, niti su čak sačuvali ono što im je ostavljeno:

Illi nati in litteris ardentisque his studiis, otio vero diffluentes, non modo nihil acquisierint, sed ne relictum quidem et traditum et suum conservarint.²⁸⁵

A Grci, rođeni u zemlji nauka i strasno im predani, ipak su se u dokolici ulenjili i ne samo da ništa nisu umnožili, već ništa od nasleđenog nisu očuvali.

Poslednja dva primera iz spisa *De Oratore* svedoče o tome da su Rimljani sebe videli kao takmace Grcima a, kako ćemo kasnije kroz analizu videti, i kao nastavljače grčke kulture.

Posle uvodnog dela u spisu *Brutus*, u kome je govorio o postanku samog govorništva u Atini, odakle se širilo na ostrva i sve do Azije, Ciceron kaže da je možda govorio o Grcima

²⁸³ *De Or.* 2. 122.

²⁸⁴ *De Or.* 3. 228.

²⁸⁵ *De Or.* 3. 129–131.

više nego što je bilo potrebno i da treba preći na domaće govornike – *ad nostras*.²⁸⁶ Negoduje što se više poštuje i radije čita Lisija nego Katon.²⁸⁷ Njihovi stilovi su slični, samo je Lisija imao više sreće da bude hvaljen. Neki Rimljani su toliko neuki pa se dive Grcima zbog starine i ugladenog atičkog stila, ne prepoznajući isto kod Katona. Podražavajući atički stil, žele da budu poput Hiperida i Lisije, i Ciceron takvu praksu odobrava, ali se pita zašto ne i poput Katona:

Hyperidae volunt esse et Lysiae. laudo: sed cur nolunt Catones? cur igitur Lysias et Hyperides amator, cum penitus ignoretur Cato?²⁸⁸

Hoće da budu kao Hiperid i Lisija. Pohvalno, ali zašto ne i poput Katona? Zašto se Lisija i Hiperid cene, a Katon se u potpunosti zanemaruje?

Takođe, pita se zašto se radije čita *Kirupedija*, a ne memoari Emilija Skaura. Pojedini Rimljani su preferirali grčke knjige, dok su rimske u potpunosti odbacivali. Takav je bio Gaj Memije, za koga Ciceron kaže: *perfectus litteris sed Graecis, fastidiosus sane Latinarum*.²⁸⁹

Ostale upotrebe termina *Graecus* i *Graecia* vezane su za govornike o kojima Ciceron u ovom spisu govori. Uglavnom ističe da su neki od njih poznavali grčki jezik, grčku književnost i njihove nauke, poput Sulpicija Gala, Tiberija Graha i Decima Bruta i ostalih²⁹⁰, a da su pojedini pisali spise na grčkom, kao što su Postumije Albin i Lepid.²⁹¹ Izrazi koji su na tim mestima korišćeni su *Graecis litteris studere*, *Graecis litteris eruditus*, *Graecis doctrinis eruditus*, *doctus Graecis litteris*, *Graecis doctrinis institutus*, *idemque eruditissimus et Graecis litteris et Latinis*, *utraque lingua eruditus*. Noel Putnik piše: „Kada rimski autori koriste frazu *oba jezika (utraque lingua)*, onda oni isključivo misle na latinski i grčki, naspram mnoštva ostalih jezika u državi, od kojih neki, poput hebrejskog i egipatskog, nisu u kulturnom pogledu nimalo zaostajali za ovima.“²⁹² Međutim, kako Svejn kaže, sugerisana jednakost između ova dva jezika u pomenutom izrazu je prividna jer je grčki podrazumevao pisani klasični grčki jezik, dok se pod latinskim mislilo na savremeni govor Rimljana.²⁹³

²⁸⁶ *Brut.* 52.

²⁸⁷ *Brut.* 63–69.

²⁸⁸ *Brut.* 112.

²⁸⁹ *Brut.* 247.

²⁹⁰ *Brut.* 77–78; 104.

²⁹¹ *Brut.* 81; 96.

²⁹² Putnik, 2009, 34.

²⁹³ Swain, 2002, 132.

U kratkom spisu nazvanom *De optimo genere oratorum* Ciceron ponovo naziva Demostena prvakom atičkog govorništva, koje je prema njegovom mišljenju najbolje u čitavoj Grčkoj.²⁹⁴ Ovaj spis značajan je zbog toga što u njemu Ciceron iznosi određene stavove o prevodenju. Pišući ovaj predgovor prevodima govora *O vencu* i *Protiv Ktesifonta*, dvojice rivala, pomenutog Demostena i Eshina, govori da ih je prevodio ne kao prevodilac-tumač (*interpres*) već kao govornik, prilagođavajući reči, izraze i stilske figure latinskom jeziku.²⁹⁵ Nije poželjno prevoditi reč za reč (*verbum de verbo*) već treba prenositi celovitu misao i snagu pojedinih reči, a preciznost ne treba tražiti u podudarnosti broja reči već u njihovom značenju.²⁹⁶ Ciceron preudicira da bi mogle biti upućene kritike njegovom prevodu – *da su ipak ti govori lepši na grčkom, i zašto bi se čitali prevodi kada postoje originali*. Na takve moguće kritike odgovora kontrapitanjem – *zašto se rado čitaju prevodi pesnika, ali ne i govori i da li bi neko mogao to bolje prevesti*.²⁹⁷ Kras u spisu *De Oratore* pominje da je prevodio govore najboljih grčkih govornika trudeći se da pronade najpodesnije reči, ali i da je stvarao odgovarajuće nove.²⁹⁸

Dosta raznolik kontekst u kom su pomenuti Grci i njihova država nalazimo u spisu *De Republica*, te ćemo se osvrnuti na najbitnije. I u ovom spisu pomenute su ličnosti iz tragedija Pakuvija i Enija, koje imaju blago suprotstavljen stav po pitanju filozofije, iz koga se može naslutiti ambivalentnost Rimljana u odnosu prema toj grčkoj disciplini. Takođe, primetno je osporavanje vrednosti grčkih nauka:

Atque idem – multum enim illum audiebam et libenter – Zethum illum Pacuvi nimis inimicam doctrinae esse dicebat; magis eum delectabat Neoptolemus Ennii, qui se ait 'philosophari velle, sed paucis; nam omnino haud placere'. quodsi studia Graecorum vos tanto opere delectant, sunt alia liberiora et transfusa latius, quae vel ad usum vitae vel etiam ad ipsam rem publicam conferre possumus. istae quidem artes, si modo aliquid, <id> valent, ut paulum acuant et tamquam iritent ingenia puerorum, quo facilius possint maiora discere.²⁹⁹

²⁹⁴ *Opt. Gen.* 13.

²⁹⁵ *Opt. Gen.* 18.

²⁹⁶ *Opt. Gen.* 18.

²⁹⁷ *Opt. Gen.* 18.

²⁹⁸ *De Or.* 1. 155.

²⁹⁹ *Rep.* 1. 30.

Govorio je (a često i rado sam ga slušao) za onog Pakuvijevog Zeta da je veoma neprijateljski raspoložen prema nauci, a mnogo je više voleo Enijevog Neoptolema koji je za sebe govorio da „želi da se bavi filozofijom, ali umereno, jer mu se ona preterano ne sviđa.“ Pa ako vas baš toliko privlače nauke Grka, postoje i druge, prikladnije za slobodnog čoveka i rasprostranjenije, a možemo da ih primenimo bilo na dobrobit svog života ili na korist države; a te nauke, ako uopšte i vrede, mogu malo da izoštre i podstaknu sposobnosti dečaka, da što lakše izučavaju značajnije stvari.³⁰⁰

Iz ovog, ali i iz mnogih drugih primera iz Ciceronovog opusa vidimo da filozofija nije bila prikladna nauka za jednog Rimljanina, kao i da su uvek, reklo bi se utilitaristički, gledali na praktičnu i primenjivu stranu svih disciplina kojima su se posvećivali. Stoga, Lelije moli Scipiona da govori o najboljem državnom uređenju.

Sed neque iis contentus sum quae de ista consultatione scripta nobis summi ex Graecia sapientissimique homines reliquerunt, neque ea quae mihi videntur anteferre illis audeo. quam ob rem peto a vobis ut me sic audiatis: neque ut omnino expertem Graecarum rerum, neque ut eas nostris in hoc praesertim genere anteponentem, sed ut unum e togatis patris diligentia non inliberaliter institutum, studioque discendi a pueritia incensum, usu tamen et domesticis praeceptis multo magis eruditum quam litteris.

Hic Philus: 'non hercule' inquit 'Scipio dubito, quin tibi ingenio praestiterit nemo, usuque idem in re publica rerum maximarum facile omnis viceris, quibus autem studiis semper fueris tenemus. quam ob rem si ut dicis animum quoque contulisti in istam rationem et quasi artem, habeo maximam gratiam Laelio; spero enim multo uberiora fore quae a te dicentur, quam illa quae a Graecis nobis scripta sunt omnia.³⁰¹

Niti sam zadovoljan onim što su nam o tim problemima zabeležili najveći i najmudriji ljudi Grčke, niti se usuđujem da im pretpostavim svoje mišljenje. Iz tog razloga molim vas da me slušate, ne kao nekoga ko je potpuno upućen u grčka shvatanja, niti kao nekoga koji ih pretpostavlja našim – naročito kada je reč o toj vrsti problema – nego me saslušajte kao jednoga od onih odevenih u

³⁰⁰ B. Šijački Manević (prevod i komentari), *Marko Tulije Ciceron, Država*, 1. 18, Plato, Beograd, 2002, 39.

³⁰¹ *Rep.* 1. 36–37.

tođu, koji je oćevom brigom stekao dovoljno građanskog obrazovanja i od mladosti bio podstaknut željom prema ućenju, više obrazovan iskustvom i domaćom poukom nego knjigama.

Fil: Tako mi Herkula, reće, Scipione, sumnjam da će te iko prestići sposobnostima, a zbog ogromnog državnićkog iskustva lako ćeš svakoga nadvladati. Pamtimo da si se tim naukama uvek bavio. Stoga, ako si, kao što kažeš, odlučio da se poduhvatiš tog problema kao neke veštine, najveću zahvalnost upućujem Leliju. Nadam se da će mnogo znaćajnije biti ono što ćeš ti reći nego sve ono što su nam Grci zabeležili.³⁰²

Kako u retorskim, tako i u filozofskim spisima Cicerona, uočavamo da govornici insistiraju na tome da se predstave kao ućenici domaće škole, slabo upućeni u grćke nauke, kojima u odrećenoj meri pripisuju valjanost i autoritet. Sa druge strane, veoma su česte pohvale samom govorniku od strane njegovih slušalaca u formi poređenja njegovog znanja i govornićkih sposobnosti sa Grcima.

Nadalje se u spisu preispituje pitanje o podeli sveta na Grke i na varvare.³⁰³ Lelije kaže da, ako se sudi prema načinu života, a ne prema jeziku, Grci nisu ništa manje varvari od Rimljana. Ovde je Ciceron reć varvarin upotrebio u dvojakom znaćenju, kao što je to bio slućaj i u grćkom jeziku, *barbari* su svi osim Grka, ali i svaki divlji, necivilizovan narod ili pojedinac. Prevoditi sa grćkog na latinski jezik kaže se *vertere barbarez*.³⁰⁴ Vidimo da se protivi takvoj grćkoj klasifikaciji po kojoj su Rimljani oznaćeni kao pripadnici niže kulture.³⁰⁵ Ciceron je isticao trojnu podelu naroda na Grke, ne-Grke i Rimljane.³⁰⁶

U prevodu B. Šijaćki Manević citiramo ceo ćetvrti i poćetak petog pasusa druge knjige spisa *De Republica* gde se kritikuje (grćko) primorsko stanovništvo, i u poređenju sa njima istiće se Romulova sposobnost da iskoristi prednosti takvog geografskog polođaaja izbegavajući njegove mane:

³⁰² B. Šijaćki Manević (prevod i komentari), *Marko Tulije Ciceron, Država*, 1. 22, Plato, Beograd, 2002, 42.

³⁰³ *Rep.* 1. 58; *Lig.* 2.

³⁰⁴ Plaut. *Trin.* 19: *Philemo scripsit, Plautus vortit barbarez*.

³⁰⁵ Kako Džouns piše, neki Grci su se divili politićkoj taktici Rimljana, svi su bili zadivljeni njihovom vojnom snagom, ali u kulturološkom smislu nikada nisu prestali da ih smatraju „varvarima“: Jones, 1963, 3. Narodi u rimskim provincijama, gde je bila dominantna grćka kultura nisu preuzeli i usvojili rimsku kulturu, niti su se osećali Rimljanima kao stanovnici provincija zapadnog dela Carstva: Madsen, 2006, 63.

³⁰⁶ *Div.* 2. 84;

Primorske gradove karakteriše neka pokvarenost i iskvarenost. Podložni su prihvatanju novih jezika i načina života, uvoze ne samo tuđu robu i običaje, tako da sve ono što je preuzeto od ustanova predaka ne može da ostane netaknuto. Stanovnici tih gradova ne drže se svojih prebivališta već ih varljiva nada i lakomislenost na duže vreme odvlače od kuća, pa čak i kad telom kod kuća ostaju, dušom lutaju i tumaraju. Ništa nije više, u neka druga vremena, iskvarilo već dugo uzdrmanu Kartaginu i Korint, nego to lutanje i raštrkivanje građana, koji su se odrekli i zemljoradničkih i ratničkih znanja u želji za trgovinom i plovidbom. Sa mora, otimačinom ili putem trgovine, stižu mnogobrojne i pogubne zamke koje mame gradove u razuzdanost. Čak i sama prijatnost podneblja nudi izobilje mekoputih i besposličarskih mamaca usmerenih uživanjima. Ne znam baš da li bi se ono što sam pomenuo u Korintu moglo s punim pravom da kaže i za celu Grčku. Naime skoro ceo Peloponez se nalazi na moru, i osim Fliunta nema oblasti koju ne dotiče more. Izvan Peloponeza samo su Enijani, stanovnici Doride i Dolopi udaljeni od mora. Šta tek da kažem za grčka ostrva? Okružena svojim talasima skoro kao da i sama plivaju zajedno sa svojim državnim ustanovama i običajima. A sve ovo o čemu sam gore izložio odnosi se samo na staro grčko tlo. Postoji li kolonija koju su Grci osnovali u Aziji, Trakiji, Italiji, Siciliji, Africi, osim Magnezije koja jedina predstavlja izuzetak, da je ne zapljuskuje more? Tako se čini da je grčka obala kao pritkana za barbarsku teritoriju; a od barbarskih naroda niko se ranije nije bavio pomorstvom osim Etruraca koji su se bavili gusarenjem i Feničana koji su trgovali. Jasan razlog svih nevolja i preokreta u Grčkoj su one mane kojih sam se ranije, veoma ovlaš dotakao, a karakteristične su za primorske gradove. Ali ipak, ove mane imaju i neke pogodnosti, jer štogod na svetu postoji može se dopremiti do grada u kome živiš, i obratno, sve ono što sopstveno tlo rađa može da se nosi i šalje u bilo koju zemlju. ... Da li postoji proročanski način od onog kojim je Romul prihvatio pogodnosti morske obale a izbegao mane, time što je postavio grad na obalu nepresušne i mirne reke koja se širokim tokom uliva u more?³⁰⁷

³⁰⁷ B. Šijački Manević (prevod i komentari), *Marko Tulije Ciceron, Država*, 2. 4–5, Plato, Beograd, 2002, 63–64.

Petrohilos zapaža da je Ciceron preuzeo Platonovu kritiku primorskih mesta i adaptirao je kao uopštenu kritiku Grka.³⁰⁸ Radi poređenja citiraćemo taj pasus iz Platonovih *Zakona* u prevodu Albina Vilhara:

*Jer, da je to primorski grad s dobrom lukom, da nije u svakom pogledu plodan, nego da u mnogim stvarima oskudeva, potreban bi mu bio neki veliki spasilac i nekakvi božanski zakonodavci da bi ga očuvali od toga da postane leglom mnogobrojnih i izopačenih navika. ... Jer neposredna blizina mora znači nešto prijatno za svakodnevni život, ali je takvo susedstvo ipak slano i gorko. Blizina mora, naime, izaziva želju za sticanjem novca, širom otvara vrata trgovini na veliko i malo, a u dušama stvara nepostojane i nečasne navike, sam grad čini nepouzdanim i neprijateljskim prema samom sebi, a isto tako i prema ostalim ljudima.*³⁰⁹

Složili bismo se sa mišljenjem Petrohilosa i dodali da ne samo da je kritiku proširio na Grke već i da u sledećim pasusima slavodobitno ističe rimsku nadmoć veličajući Romulove zasluge za osnivanje grada Rima na izuzetno povoljnom položaju. Ciceron često hvali Rim nazivajući ga najslavnijim i najsrećnijim gradom, svetlom sveta i tvrđavom svih naroda: *hoc domicilium clarissimi imperi, fortunatissimam pulcherrimamque urbem; hanc urbem, lucem orbis terrarum atque arcem omnium gentium; urbem hanc denique, sedem omnium nostrum, arcem regum ac nationum exterarum, lumen gentium, domicilium imperi; domicilium imperi et gloriae.*³¹⁰

Nadalje u spisu, Scipiona hvale da raspravlja na takav način kako nije raspravljano ni u grčkim knjigama. Naime, Platon je zamislio državu koja je dosta odvojena od ljudskog života, a i njegovi nastavljači nemaju konkretan primer jedne određene države i njenog uređenja, kaže Lelije.³¹¹

U spisu *De Legibus* Atik ohrabruje Cicerona da napiše istorijsko delo kako ne bi zaostajali za Greima u ovoj književnoj vrsti, već da bi mogli da im pariraju.³¹² Slične izjave smo nalazili i u drugim delima i one ukazuju na to da su Rimljani doživljavali Grke kao

³⁰⁸ Petrocheilos, 1974, 16.

³⁰⁹ A. Vilhar (prevod i komentari) *Platon, Zakoni*, 4. 704d–705a, Dereta, Beograd, 2004.

³¹⁰ *Catil.* 3. 1; 4. 11; *Sul.* 33; *De Or.* 1. 105.

³¹¹ *Rep.* 2. 21.

³¹² *Leg.* 1. 5.

takmace. Ostala mesta gde se pominje termin *Graecus* ili *Graecia* u ovom spisu uglavnom su vezana za analizu reči – poredi lekseme *νόμος* i *lex* objašnjavajući kako su nastale i kakvo značenje i konotaciju imaju.³¹³ Takođe, primećuje da Grci nemaju reč za izraz lica – *vultus*, iako znaju kakav značaj može imati u neposrednoj komunikaciji.³¹⁴

Grci su visoko cenili muziku, znajući koliko veliki uticaj može imati na ljude, ali ni rimski kralj Numa nije zanemarivao njenu važnost.³¹⁵ U mnogim gradovima Grčke čuvao se drevni način pojanja, kako se promene karaktera stanovništva ne bi odrazile na promene u muzici. U Sparti je čak bilo naređeno da se harfi uklone četiri žice koje je Timotej prethodno bio dodao. Tog lošeg uticaja se plašio i Platon, koga Ciceron naziva najmudrijim i daleko najučćenijim čovekom Grčke, pa je smatrao da se izmene u muzici ne mogu sprovoditi odvojeno od izmene državnih zakona. Zamoljen da objasni zakon o magistratima, Ciceron odgovara da će govoriti onako kako su to činili najučćeniji Grci: *Faciam Attice ut vis, et locum istum totum, ut a doctissimis Graeciae quaesitum et disputatum est, explicabo, et ut institui nostra iura attingam.*³¹⁶ Ovakve izjave svedoče nam o tome da se Ciceron ugledao na Grke, ali i da je imao ličnu ambiciju da im parira, i kao pisac i kao govornik.

U spisu *Academica* ovi termini javljaju se u raspravi na temu da li su potrebne filozofske knjige na latinskom, budući da su Grci temeljno izložili filozofiju. Svako koga interesuje filozofija i ko je *Graecis doctrinis eruditus* pre će čitati grčke spise nego rimske, a ako nisu naklonjeni grčkim naukama i sistemima (*Graecorum artibus et disciplinis abhorrere*) neće mariti ni za filozofiju, koja se ne može razumeti bez grčkog obrazovanja (*Graeca eruditio*).³¹⁷ Stoga, Varon kaže da nije hteo da piše nešto na šta učenici ne bi trošili vreme, a neobrazovani ne bi razumeli. Sve one koje interesuje ova tema ovako savetuje:

Sed meos amicos in quibus est studium in Graeciam mitto id est ad Graecos ire iubeo ut ex [a] fontibus potius hauriant quam rivulos consecentur.³¹⁸

Svojim prijateljima koji vole filozofiju savetujem da idu u Grčku, kod Grka, da tamo piju sa izvora, a ne da jure za potočićima.

³¹³ *Leg.* 1. 19.

³¹⁴ *Leg.* 1. 27.

³¹⁵ *Leg.* 2. 38–39; *De Or.* 3. 197.

³¹⁶ *Leg.* 3. 13.

³¹⁷ *Ac.* 1. 4.

³¹⁸ *Ac.* 1. 8.

Ciceron pak smatra da bi filozofiju izloženu na latinskom čitali i jedni i drugi. Oni koji ne razumeju grčki čitali bi latinske knjige, a oni koji mogu da čitaju grčke ne bi zaobišli ni domaće.³¹⁹ Naime, Ciceron se pita zašto se ne bi čitali latinski filozofi kada se čitaju latinski pesnici, i govori da Brut tako dobro izlaže filozofiju na latinskom da nikome ne bi bile potrebne grčke knjige na tu temu.³²⁰ U ovoj izjavi uočava se Ciceronova želja za intelektualnom nezavisnošću od Grka, a i izneta je tipizirana pohvala govorniku u formi poređenja sa Grcima, kakve smo sretali u prethodnim spisima.

Na samom početku smo poimence pomenuli one Rimljane za koje iz antičkih izvora znamo da su odlično poznavali grčki jezik. Ciceron nas ovde obaveštava da je među obrazovanim, višim slojevima bilo i onih koji ga nisu znali. Tome može da posvedoči i već citirana izjava da mnogi Rimljani nisu prenosili svojim sugrađanima filozofska znanja koja su stekli u Grčkoj zbog toga što su mislili da se ta znanja ne mogu izneti na latinskom jeziku. To nam govori da je bilo i onih koji su grčke nauke mogli usvajati samo u prevodu na latinski jezik.

U razgovoru se dolazi i do pitanja o opravdanosti upotrebe neologizama u latinskom jeziku jer je često potrebno objasniti nove pojmove – *res inusitatae*. Argument za korišćenje neologizama jeste da i Grci uvode nove reči u svoj jezik iako se filozofskim temama veoma dugo bave. Atik odobrava upotrebu neologizama, ali Varon želi da izbegne pozajmljenice iz grčkog u onoj meri u kojoj je to moguće:

Nos vero' inquit Atticus; 'quin etiam Graecis licebit utare cum voles, si te Latina forte deficient.' Va. 'Bene sane facis; sed enitar ut Latine loquar, nisi in huiusce modi verbis ut philosophiam aut rhetoricam aut physicam aut dialecticam appellem, quibus ut aliis multis consuetudo iam utitur pro Latinis.'³²¹

„Naravno, – rekao je Atik – što se nas tiče dozvoljeno je da upotrebljavaš grčke reči kada god hoćeš, u slučaju da ne možeš da nađeš odgovarajuće latinske.“
Varon: „Veoma je ljubazno sa tvoje strane, ali ću se potruditi da pričam na latinskom, osim onih reči kao što su filozofija, retorika, fizika, dijalektika, koje su, kao i mnoge druge, već odavno ušle u upotrebu i postale latinske.“

Još jednu konstataciju da državicima ne dolikuje da se bave grčkim naukama nalazimo na početku druge knjige. Naime, mnogi Rimljani ne vole grčku književnost, a pogotovo

³¹⁹ Ac. 1. 10.

³²⁰ Ac. 1. 10; 1. 12.

³²¹ Ac. 1. 24–26.

filozofiju. Stoga se Ciceron plaši da ne umanju slavu Lucija Lutacija Lukula, govoreći da se rado bavio književnošću i filozofijom kako u mladosti, tako i u zreлом dobu.³²² Čak i oni koji se ne protive tim naukama smatraju da bavljenje njima može ugroziti ugled jednog Rimljanina.³²³ Međutim, zaključuje da posvećivanje kako državičkim poslovima tako i naukama predstavlja tradicionalni način života Rimljana.³²⁴

Polemiku sličnu prethodnoj nalazimo i na početku spisa *Tusculanae disputationes*. Naime, Ciceron je smatrao da filozofiju, nauku koja predstavlja put ka valjanom životu, mora izložiti na latinskom jeziku ne zato što se ona ne može razumeti iz grčkih knjiga i od grčkih učitelja već zato što je oduvek smatrao da su se Rimljani često pokazali mudrijima od Grka:

...hoc mihi Latinis litteris inlustrandum putavi, non quia philosophia Graecis et litteris et doctoribus percipi non posset, sed meum semper iudicium fuit omnia nostros aut invenisse per se sapientius quam Graecos aut accepta ab illis fecisse meliora, quae quidem digna statuissent, in quibus elaborarent.³²⁵

... već stoga što je moje mišljenje uvek bilo da su naši preci u svemu što su stvorili pokazali više mudrosti nego Grci, ili da su usavršili ono što su od njih primili, i to ono što su smatrali vrednim da se oko toga trude.³²⁶

Kako bi ovaj stav osnažio, Ciceron hvali rimski narod nabrajajući sve ono u čemu smatra da su bolji od Grka – čuvanje običaja, način života, vođenje kućnih i privatnih poslova, bolje institucije i zakoni kojima se upravljalo državom. Takođe, ističe mnogobrojne vrline svojih predaka, poput *gravitas*, *constantia*, *magnitudo animi*, *probitas*, *fides*, kao i vojničke vrline – *virtus* i *disciplina*. Naime, smatra da što se tiče stvari koje se prirodno usvajaju, Rimljanima ne mogu parirati ni Grci ni drugi narodi. Grcima priznaje da su ih nadmašili u nauci i književnosti, ali ne zbog toga što su Rimljani bili slabiji, već iz razloga što se u tome nisu ni mogli nadmetati sa Grcima budući da su mnogo kasnije primili pesništvo, koje u prvo vreme

³²² Slavu koju je i sam preuveličao. Ciceron u pismu Atiku (*Att.*, 13, 19, 5) priznaje da su likovi Katula, Lukula i Hortenzija u njegovom spisu *Akademija* prikazani učenijim nego što su zaista bili.

³²³ Tacit svedoči da bavljenje filozofijom nije priličilo rimskim senatorima ni u doba Carstva. Naime, njegov tast Agrikola, o čijem je životu Tacit pisao, govorio je da bi se u mladosti filozofiji posvetio sa većim žarom nego što je to dozvoljeno jednom Rimljaninu i budućem senatoru, da majčina mudrost nije smirila plamen njegove uzavrele duše. *Tac. Ag.* 4.

³²⁴ *Ac.* 2. 5.

³²⁵ *Tusc.* 1. 1.

³²⁶ Ljub. Crepajac (prevod i komentari) *Marko Tulije Ciceron, Rasprave u Tuskulu*, Beograd, SKZ, 1974, 3.

nisu mnogo cenili.³²⁷ Pošto pesnici nisu bili cenjeni, poezija se slabo razvijala. Oni koji su imali nekakav talenat za pisanu reč nisu dostigli slavom Grke. Slično je bilo i sa umetnicima. Da je Fabiju Piktoru ukazana veća slava, više bi bilo Polikleta i Parasija u Rimu. Govorništvo se pak brzo primilo pa je bilo mnogo dobrih rimskih govornika, u početku samoukih, darovitih, a kasnije i obrazovanih. Tako da od vremena Lepida, Karbona i Graha, pa do Ciceronovog doba Rimljani u govorništvu nisu zaostajali za Grcima, a sada im čak i pariraju.³²⁸ Jedino je filozofija sve vreme bila zanemarena, budući da nije imala nijednog dostojnog rimskog predstavnika. Mnogi su pisali na latinskom, ali nedovoljno umešno.³²⁹ Stoga podstiče svoje sugrađane da od Grka, koji su već na svom zalasku, preuzmu slavu i u ovoj disciplini, kao što su ranije njihovi preci svojim zalaganjem sve što je bilo vredno iz Grčke preneli u Rim. Ako se Rimljani budu bavili filozofijom, neće im biti potrebne grčke biblioteke. Međutim, jedino dobro obrazovani, mudri i umešni u raspravljanju treba da se bave filozofijom kako ne bi došlo do gomilanja knjiga koje govore o istim stvarima, kako što je to u Grčkoj.

U ovom spisu, iako priznaje da je grčki jezik bogatiji,³³⁰ često ističe da oskudeva što se tiče pojedinih reči. Naime, navodi da Grci ne razlikuju *labor* i *dolor* već imaju samo jednu reč – *πόνοϛ*, takođe, da im nedostaju precizniji termini kako bi razlikovali ludilo – *insania*, i bes – *furor*, i još dodaje da su razna stanja svesti bolje imenovana u latinskom jeziku, što će biti slučaj i sa pojmovima na mnogim drugim mestima – *multoque melius haec notata sunt verbis Latinis quam Graecis. Quod aliis quoque multis locis reperietur.*³³¹ Ciceron čak i predlaže kako bi se na grčkom neke pojave mogle nazvati.³³² Iz analize konteksta termina *Graecus* i *Graecia* koje srećemo u ovom spisu, primećujemo Ciceronovu želju da ukaže na vrednosti i potencijal kako samog rimskog naroda tako i latinskog jezika. Svestan „pada“ grčkog razvoja u pogledu nauka, on vidi priliku za intelektualni napredak Rimljana i osamostaljivanje od Grka.

Pišući spis *De finibus bonorum et malorum* Ciceron je svestan svog pionirskog rada u oblasti rimske filozofije. Filozofske teme, poput ove koja je naslov samog spisa, izlagali su jedino Grci. Uvodni deo pruža potpuniju sliku položaja filozofije u Rimu, ali i odnos Rimljana

³²⁷ *Tusc.* 1. 3.

³²⁸ *Tusc.* 1. 3.

³²⁹ Kako Ljub. Crepajac smatra, Ciceron ovde, između ostalih, misli na Gaja Amafinija.

³³⁰ *Tusc.* 2. 35.

³³¹ *Tusc.* 3. 10.

³³² *Tusc.* 3. 16.

prema originalnim delima grčkih autora i prema latinskim prevodima.³³³ Mnogi nisu nimalo blagonaklono gledali na bavljenje filozofijom, osporavajući je u potpunosti. Drugi su smatrali da zanimanje filozofijom treba da bude svedeno na razumnu meru, što bi značilo da toj disciplini ne treba pridavati suviše pažnje i truda. Sa druge strane, neki bi, potcenjujući latinsku književnost zamerili što se o takvim temama piše na latinskom jeziku, jer bi radije o tome čitali na grčkom. Naposljetku, kao što je već isticao u spisu *Academia*, takav angažman mogao bi ugroziti položaj i ugled jednog rimskog državnika.

U odbranu od ovih potencijalnih kritika, Ciceron govori da je iz više razloga nemoguće ograničiti bavljenje filozofijom. Naime, jednom kada se čovek posveti filozofiji teško od nje odustaje, a kako se sve više njome bavi, dolazi do većeg zadovoljstva i koristi. Više ceni one koji bi hteli u potpunosti odvratiti ljude od filozofije nego one koji misle da toj delatnosti treba postaviti granice. Ciceron nam i u ovom spisu svedoči da je u Rimu bilo onih koji su potcenjivali latinsku književnost. Rado su se čitale drame doslovno prevedene sa grčkog, ali ne i dela na ozbiljne teme na maternjem jeziku. Njegov stav po ovom pitanju je jasan. Nije potrebno pretpostavljati grčka dela rimskim, pa čak ni stilski ugladenim latinskim spisima nastalim na osnovu grčkih predložaka. Naime, to nisu puki prevodi sa grčkog, već odbrana učenja onih čiju nauku podržavaju i o kojoj daju sopstveni sud. Čak je i praktičnije, dodaje on, jer obrazovan čovek, umesto da čita mnoge knjige grčkih autora o istoj temi, može da pročita samo jednu rimsku, u kojoj je sažeto sve dotadašnje znanje. Međutim, mišljenja je da treba čitati grčka dela u originalu, ali i manje uspele latinske prevode, poput Atilijevog prevoda Sofoklove *Elektre*. Ne poznavati sopstvene pesnike znak je krajnjeg intelektualnog nemara i lošeg ukusa. Razlog zašto neki ljudi manje cene dela pisana na latinskom jeziku, prema Ciceronovom mišljenju je taj što su se susreli sa loše napisanim knjigama, kao i onim loše prevedenim na latinski. Svakako, dobru knjigu pisanu lepim (sc. latinskim) stilom, svako bi čitao, zaključuje Ciceron, osim ako nije poput Albucija, koji želi da ga nazivaju Grkom.³³⁴ Tit Albucije je Rimljanin koji je mnogo vremena proveo u Atini, izučavajući Epikurov filozofski sistem. Potpuno je potpao pod grčki uticaj, da se, kako izvori kažu, stideo svog italskog porekla. U govoru *De provinciis consularibus* Ciceron ga naziva Grkom i neozbiljnim čovekom – *Constabat enim Graecum hominem ac levem in ipsa provincia quasi triumphasse*.³³⁵ Braneci se od poslednje moguće kritike da bavljenje filozofijom ne priliči jednom senatoru, ističe da je njegova dužnost da

³³³ *Fin.* 1. 1–6.

³³⁴ *Fin.* 1. 9.

³³⁵ *Prov.* 15.

prosvećuje svoje sugrađane, pošto je obavio sve državne i političke poslove koje mu je poverio rimski narod. Pisao je ovaj spis da bude od koristi onima koji se bave obema književnostima, i onima koji ne posežu za grčkim knjigama ukoliko imaju dela na svom jeziku. On sumnja u filhelenstvo pojedinih Rimljana jer nije siguran da li oni zbilja čitaju grčke knjige ili se samo pretvaraju. Spis *De finibus bonorum et malorum* posvećen je Marku Juniju Brutu, za koga autor kaže da se može takmičiti sa Grcima u filozofiji.³³⁶ U ovom spisu, naročito u uvodu, povlači se oštra granica između Grka i Rimljana, njihovih književnosti, grčkog i latinskog jezika. Ciceron je uvek na rimskoj strani, dajući prednost domaćim piscima i delima.³³⁷ Neskromno izjavljuje da Grci imaju veoma malo požrtvovanih heroja poput Leonide i Epaminonde, a ceo dan bi bio potreban da se nabroje svi rimski junaci.³³⁸ U drugoj knjizi ovog spisa napominje da Rimljanima, iako su filozofiju i druge slobodne veštine dobili od Grka, neke teme nisu dopuštene. Naime, raspravu o Temnisti, Epikurovoj sledbenici, treba prepustiti Grcima jer je daleko korisnije govoriti o slavnim junacima.³³⁹ Takođe, jedan od sagovornika koji se nije slagao sa stavovima na temu o kojoj se govorilo izjavljuje da je osobina Grka da pogrđnim rečima nazivaju one sa kojima se ne slažu. Na ovom mestu je uz etnonim *Graeci* upotrebljen termin *levitas*, što je čest slučaj u Ciceronovim spisima.

Sit ista in Graecorum levitate perversitas, qui maledictis insectantur eos, a quibus de veritate dissentiunt.³⁴⁰

*Prepustimo grčkoj lakomislenosti onaj ružni i nevaljali običaj (levitas) kojim Grci pogrđnim riječima napadaju one s kojima se o istini ne slažu.*³⁴¹

Iz ovakvih izjava zaključujemo da je dužnost Rimljana diskutovanje o konkretnim, bitnim stvarima ne omalovažavajući tuđa mišljenja. Neumorno zastupa tezu da latinski jezik ne samo da ne oskudeva u rečima, kako se obično misli, već je i bogatiji od grčkog.³⁴² Tim stavom, kako sam kaže, izazivao je negodovanje kako samih Grka tako i onih koji bi pre voleli da se smatraju Grcima nego Rimljanima. Njegov stav je da Rimljani treba da teže preimućtvu u vidu

³³⁶ *Fin.* 1. 8.

³³⁷ *Fin.* 1. 10.

³³⁸ *Fin.* 6. 62.

³³⁹ *Fin.* 2. 68.

³⁴⁰ *Fin.* 2. 80.

³⁴¹ P. Pejčinović (prevod i komentari), *Marko Tulije Ciceron, O krajnostima dobra i zla*, Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1975, 84.

³⁴² *Fin.* 1. 10; 3. 5.

bogatijeg vokabulara, naročito što se filozofije tiče. S tim u vezi, opravdava se stvaranje nove terminologije jer se raspravlja o nepoznatim i suptilnim idejama, koje se ne mogu objasniti svakodnevnim jezikom. Tako su postupali i sami stoičari, a najviše Zenon, za koga kaže da je pre bio pronalazač novih reči, a ne „pronalazač“ ideja – *Quamquam ex omnibus philosophis Stoici plurima novaverunt, Zenoque eorum princeps non tam rerum inventor fuit quam verborum novorum.*³⁴³

Ovu temu zaključuje savetom da ne treba posezati za stranom reči ako ima latinskih sa približnim značenjem ili ako se određeni pojam ili pojava može u više reči precizno objasniti. Ipak, treba da bude dozvoljena upotreba grčkih reči ako nema odgovarajućih latinskih budući da su se mnoge već odomaćile.³⁴⁴ Svi ovi Ciceronovi stavovi, iako je primetna kompetitivnost između ova dva naroda, čine se u potpunosti racionalnim i validnim. Pri kraju spisa, Ciceron čestita Marku Pupiju Pizonu na poznavanju filozofskih pravaca o kojima je izlagao i tvrdi da se Rimljani ne bi morali ponižavati pred Greima tražeći im pomoć u toj oblasti kada bi on češće govorio.³⁴⁵ I u ovom komplimentu uočavamo tipiziranu pohvalu govorniku da je svojim sposobnostima nadmašio i same Grke.

Na početku spisa *De Natura Deorum* nailazimo na slične stavove koje smo uočili u prethodnim spisima. Ciceron smatra svojom dužnošću da filozofiju približi sugrađanima i da na latinskom ostavi misli o velikim i bitnim stvarima. Mnogi koji su studirali filozofiju u Grčkoj nisu se usudili da ta znanja prenesu na rimsko tle, misleći da se filozofski sistemi ne mogu izložiti na latinskom jeziku. Međutim, Ciceron ističe da su se u tom poslu toliko izveštili da ih Grci sada ne nadmašuju ni u vokabularu – *quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur.*³⁴⁶ Za Kvinta Lucilija Balba, učenog stoičara i jednog od sagovornika, kaže se da može stajati rame uz rame sa vodećim grčkim filozofima te škole, kao i za epikurejca Gaja Veleja, sa kojim bi se mogli porediti samo pojedini Grci.³⁴⁷ Čini se da nema filozofskog ili retorskog spisa u kome Ciceron ne iznosi ovakve pohvalne komentare.

³⁴³ *Fin.* 3. 5.

³⁴⁴ *Fin.* 3. 15. *Div.* 2. 11.

³⁴⁵ *Fin.* 5. 75. Marko Pupije Pizon, konzul 61. godine pre n. e., smatran je veoma obrazovanim čovekom. Bavio se filozofijom i bio je pristalica peripatetičke škole.

³⁴⁶ *N. D.* 1. 8.

³⁴⁷ *N. D.* 1. 15; 1. 58.

Posle mnogih ispričanih mitova i predstavljenih genealogija bogova, Kota napominje Balbu da je mnoštvo tih priča preuzeto iz stare Grčke i da se tome treba odupreti kako se domaća religija ne bi podrivala – *Atque haec quidem et alia eius modi ex vetere Graeciae fama collecta sunt. Quibus intellegis resistendum esse, ne perturbentur religiones.*³⁴⁸

Isticanje superiornosti Rimljana nad Grcima zastupljeno je i u spisu *De Divinatione*. Taj poseban dar predosećanja i znanja o budućnosti Platon je nazvao *μαντική*, što je u vezi sa rečju *μανία* – *ludilo*, a Rimljani su tu sposobnost doveli u vezu sa rečju *divus* – *božanstvo, bog*. Kao što su mnoge stvari uradili bolje od Grka, tako su i u ovom slučaju izabrali bolji naziv za ovaj dar, smatra Ciceron.³⁴⁹ Dalje daje mnoge primere predskazivanja budućnosti iz rimske, ali i iz grčke prošlosti, pa na kraju dodaje:

*Sed quid ego Graecorum? Nescio quo modo me magis nostra delectant.*³⁵⁰

Ali zašto da govorim o Grcima? Iz nekog razloga me više naše oduševljava.

U spisu *De Divinatione* je takođe izražena njegova želja da svojim radom doprinese slavi i ugledu svoga grada time što će Rimljane učiniti nezavisnim od Grka na polju filozofije.³⁵¹

Svom sinu Marku u spisu *De Officiis* Ciceron savetuje da se usavrši u oba jezika, misleći na latinski i grčki,³⁵² ali smatra da se prvenstveno treba služiti maternjim jezikom:

*Ut enim sermone eo debemus uti, qui innatus est nobis, ne, ut quidam, Graeca verba inculcantes iure optimo rideamur, sic in actiones omnemque vitam nullam discrepantiam conferre debemus.*³⁵³

Naime, kao što moramo koristiti onaj jezik koji nam je urođen da ne bismo sa potpunim pravom bili ismejani, kako to biva sa nekim ljudima koji zatrpavaju svoj govor grčkim rečima, tako ne treba da unosimo nesklad u svoje postupke i u celokupan svoj život.

³⁴⁸ *N. D.* 3. 60.

³⁴⁹ *Div.* 1. 1–3.

³⁵⁰ *Div.* 1. 55.

³⁵¹ *Div.* 2. 5.

³⁵² *Off.* 1. 1

³⁵³ *Off.* 1. 111.

Sinu preporučuje svoje govore i filozofske spise, neskromno zaključujući da čak nijednom Grku nije pošlo za rukom da se izvešti u obe vrste pisanja.³⁵⁴ U ovom spisu nailazimo i na dragoceni podatak o najstarijim rimskim istoričarima. Pomenut je analista Gaj Acilije, koji je pisao istoriju grada Rima na grčkom jeziku.³⁵⁵

U spisu *De Amicitia*, Fanija Lelija naziva mudracem kakvog nema ni cela Grčka, budući da ni onih sedmorica nisu bili pravi mudraci, kako je sudilo Apolonovo proročište, već samo Sokrat. Lelije u svom odgovoru čak napominje da Sokrata ne treba stavljati ispred Katona jer su ovome dela slavna, a Sokratu samo reči.³⁵⁶ Iz ovakve konstatacije uočavamo naklonost Rimljana ka praktičnom delanju, tj. njihovu osobinu da bolje razumeju i više cene nečije konkretne postupke nego reči.

Upitan da govori o prijateljstvu, Lelije kaže da je to posao učenih ljudi, i to Grka, koji kad im se kaže da o nečemu govore, oni to odmah i učine.³⁵⁷ Takav zadatak nije lak i iziskuje veliku vežbu. Neki ljudi, koje su Grci smatrali mudracima, prema njegovom mišljenju, donosili su čudne zaključke. Jedan od takvih stavova je da čovek ne treba da ima veliki broj prijatelja da ne bi svoje vreme trošio na više ljudi jer ima i previše ličnih obaveza. Lelije ironično uzvikuje – *O praeclaram sapientiam!*³⁵⁸

Spis *De Senectute*, posvećen Titu Pomponiju Atiku, Ciceron je zamislio kao govor Katona Starijeg i napominje da, ako se čitaocima bude činilo da je Katon elokventniji nego inače u svojim knjigama, pripišu to uticaju grčke književnosti, kojom se Katon po stare dane marljivo bavio.³⁵⁹ Govoreći o običaju zajedničkog obedovanja i razgovaranja, Ciceron, kroz Katonov lik, ističe kako latinska reč *convivium* – *suživot*, preciznije opisuje duh gozbi, kojima je i sam voleo da prisustvuje, nego grčka reč *συμπόσιον* ili *συνδείπνον* – *zajedničko pijenje, obedovanje*. Grčki termini upućuju na hranu i piće, što je manje bitno od zajedničkog druženja i prijateljskog razgovora. O tome govori i u jednom pismu sačuvanom u zbirci *Ad familiares*.³⁶⁰

Navedena mesta iz filozofskih i retorskih spisa svedoče nam da Rimljani sebe kao autore i kao govornike nisu potcenjivali u odnosu na Grke, već su, naprotiv, često isticali koliko su od

³⁵⁴ *Off.* 1. 3.

³⁵⁵ *Off.* 3. 115.

³⁵⁶ *Amic.* 7.

³⁵⁷ *Amic.* 17.

³⁵⁸ *Amic.* 45–47.

³⁵⁹ *Sen.* 3; 26; 38.

³⁶⁰ *Sen.* 45; *Fam.* 9. 24. 3.

njih bolji. Takođe, kroz Ciceronov opus uočavamo kritički odnos Rimljana prema grčkoj nauci, te je kontinuirano prisutna teza da se sa merom treba posvetiti grčkim učenjima jer bi to moglo štetiti ugledu Rimljanina u njegovom javnom životu. Budući da Ciceron kaže da se nekim naukama, tj. filozofiji, koja je prvenstveno grčka disciplina, ne može delimično posvetiti, zaključujemo da je opšti stav Rimljana, tj. rimske javnosti da takva intelektualna bavljenja treba ograničiti na određenu meru koja ne ugrožava lični autoritet.

2.3.2. GOVORI

U govoru *In Verrem* Ciceron želi da sudijama predstavi Sicilijance u najboljem svetlu. S tom namerom je napravljeno poređenje između njih i ostalih Grka. Takva trpeljivost, vrlina i skromnost odlikuju Sicilijance da bi se, sudeći po njihovim osobinama i navikama, moglo reći da žive u skladu sa rimskim davnašnjim običajima, a ne sa ovim savremenim. Oni nimalo nisu slični ostalim Grcima:

Nulla desidia, nulla luxuries, contra summus labor in publicis privatisque rebus,
summa parsimonia, summa diligentia.³⁶¹

*Nikakvo lenstvovanje, nikakva raskalašnost, nasuprot tome najveća posvećenost
privatnim i javnim poslovima, najveća skromnost i marljivost.*

Na nekoliko mesta se Grci pominju zajedno sa Sicilijancima, ali ne u negativnom kontekstu, već potpuno neutralno, sa ciljem da se bolje razumeju njihovi običaji i stavovi, koji su ponekad drugačiji od rimskih – *običaj je Sicilijanaca i ostalih Grka; Sicilija i čitava Grčka su doživele strašnu nepravdu...*³⁶² Ciceron ironično Vera naziva učenim čovekom i Grčićem (*eruditus homo et Graeculus*) jer da je znao i reč grčkog ne bi odneo statuu pesnikinje Sapfe sa pijedestala na kome je bila ispisana posveta na tom jeziku. Pijedestal je ostao upravo kao dokaz Verove krađe.³⁶³

Ciceron se u postupku protiv Vera držao zlatne sredine što se odnosa prema Grcima tiče. Nema teških reči i optužbi uperenih protiv njih, na koje ćemo naići u drugim govorima, uzmimo za primer govor *Pro Flacco*. Ipak, ne pokazuje nikakvu ličnu naklonost prema grčkoj

³⁶¹ *Ver.* II 2. 7.

³⁶² *Ver.* II 2. 129; II 2. 158–159; II 4. 106.

³⁶³ *Ver.* II 4. 147.

kulturi, čak naglašava da je imena grčkih umetnika učio radi istrage. Rimljani su cenili jednostavnost i iskrenost u govoru, tako da su ozbiljnima smatrani oni govornici koji se nisu razmetali svojom učenošću niti pokazivali znanje koje nije praktično primenljivo.

Kao što smo imali prilike da napomenemo, u govoru *In Verrem* Ciceron, da bi stekao naklonost auditorijuma, napominje da nije previše upoznat sa grčkom umetnošću. Navodeći podatke o pokradenim umetninama, ističe da je posebno za tu priliku naučio imena vajara kao što su Praksitel, Miron, Poliklet.³⁶⁴ Međutim, prethodno smo izdvojili mesto gde pominje Polikleta,³⁶⁵ a u spisu *Brutus* Nevijev ep poredi sa Mironovim delima. Naime, *Bellum Punicum* donosi zadovoljstvo poput Mironovih dela.³⁶⁶ Da se itekako zanimao za grčke radove, saznajemo iz prepiske sa Atikom, gde entuzijastično od svog prijatelja naručuje ornamente iz Grčke za svoju vilu u Tuskulu. To ne čini jedanput, već desetinu puta.³⁶⁷ Detaljno analizirajući Ciceronov stav prema grčkoj umetnosti, Šauermaen zaključuje da slavni govornik nije bio veliki poznavalac iste, kao i da je mnogobrojne herme i hermatene naručivao samo radi ukrašavanja svoje vile, ne spominjući autore i ne ističući umetničke vrednosti tih dela.³⁶⁸ Kučinskienė iznosi mišljenje da, iako na prvi pogled postoji kontradiktornost u Ciceronovom odnosu prema grčkoj umetnosti, ona se delimično može objasniti. Naime, osnovni kriterijum prema kome Ciceron bira grčka umetnička dela za svoju vilu je potreba da upotpune intelektualni prostor Akademije.³⁶⁹ Ciceron se, dakle, ne interesuje za dela određenih umetnika, niti ornamente bira prema njihovoj umetničkoj vrednosti ili svom ukusu. U privatnim pismima Atiku primećujemo da Ciceron ne izražava divljenje umetnicima i umetničkim delima u onoj meri u kojoj to čine Grci i Sicilijanci, o kojima je pisao. Pa ipak, ne može nas ubediti da ne poznaje dela Praksitela, Mirona, Polikleta, s obzirom na svoje široko obrazovanje. Naš stav je da je njegova pomenuta izjava u govoru *In Verrem* daleko od istine, izneta u cilju dobijanja naklonosti auditorijuma. Ne treba sumnjati da su mu dela klasične grčke umetnosti bila poznata, makar imenom, ali ako je suditi prema privatnoj prepisci, ta dela nisu bila predmet njegovog dubljeg interesovanja. Sam

³⁶⁴ *Ver.* II 4. 4.

³⁶⁵ *Tusc.* 1. 3.

³⁶⁶ *Brut.* 75.

³⁶⁷ *Att.* 1. 1. 7; 1. 2. 2; 1. 4. 2; 1. 5. 2; 1. 6. 3; 1. 7. 3; 1. 8. 2; 1. 9. 3; 1. 10. 5.

³⁶⁸ Showerman, 1904, 313.

³⁶⁹ Kučinskienė, 2012, 66.

Ciceron govori da se Grci dive stvarima koje Rimljane ne zanimaju – *Etenim mirandum in modum Graeci rebus istis, quas nos contemnimus, delectantur.*³⁷⁰

Očekivano, u govoru *Pro Archia poeta* Grci se nijednom ne pominju u negativnom kontekstu. Iako je po vrsti sudski, ovaj govor je zapravo panegirik pesniku Arhiji, čija odbrana se malim delom zasniva na pravnim argumentima. Glavni argument je da Licinije Arhija zaslužuje rimsko državljanstvo jer je kao pesnik koristan gradu Rimu zato što može slaviti velika dela Rimljana i rimske države. Ovo je jedan od retkih govora gde Ciceron izražava pozitivan stav prema grčkoj kulturi, računajući pritom na (relativnu) naklonost koja prema njoj postoji i među auditorijumom. Ciceron, u samom uvodu, ljubazno moli „visokoobrazovani“ auditorijum da mu dozvoli da u odbranu velikog pesnika i najučenijeg čoveka govori drugačije od uobičajenog za sudski postupak. Ovaj govor u zaštitu spornih građanskih prava jednog grčkog pesnika pretvorio se u strasno istupanje za grčku nauku, književnost i umetnost u Rimu, za vraćanje onog mirnog vremena kada je Italija bila pod velikim grčkim uticajem:

Erat Italia tunc plena Graecarum artium ac disciplinarum, studiaque haec et in Latio vehementius tum colebantur quam nunc eisdem in oppidis, et hic Romae propter tranquillitatem rei publicae non neglegebantur.³⁷¹

Tada su u Italiji bile široko rasprostranjene umetnosti i nauke Grčke, i u Laciju su se tim učenjima tada bavili sa više strasti nego što se prema njima sada odnose u istim tim gradovima, pa i ovde, u Rimu, nisu bile zanemarene jer je u državi u to doba vladao mir.

S obzirom na Arhijinu profesiju, Ciceron u ovom govoru brani pesništvo navodeći da pomaže govornicima, i u isto vreme im pruža odmor od svakodnevnih obaveza. Književnost treba da donosi odmor od foruma i senata, da bude dostojnija zabava od karata, loptanja i terevenki.³⁷² Pored toga, pesništvo podučava moralnim vrednostima na primerima izuzetnih ljudi, o kojima su i grčki i rimski pisci ostavili mnoga svedočanstva. Izuzetna dela bila bi zaboravljena da nisu sačuvana u književnosti.³⁷³ Prema Ciceronovom mišljenju, književnost zajedno sa ostalim disciplinama treba da bude od koristi državi.³⁷⁴

³⁷⁰ Ver. II 4. 134.

³⁷¹ Arch. 5.

³⁷² Arch. 13.

³⁷³ Arch. 14.

³⁷⁴ Arch. 12.

U poređenju sa nekim drugim delima, gde se neretko ističe da su Rimljani po prirodi bistri ljudi kojima nauke nisu preko potrebne, ovde govori da ništa ne može biti slavnije i izuzetnije od spoja izvanrednog prirodnog dara i sistemskog pristupa učenju:

Etiam illud adiungo, saepius ad laudem atque virtutem naturam sine doctrina quam sine natura valuisse doctrinam. Atque idem ego contendo, cum ad naturam eximiam atque inlustrem accesserit ratio quaedam conformatioque doctrinae, tum illud nescio quid praeclarum ac singulare solere exsistere.³⁷⁵

Takođe ću dodati da su prirodne osobine bez obrazovanja vodile do slave češće nego obrazovanje bez prirodnih kvaliteta. Ali ipak insistiram da svaki put kada se istaknutim i blistavim prirodnim kvalitetima doda neko učenje i prosvećenost koje se dobija od nauke, obično nastaje nešto odlično i prelepo.

Isto mišljenje iznosi i u spisu *De Republica*, napisanom jednu deceniju kasnije – nema ništa slavnije od spoja izuzetnih ličnih sposobnosti i obrazovanja, tj. prakse i iskustva sa teorijskim znanjem:

Quid enim potest esse praeclarius, quam cum rerum magnarum tractatio atque usus cum illarum artium studiis et cognitione coniungitur?³⁷⁶

*Jer, kad se praksa i iskustvo u obavljanju značajnih poslova spoji sa teorijskim znanjima i proučavanjima svih tih veština, šta od toga može da bude sjajnije?*³⁷⁷

Ciceron u spisu *De Republica* ističe društvenu ulogu obrazovanja i služenje opštoj stvari (*rei publicae*), a svaki vid intelektualne delatnosti treba da pomogne pojedincu u njegovom služenju državi, a prethodno njegovom obrazovanju. Njega je čitanje filozofskih dela usmerilo ka tome da uvek teži ka ugledu i časti, da prezire opasnosti i smrt. To mu je omogućilo da se, zarad opšteg dobra, obračuna sa najopasnijim neprijateljima.³⁷⁸

Pesnik je koristan društvu na razne načine, a jedan od njih je i opisivanje konzulskih dostignuća. Ovim argumentima Ciceron zastupa pesnika Arhiju. Stiče se utisak da to čini veoma oprezno, budući da se veličanjem učenja i nauke nije mogla steći preterana naklonost kod Rimljana jer su se oni odlikovali preduzimljivošću, a Grci učenošću. Ciceron prejudicira

³⁷⁵ Arch. 15.

³⁷⁶ Rep. 3. 5.

³⁷⁷ B. Šijački Manević (prevod i komentari), *Marko Tulije Ciceron, Država*, 3. 3, Plato, Beograd, 2002, 93.

³⁷⁸ Arch. 14.

moguće kritike jer se mnogo izuzetnih Rimljana proslavilo bez velikog obrazovanja. Mnoštvo je takvih, priznaje i sam, međutim, kako smo već istakli, smatra da spoj darovitosti i pravog obrazovanja donosi najbolje rezultate. Za primere uzima velikane poput Scipiona Afrikanca, Gaja Lelija, Lucija Furija i Marka Katona, koji se svakako ne bi posvetili književnosti da nisu smatrali da im neće pomoći u sticanju i negovanju vrline.³⁷⁹ Međutim, čak i ako nema koristi od velikih nauka, već samo donose uživanje, onda makar predstavljaju najispravniji i najplemenitiji način da čovek ispuni svoju dokolicu:

...adulescentiam alunt, senectutem oblectant, secundas res ornant, adversis perfugium ac solacium praebent, delectant domi, non impediunt foris, pernoctant nobiscum, peregrinantur, rusticantur.³⁸⁰

...oplemenjuju mladost, uveseljavaju starost, sreću uvećavaju, a u nesreći su utočište i uteha, zabavljaju nas kad smo kod kuće, ne ometaju nas u poslovima, sa nama zanoće, putuju, letuju.

Ciceron se ponosi da je izučavao sve one nauke koje prosvećuju čoveka,³⁸¹ i ne krije da im se posvećivao i danima i noćima.³⁸²

U govoru *Pro Flacco*, Ciceron bazira odbranu na degradaciji grčkih svedoka suparničke strane. Grci su u ravnomernim intervalima pominjani kroz čitav govor od ukupno sto šest odeljaka,³⁸³ najvećim delom u negativnom kontekstu. Ciceron započinje odbranu pozivajući auditorijum da se priseti šta povezuje svedoke koji iznose svedočanstva protiv njegovog klijenta, a to je da su svi oni Grci.³⁸⁴ To nisu ljudi od poverenja, kako ostali smatraju, pa čak i on koji se najviše od svih Rimljana posvećivao Grcima, naročito kada je bio slobodan od državnih poslova. Na latinskom ova izjava glasi – *Nam si quis umquam de nostris hominibus a genere isto studio ac voluntate non abhorrens fuit, me et esse arbitror et magis etiam tum cum plus erat oti fuisse.*³⁸⁵

³⁷⁹ *Arch.* 16.

³⁸⁰ *Arch.* 16.

³⁸¹ *Arch.* 2.

³⁸² *Brut.* 308.

³⁸³ Grci su pomenuti u odeljcima: §§ 9, 10, 11, 14, 16, 17, 18, 20, 23, 24, 27, 31, 36, 42, 57, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 71, 74, 90, 92, 100. Takođe, grčki svedoci pominju se imenom, kao i bez termina *Graecus/Graecia*.

³⁸⁴ *Flac.* 9.

³⁸⁵ *Flac.* 9.

Svoju naklonost izražava, pa je time i umanjuje, koristeći se stilskom figurom litotom – *nije gledao sa prezrenjem/nije se klonio (non abhorrens fuit)*. Iz ovako formulisane izjave stiče se utisak da Ciceron u ovom govoru ne želi afirmativno da izrazi svoj navodno pozitivan stav prema grčkoj kulturi. Čak i subjekat nije u prvom licu, već u trećem. Zanimljivo je da Ciceron napominje da se može posvetiti Grcima u vreme kad je slobodan od državičkih poslova – *otium*. Bilo kako bilo, on na početku samog govora, uz ublažavanje svoje naklonosti, Grcima odriče poštenje – *non quo nationi huic ego unus maxime fidem derogem*.³⁸⁶ Kako kaže, mnogi Grci, iz koristoljublja, lažno svedoče:

Sed sunt in illo numero multi boni, docti, pudentes, qui ad hoc iudicium deducti non sunt, multi impudentes, inlitterati, leves, quos variis de causis video concitatos. Verum tamen hoc dico de toto genere Graecorum: tribuo illis litteras, do multarum artium disciplinam, non adimo sermonis leporem, ingeniorum acumen, dicendi copiam, denique etiam, si qua sibi alia sumunt, non repugno; testimoniorum religionem et fidem numquam ista natio coluit, totiusque huiusce rei quae sit vis, quae auctoritas, quod pondus, ignorant. Vnde illud est: 'da mihi testimonium mutuuum'? num Gallorum, num Hispanorum putatur? Totum istud Graecorum est, ut etiam qui Graece nesciunt hoc quibus verbis a Graecis dici soleat sciant.³⁸⁷

Dakle, među Grcima ima mnogo časnih, učenih, dobronamernih ljudi, koje na ovaj sud nisu zvali, ali ima i mnogo nesavesnih, neobrazovanih, neozbiljnih, koji su ovde dovedeni, kako vidim, iz raznih razloga. Dakle, o Grcima ću reći sledeće: priznajem im dostignuća u oblasti književnosti, znanja u mnogim naukama, ne odbacujem im lepotu govora, oštroumnost, rečitost; na kraju, ako oni pripisuju sebi još nešto, ne protivim se ni protiv toga; ali poštenjem i čašću prilikom svedočenja se taj narod nikada nije isticao i oni ne znaju moć, značaj i težinu svih tih kvaliteta. Odakle poznati izraz: „Svedoči ti za mene, a ja ću za tebe?“ Zar ga pripisuju Galima ili Špancima? On se u potpunosti odnosi na Grke, tako da čak i ljudi koji ne znaju grčki jezik znaju da se to govori na grčkom.

Detaljno opisuje način na koji Grci svedoče:

³⁸⁶ Flac. 9.

³⁸⁷ Flac. 9–10.

Graecus testis cum ea voluntate processit ut laedat, non iuris iurandi, sed laedendi verba meditatur; vinci, refelli, coargui putat esse turpissimum; ad id se parat, nihil curat aliud. Itaque non optimus quisque nec gravissimus, sed impudentissimus loquacissimusque deligitur.³⁸⁸

Grk kao svedok izlazi pred sud sa željom da nanese štetu protivniku i ne razmišlja o rečima zakletve, već o rečima kojima može da naškodi: po njegovom mišljenju, najsravnije je izgubiti slučaj, biti pobijen i opovrgnut; protiv toga se on i priprema, ništa drugo ga ne brine. Zato za svedoke ne biraju najvaljanije i najčasnije, već najbesramnije i najbrbljivije.

Umanjuje kredibilitet grčkih svedoka i time što ih po suprotnostima poredi sa rimskim narodom.

Qui autem dicit testimonium ex nostris hominibus, ut se ipse sustentat, ut omnia verba moderatur, ut timet ne quid cupide, ne quid iracunde, ne quid plus minusve quam sit necesse dicat! Num illos item putatis, quibus ius iurandum iocus est, testimonium ludus, existimatio vestra tenebrae, laus, merces, gratia, gratulatio proposita est omnis in impudenti mendacio? Sed non dilatabo orationem meam; etenim potest esse infinita, si mihi libeat totius gentis in testimoniis dicendis explicare levitatem.³⁸⁹

A kada naš građanin svedoči, kako je on samo uzdržan, kako meri svaku reč, kako se boji da ne kaže nešto sa pristrasnošću i gnevom, da ne kaže o nečemu više ili manje nego što je potrebno! Zar mislite da ljudi u čijim očima je zakletva – šala, svedočenje – igra, opšte poštovanje – prazne reči, a zasluge, nagrada, milost, zahvalnost potpuno zavise od bezočne laži? Ali neću da odugovlačim svoj govor; jer on može biti beskonačan ukoliko poželim da ispričam o neozbiljnosti sa kojom ceo ovaj narod svedoči.

Međutim, ubrzo nastavlja započeto, braneći Flaka i od optužbi koje su podneli pojedini gradovi provincije kojima je okrivljeni upravljao. Omalovažava narodne skupštine u grčkim gradovima jer se, kako kaže, u njima odluke donose uz pomoć zastrašivanja, podmićivanja i obmana.³⁹⁰ Preterana sloboda i razuzdanost narodnih skupština dovele su i staru Grčku, koja je

³⁸⁸ Flac. 11.

³⁸⁹ Flac. 12.

³⁹⁰ Flac. 15–16.

nekada cvetala bogatstvom i ugledom, do potpune propasti. Kada se to desilo u Atini, koja tada nije bila samo prestonica Grčke, već celog sveta, od Mizije i Frigije ne treba očekivati ništa manje.³⁹¹ Grci su prevrtljivi i narod nimalo pošten u svojim svedočenjima – *natio minime in testimoniis dicendis religiosa*.³⁹² Njihove odluke ne treba smatrati validnim dokazima jer zapravo nisu odluke već gundanje sirotih i nepromišljeni potezi bedne grčke skupštine – *fremittum egentium et motum quendam temerarium Graeculae contionis*.³⁹³ Pošto je sa nipodaštavanjem govorio o svim azijskim Grcima, Ciceron je morao da obrazloži prisutnima kako bi onda trebalo da veruju građanima lidijskog grada Apolonide koji su svedočili Flaku u korist. Stoga, u tom trenutku prekida sa stereotipima i o Apolonidanima govori da su najskromniji i najčestitiji u čitavoj Aziji, da nemaju ništa od grčke raskalašnosti i prevrtljivosti.³⁹⁴ Da bi u svojim stavovima bio ubedljiviji, stanovnike Apolonide implicitno poredi sa Rimljanima – *patres familias suo contenti, aratores, rusticani*. Kao što smo videli, slično hvali Sicilijance u govoru *In Verrem* – po trpeljivosti i skromnosti su slični rimskom narodu, a nemaju ništa zajedničko sa ostalim Grcima, kod njih nije prisutna nikakva raskalašnost ni razmetanje, već se odlikuju najvećim radom, štedljivošću i marljivošću. Za Flakove svedoke, takođe Grke, Ciceron kaže da dolaze iz prave i poštene Grčke. Tu su građani Atine, grada koji je darovao prosvećenost čitavom svetu.³⁹⁵

Kao što smo mogli da vidimo, Ciceronovi stavovi o Grcima variraju u zavisnosti od cilja koji želi da postigne. U ovom govoru on koristi i pozitivne i negativne etničke stereotipe Rimljana vezane za grčki narod. Namera mu je da diskredituje svedoke protivničke strane, ali i da recipročno poveća kredibilitet svojih grčkih svedoka. Može se izvući zaključak da je ovakvo izlaganje zasnovano na ambivalentnom odnosu Rimljana prema grčkom svetu. Sa jedne strane, izražava se divljenje prema kulturnim dometima klasične Grčke, a sa druge je prisutno njeno često potcenjivanje kao i osećaj superiornosti rimskog naroda u odnosu na savremene Grke, koji su im potčinjeni i prema kojima osećaju prezir. Iznoseći ovakve optužbe protiv svedoka na osnovu njihove nacionalnosti, precizno saznajemo kakve stereotipe su Rimljani imali o grčkom narodu, kako negativne, tako i pozitivne. Grci su smatrani prevrtljivim i beskrupuloznim. Njihove mane ne proističu iz divljaštva i necivilizovanosti kao kod Gala, što

³⁹¹ *Flac.* 17.

³⁹² *Flac.* 23.

³⁹³ *Flac.* 23.

³⁹⁴ *Flac.* 17.

³⁹⁵ *Flac.* 61–62.

ćemo kasnije videti iz govora *Pro Cluentio*, već iz prevelike učenosti i prefriganosti. Stoga, i one vrline koje im je Ciceron isprva pripisao, poput učenosti i rečitosti, mogu se iskoristiti protiv njih. Treba napomenuti da je ovo jedan od retkih govora, ako ne i jedini, gde se hvali savremeno stanovništvo kopnenog dela Grčke. U ovom govoru Ciceron ističe da se ti stanovnici nimalo ne razlikuju od svojih slavni predaka. U ostalim govorima veličanje Grčke je oskudno i uglavnom se bazira na glorifikaciji njene daleke prošlosti. Nema podele na stare i savremene Grke, već se ističe razlika između azijskih i zapadnih Grka. Spofort kaže da je Ciceron prvi Rimljanin koji je hijerarhijski razdelio grčki etnos na „dobre“ (evropske) Grke i „loše“ (azijske) Grke.³⁹⁶

U govoru *Post Reditum in Senatu*, Ciceron omalovažava Lucija Kalpurnija Pizona Cezonina, navodeći da ne poseduje ništa od pravih rimskih osobina – niti poznavanje zakona, niti govornički dar, niti kakvo obrazovanje i vaspitanje. Takođe, ističe se njegovo posvećivanje filozofiji i bliskost sa „grčkim učenjacima“. Uočavamo i pridev *ineptus*, koji je Ciceron upotrebljavao da označi neodmerenost Grka u ponašanju, a naročito u govorenju.

Cum vero litteras studere incipit et beluus immanis cum Graeculis philosophari, tum est Epicureus, non penitus illi disciplinae, quaecumque est, deditus, sed captus uno verbo voluptatis. habet autem magistros non ex istis ineptis, qui dies totos de officio ac de virtute disserunt, qui ad laborem, ad industriam, ad pericula pro patria subeunda adhortantur, sed eos, qui disputent horam nullam vacuum voluptate esse debere, in omni parte corporis semper oportere aliquod gaudium delectationemque versari.³⁹⁷

*Naime, kad se ova strašna neman dade na nauku i filozofiju pod nadzorom grčkih kvaziučitelja, postade epikurejac, ne zato što je bio duboko posvećen tom učenju, ma kakvo ono bilo, nego zato što ga je namamila jedna jedina reč: uživanje. Njegovi savetnici nisu od onih budala koje po cele dane raspravljaju o dužnosti i vrlini, i koji pozivaju na rad, marljivost i podnošenje svake opasnosti za ljubav otadžbine, nego propovedaju kako ne treba da protekne nijedan čas bez uživanja: »svakom delu tela treba pružiti puteno zadovoljstvo i nasladu«.*³⁹⁸

³⁹⁶ Spawforth, 2012, 12.

³⁹⁷ *Red. Sen.* 14.

³⁹⁸ D. Dimitrijević (prevod i komentari) „Respublica, to sam ja: Ciceron, Post reditum in senatu“, *Lucida intervalla* 26, 2002, 23.

Ironičnu upotrebu termina *Graeculus* nalazimo u govoru *Pro Sestio*. Za Lucija Gelijsa Publikolu, koga ponovo želi da diskredituje kao svedoka, kaže da se, pošto je potrošio sav očevo imetak, iznenada posvetio učenju i knjigama. Hteo je da bude smatran čovekom grčkog obrazovanja i učenjakom – *Graeculum se atque otiosum putari voluit*. Međutim, atinski robovi, koji su mu čitali štivo (*Actaei anagnostae*), nisu mu bili od velike pomoći, jer je knjige često trampio za vino.³⁹⁹ Takođe, Apija Klaudija Pulhera, bivšeg pretora, optužuje da je skupštinu, u danima kada se odlučivalo o njegovom povratku iz progonstva, održavao na grčki način (*Graeculorum instituto contionem interrogare solebat*), a ne prema običaju predaka.⁴⁰⁰

Govoreći o tome kako su se vremena promenila, Ciceron napominje da knjige koje su služile da promovišu moralne vrednosti nisu više u modi ni kod Rimljana, koji su te pouke primenjivali u svakodnevnom životu, ali ni kod Grka, najučenijih ljudi koji, iako nisu mogli živeti po tim principima, ipak su mogli o tome govoriti i pisati:

Verum haec genera virtutum non solum in moribus nostris, sed vix iam in libris reperiuntur. Chartae quoque, quae illam pristinam severitatem continebant, obsoleverunt; neque solum apud nos, qui hanc sectam rationemque vitae re magis quam verbis secuti sumus, sed etiam apud Graecos, doctissimos homines, quibus, cum facere non possent, loqui tamen et scribere honeste et magnifice licebat, alia quaedam mutatis Graeciae temporibus praecepta exstiterunt.⁴⁰¹

Ali slične vrline nisu nestale samo iz našeg morala, već ih čak i u knjigama nećeš naći. Čak i svici u kojima su se nalazila svedočanstva te nekadašnje strogoće su zastareli i ne samo kod nas, koji smo sledili ta pravila i način života delima više nego rečima, već ni kod Grka, najučenijih ljudi, koji, nemajući mogućnosti da to čine, ipak su mogli da iskreno i raskošno govore i pišu nakon promene stanja u Grčkoj su se pojavile i neke druge pouke.

Iako kaže da se Rimljani poput Grka nisu mogli odupreti moralnom padu, pri ovom poređenju ukazuje na suprotnost ova dva naroda, a i na rimsku superiornost – Rimljani su praktičan narod, sklon akciji, a Grci teoretičari čiji naumi ostaju mrtvo slovo na papiru.

Ciceron pokušava da diskredituje Lucija Kalpurnija Pizona Cezonina u govoru *In Pisonem*, između ostalog i time što govori o njegovim terevenkama sa već pomenutim Grcima

³⁹⁹ *Sest.* 110.

⁴⁰⁰ *Sest.* 126.

⁴⁰¹ *Cael.* 40.

(*Graeculi*), koji su ga podučavali iskrivljenim vrednostima epikurejstva.⁴⁰² To su sve *voluptarii Graeci* sa kojima je bančio, a da ih je samo slušao onako kako dolikuje ne bi se odao razvratu, kaže Ciceron za Pizona.⁴⁰³ U ovom govoru nipodaštava i epikurejca Filodema, Pizonovog prijatelja i klijenta, čija filozofska učenja Pizon nije mogao da shvati zbog svog ograničenog intelekta. Filodem je napisao jednu poemu lascivnog sadržaja, u kojoj je, kako Ciceron tvrdi, prikazao način života svog patrona. Ciceronov opis Filodema nije u potpunosti negativan, jer mu nije namera da kompromituje njega, nego Pizona. O Filodemu čak govori da ima lepe manire i izvestan talenat, i da bi uživao veći ugled da se nije združio sa Pizonom.⁴⁰⁴ Ciceron od auditorijuma traži razumevanje za Filodema jer je on zapravo samo običan Grk (*Graeculus*), laskavac (*adstantor*), pesnik (*poëta*). Ciceron ne koristi toliko Filodemovu ličnost da diskredituje Pizona, već više potencira na njegovom bavljenju epikurejskom filozofijom, koje ga je odvelo u raskršćni život. Na drugom mestu, u govoru *De provinciis consularibus* Pizona ironično naziva obrazovanim čovekom, lepo podučenim od strane Grka – *homo doctus, et a suis Graecis subtilius eruditus*.⁴⁰⁵

Kako navodi u govoru *Pro Scauro*, u grčkim spisima, koji su bogatiji rečima nego delima – *verbis ornatiores quam rebus*, ne može se naći mnogo primera samoubistava, ako se izuzmu mit o Ajantu, i primer Atinjanina Temistokla. Dodaje da ti *Graeculi* dosta toga izmišljaju, pa su između ostalog izmislili priču da se Kleombrot iz Ambrakije ubio ne zbog neke muke, nego, kako piše kod Grka, nakon što je počitao Platonov spis o smrti *Fedon*.⁴⁰⁶ Braneći Milona, Ciceron pominje da je Klodije u svojoj pratnji imao Grke, pa ih i pogrдно naziva *Graeculi*.⁴⁰⁷

U govoru *Pro Ligario* Ciceron kaže da je okrutnost Tuberonove tužbe bez presedana jer ona nema za cilj da osudi Ligarija, već da on bude ubijen. Tako postupaju samo varvari i Grci, čija lična mržnja prema nekome može da kulminira krvoprolićem:

Non habet eam vim ista accusatio ut Q. Ligarius condemnetur, sed ut necetur.

Hoc egit civis Romanus ante te nemo; externi sunt isti mores, aut levium

⁴⁰² *Pis.* 22; 67.

⁴⁰³ *Pis.* 42.

⁴⁰⁴ *Pis.* 68–71.

⁴⁰⁵ *Prov.* 14.

⁴⁰⁶ *Scaur.* 3–4.

⁴⁰⁷ *Mil.* 28; 55.

Graecorum, aut immanium barbarorum qui usque ad sanguinem incitari solent odio.⁴⁰⁸

Tvoja optužba može povući za sobom ne samo presudu Kvintu Ligariju, već i njegovu smrtnu kaznu. Pre tebe nijedan rimski građanin nije postupao tako; to su strani običaji, ili prevrtljivih Grka ili surovih varvara, koje mržnja obično pobuđuje da prolivaju krv.

Primer upotrebe termina Grk u negativnoj konotaciji nalazimo u petom govoru *In Marcum Antonium*. Ciceron je revoltiran izborom najmanje podobnih ljudi za sudije u Rimu. Umesto vojnika najvišeg ranga, kako je obećao, Marko Antonije je izabrao kockare, prognanike, Grke. Ciceron ih je predstavio kao ljude bez dostojanstva i bez ikakvog prava da budu na tom položaju, izražavajući sumnju da uopšte govore latinski i poznaju rimske zakone. Za jednog od njih, Cidu sa Krita, kaže da je najveći pokvarenjak i propalica i da je senatorima poznatiji Krit nego što je njemu poznat Rim. Njegovog kolegu Lisijada Atinjanina Rimljani pak bolje poznaju jer je sin uglednog filozofa Fedra. Ciceron se pita kako će taj *Graeculus* stići da bude sudija u Rimu i u Atini. Pored Cide i Lisijada, mnoštvo je potpuno nepoznatih ljudi koje je Antonije doveo. Među njima su *igrači, kitaristi i čitav Antonijev orkestar – saltatores, citharistas, totum denique comissionis Antonianae chorum*.⁴⁰⁹ Nailazimo na još jednu upotrebu termina *Graeculus* u izrazito negativnom smislu. Na Antonijevu optužbu da je senatorski stalež dozvolio pogubljenje dvojice Grka kojima je Cezar podario građansko pravo i bio njihov prijatelj, Ciceron odgovara da dok je država bila u tako ozbiljnoj krizi nisu mogli da razmišljaju o dvojici Grka propalica – *de duobus nequissimis Graeculis*.⁴¹⁰

2.3.3. PISMA

Prva dva Ciceronova pisma bratu Kvintu predstavljaju vredna svedočanstva za našu temu jer su Grci nekoliko puta pomenuti u kontekstu koji je značajan za ovo istraživanje. Ciceron upozorava Kvinta, upravnika provincije Azije, da bude oprezan u odnosu prema Grcima jer je mnoštvo njih lažljivo i prevrtljivo – *fallaces sunt permulti et leves et diuturna*

⁴⁰⁸ *Lig.* 11.

⁴⁰⁹ *Phil.* 5. 12–13.

⁴¹⁰ *Phil.* 13. 33.

servitute ad nimiam assentationem eruditi. Samo su malobrojni dostojni starih Grka i jedino sa njima treba uspostavljati prijateljske odnose.⁴¹¹ Petrohilos smatra da u ovom pasusu ne vidimo samo odnos Rimljana prema Grcima već i okolnosti koje su doprinele njegovom razvoju. Moguće je da su mnogobrojni rimski upravitelji i poslovni ljudi bili prevareni od strane Grka ili zbog preterane bliskosti sa njima ili zbog preterane okrutnosti.⁴¹² Međutim, u istom tom prvom pismu, nekoliko pasusa niže, govori da je taj narod svojim dostignućima postavio temelje civilizovanog života i druge njemu podučio. Stoga, ističe da posebnu zahvalnost treba iskazati tom narodu.⁴¹³ Ciceron otvoreno⁴¹⁴ govori da svoja životna dostignuća duguje znanjima primljenim od Grka.⁴¹⁵ U drugom pismu imamo zabeležene konkretne probleme jer je Kvint u svom odgovoru zamerio Ciceronu što je bio previše blag prema određenim Grcima. U svoju odbranu Ciceron kaže da je želeo da ga zaštiti pa je umirivao pojedine Grke kada je čuo da su njihove žalbe sve brojnije budući da su skloni obmani – *propter hominum ingenia ad fallendum parata*. Između ostalih, na svoju stranu je privoleo najvećeg prevrtljivca Megarista iz Antadrija – *levissimum hominem*, najvećeg lakrdijaša Nimfona iz Kolofona – *nugas maximas*. To nije uradio zato što je oduševljen tim ljudima ili celom tom nacijom, već mu je dojadila njihova prevrtljivost (*levitas*), laskanje (*adsentio*), poniznost iz koristi (*non officiis sed temporibus animi servientes*).⁴¹⁶

Da su Grci bili uzor Rimljanima vidimo i iz sledećeg primera. Ciceron se kod Kvinta raspituje šta Cezar misli o njegovom spisu koji je napisao u stihovima.⁴¹⁷ Za prvu knjigu Cezar je već Ciceronu odgovorio da ništa bolje nije pročitao ni na grčkom – *nam primum librum se legisse scripsit ad me ante, et prima sic, ut neget se ne Graeca quidem meliora legisse*.⁴¹⁸ O Ciceronovom odnosu prema savremenim Grcima saznajemo iz jednog pisma preporuke iz zbirke *Ad familiares* gde kaže da je izvesni Demokrit iz Sikiona ne samo njegov *hospes* već *valde familiaris*, što nije čest slučaj, a pogotovo ne sa Grcima.⁴¹⁹ U pismu Tironu kaže da se

⁴¹¹ *Q. fr.* 1. 1. 16–18.

⁴¹² Petrocheilos, 40.

⁴¹³ Ciceron podržava Kvinta što je oslobodio stanovnike Azije plaćanja dažbina za igre koji su nametnuli edili. Zbog te odluke i Ciceron je bio na meti kritika.

⁴¹⁴ Preciznije kaže: *nece me biti stid da to priznam – non enim me hoc iam dicere pudebit*.

⁴¹⁵ *Q. fr.* 1. 1. 28.

⁴¹⁶ *Q. fr.* 1. 2. 4.

⁴¹⁷ Isto delo pominje se i u pismima *Q. Fr.* 3. 4. 4; *Fam.* 1. 9. 23.

⁴¹⁸ *Q. fr.* 2. 15. 5.

⁴¹⁹ *Fam.* 13. 78. 1.

plaši da je izvesni Lison, upravnik gostionice u Patri gde se Tiron nalazio, nemaran, jer su svi Grci takvi – *Lyso enim noster vereor ne negligentior sit: primum, quia omnes Graeci.*⁴²⁰

Ovim izjavama pridodaćemo sličnu koju nalazimo u jednom pismu Atiku. Naime, govoreći o učitelju Dionisiju, kaže da se lojalnost ne može očekivati od jednog Grka:

Omnino quid ille facere debuerit in nostra illa fuga, quid docto homine et amico dignum fuerit, cum praesertim rogatus esset, scio, sed haec non nimis exquiro a Graecis.⁴²¹

Znam šta je trebalo da radi za vreme mog bekstva, šta je bilo dostojno učenog čoveka i druga, posebno kada su ga molili, ali ne očekujem toliko mnogo od Grka.

Što se termina *Graecus* i *Graecia* tiče, u prvim pismima upućenim Atiku Ciceron pominje spis o svom konzulovanju, koji je napisao na grčkom i poslao ga Atiku da pogleda.⁴²² Iako moli Atika da ispravi sve što bi se jednom Atinjaninu učinilo „manje grčkim“ ili manje učeno, ne može se reći da li je ponosniji na svoj konzulat ili na svoj grčki. Atiku govori da će mu on kao „Grk“ zavideti na grčkom jeziku kao i da su oni koji su takođe o njegovom konzulatu pisali, čim su pročitali njegov rad, ne zna se zašto, usporili sa pisanjem.⁴²³ Prethodno smo citirali njegovu neskromnu izjavu da je ovim spisom uzurpirao Grčku – *conturbavi Graecam nationem*. Takođe, saznajemo da mu je prijatelj Lucije Papirije Pet ostavio biblioteku svoga preminulog brata pa moli Atika da se oko tog poklona postara.⁴²⁴ Jednako brine i za latinske i za grčke knjige – *et, cum Graecos, tum vero diligenter Latinos ut conserves velim.*⁴²⁵

U Ciceronovim retorskim i filozofskim spisima grčka kultura se percipira kao perskriptivna i Grcima se pripisuju zasluge kao utemeljivačima nauke, naročito retorske tehnike, koju su doveli do savršenstva. Sa druge strane, Grci su često okarakterisani kao preterano pričljiv narod, sklon teoretisanju i deklamacijama. Zbog njihove osobine da raspravljaju bez mere, Ciceron ih naziva budalastima, upotrebljavajući pridev *ineptus*.⁴²⁶ Ova

⁴²⁰ *Fam.* 16. 4. 2.

⁴²¹ *Att.* 7. 18. 3.

⁴²² *Att.* 1. 19. 10.

⁴²³ *Att.* 1. 20. 6.

⁴²⁴ *Att.* 1. 20. 7; 2. 1. 12.

⁴²⁵ *Att.* 1. 20. 7.

⁴²⁶ *De Or.* 2. 17–18.

osobina izraženija je kod savremenih Grka, iako su i stari Grci, ugledni i poštovani, voleli diskusije i rasprave. Iako bez ironije ističe domete grčke retorike, čini se da Ciceron sa velikom radošću navodi „prednosti“ Rimljana u pojedinim oblastima i u pojedinim situacijama. On racionalizuje veći uspeh Grka u određenim disciplinama argumentima da su se Rimljani mnogo kasnije počeli njima baviti. Iz sveobuhvatne analize pretraženih termina *Graecus* i *Graecia*, stiče se utisak da su Rimljani bili svesni značaja i uticaja grčke kulture, međutim, budući da je ona bila na svom zalasku, tražili su priliku za svojim intelektualnim razvojem.

U govorima najčešće nailazimo na stereotipizaciju Grka da su lenji i raskalašni, nepouzdati i prevrtljivi. U pojedinim javnim nastupima Ciceron koristi *topos* o grčkoj učenosti i rečitosti, ali uvek oprezno i sa merom. Uočava se repetitivno i prenaplašeno isticanje nepoštenja azijskih Grka. Grčki narod se degradira i na taj način što se poredi sa rimskim, čija karakterizacija je, očekivano, pozitivna. Pored izražene podele Grka na dijahronijskom planu i diferencijacije stare i savremene Grčke, prisutna je i tipizirana podela na „dobre“ kopnene Grke i „loše“ azijske Grke.

Što se pisama tiče, mogli bismo zaključiti da je odnos Cicerona prema Grcima nepromenjen. Sa jedne strane pozitivno se izražava o uticaju grčke kulture na svoje obrazovanje, ali savremenim Grcima pripisuje već pomenute loše osobine.

2.3.4. KONTEKST UPOTREBE ETNONIMA GRK PREMA VRSTI SPISA

Definisanje autorovog odnosa prema određenoj kulturi ili narodu na osnovu njegovog opusa može biti nepouzđano, budući da spisi ne moraju izražavati autorovo lično mišljenje već mogu predstavljati podilaženje auditorijumu, tj. izražavati stavove koji su u skladu sa već postojećim stereotipima. Stoga, preostaje nam da istražimo da li postoji razlika u načinu na koji Ciceron govori o Grcima u spisima koje je pisao sa namerom da budu objavljeni i u pismima koja, uz pojedine izuzetke, nisu bila namenjena za objavljivanje.

Ciceronova pisma, podeljena u četiri zbirke, veoma su raznovrsna. Mnoga su sasvim kratka i služe svojoj osnovnoj svrsi da prenesu određenu poruku. Neka su neformalna, intimna, te svakako nisu bila namenjena objavljivanju. Sa druge strane, određena pisma se bave ozbiljnim temama, i svojom sadržinom liče na prave rasprave ili pak na govore u epistolarnoj formi. Ciceron je bio upoznat sa praksom objavljivanja celokupne kolekcije pisama, što se lako može zaključiti: u njegovo doba bila je popularna Aristotelova prepiska,⁴²⁷ dok je Platonovu zbirku pisama smatrao autentičnom, i citirao pojedine odlomke iz nje, kao i iz pisama Epikura.⁴²⁸ Pred kraj svog života i Ciceron je nameravao da objavi neka od svojih pisama, i o tome je razgovarao sa Atikom:

Mearum epistularum nulla est συναγωγή; sed habet Tiro instar septuaginta, et quidem sunt a te quaedam sumendae. Eas ego oportet perspiciam, corrigam; tum denique edentur.⁴²⁹

Ne postoji zbirka mojih pisama; Tiron ima približno sedamdeset, i neka treba od tebe uzeti. Moram da ih pregledam i ispravim, tek nakon toga će biti objavljena.

Takođe, pomenutom sekretaru Tironu, koji mu je bio desna ruka, ovako piše:

Video, quid agas: tuas quoque epistulas vis referri in volumina.⁴³⁰

Vidim šta si namerio: hoćeš da i tvoja pisma budu u izdanju.

⁴²⁷ White, 2010, 91.

⁴²⁸ Att. 9. 13. 4. Off. 1. 22; Fin. 2. 96.

⁴²⁹ Att. 16. 5. 5.

⁴³⁰ Fam. 16. 17. 1.

Ciceron je govorio o razlici u načinu sastavljanja pisama kada adresant piše samo jednom adresatu, i kada se pretpostavlja da će pismo čitati šira publika.

Aliter enim scribimus quod eos solos quibus mittimus, aliter quod multos lecturos putamus.⁴³¹

Drugačije pišem kada mislim da će čitati samo onaj kome pismo šaljem, a drugačije kada mislim da će čitati mnogi.

Naravno, teško je sa sigurnošću zaključiti da li je neka pisma Ciceron sam objavio, a takođe i da li je neka od njih pisao sa namerom da ih objavi.⁴³² Uzimajući u obzir kontekst upotrebe pretraženih termina u Ciceronovim pismima, mogli bismo zaključiti da se njegovo mišljenje o Grcima i grčkoj kulturi nije menjalo u zavisnosti od toga da li piše nekome u poverenju ili pak javnosti, tj. da li piše pismo, filozofski ili retorski spis ili pak govor. U svim književnim vrstama koje smo sada naveli uočava se podela grčkog naroda na stare i savremene Grke. Među grčkim savremenikima Ciceron nije imao prave prijatelje, a izuzetak je, kako u jednom pismu čitamo, Demokrit iz Sikiona. Slično kao i u spisima predviđenim za javnost, Grcima odriče odanost i čestitost i u pismima. Sa druge strane, i u prepisci nailazimo na mesta u kojima priznaje svoj dug grčkoj kulturi i ističe njen značaj i uticaj:

Non enim me hoc iam dicere pudebit, praesertim in ea vita atque iis rebus gestis, in quibus non potest residere inertiae aut levitatis ulla suspicio, nos ea, quae consecuti sumus iis studiis et artibus esse adeptos, quae sint nobis Graeciae monumentis disciplinisque tradita. Quare praeter communem fidem, quae omnibus debetur, praeterea nos isti hominum generi praecipue debere videmur...⁴³³

Neću se postideti da kažem, s obzirom na ovakav način života i sva dešavanja, gde nema mesta govoru o mojoj lenjosti ili neozbiljnosti, da smo ono što smo postigli to učinili zahvaljujući naukama i umetnostima koje su nam predali spomenici i učenja Grčke. Stoga, osim opšteg poverenja, sa kojim se moramo ophoditi prema svima, mi smo, čini se, posebno dužni ljudima tog roda...

⁴³¹ Fam. 15. 21. 4.

⁴³² White, 2010, 32.

⁴³³ Q. fr. 1. 1. 28.

U kontekstu pisama, koja su potencijalno bila namenjena za objavljivanje, uočavamo jednu zanimljivost. Naime, kako Šaklton Bejli zaključuje na osnovu stila pisanja, Ciceron je imao nameru da objavi pismo koje je sačuvano kao prvo u zbirci pisama bratu Kvintu.⁴³⁴ U njemu Ciceron iz Rima piše Kvintu, koji je tada bio prokonzul u Aziji, savetujući ga kako da vodi provinciju. Ovo pismo se razlikuje od ostalih najpre po svojoj dužini, ali i po stilu kojim je pisano, budući da, kako Tatjana Zdravković Stojanović zaključuje, prevazilazi okvire obične razmene informacija i predstavlja raspravu o tome kako treba voditi provinciju.⁴³⁵ U ovom pismu nailazimo na kvalifikacije Grka kao lažljivih i prevrtljivih ljudi sklonih laskanju, sa kojima Kvint treba da bude oprezan prilikom poznanstava:

Atque etiam e Graecis ipsis diligenter cavendae sunt quaedam familiaritates praeter hominum perpaucorum, si qui sunt vetere Graecia digni: sic vero fallaces sunt permulti et leves et diuturna servitute ad nimiam assentationem eruditi.⁴³⁶

Što se pak tiče samih Grka, potrebno je biti pažljiv u prijateljskim odnosima sa njima, čast izuzecima – ako se nađe ko dostojan stare Grčke: toliko su mnogi lažljivi i neozbiljni, a usled predugog ropstva naučeni na ulagivanje preko mere.

Takođe, u govoru *Pro Flacco* Ciceron veoma često ističe iste ove osobine savremenih Grka:

Sed sunt in illo numero multi boni, docti, pudentes, qui ad hoc iudicium deducti non sunt, multi impudentes, inlitterati, leves, quos variis de causis video concitatos.⁴³⁷ ...

Među Grcima ima mnogo časnih, učenih, skromnih, koji na ovaj sud nisu pozvani, ali ima i mnogo neskromnih, neobrazovanih, prevrtljivih, koji su ovde dovedeni, čini mi se, iz različitih pobuda.

Verum tamen hoc dico de toto genere Graecorum: tribuo illis litteras, do multarum artium disciplinam, non adimo sermonis leporem, ingeniorum acumen, dicendi copiam, denique etiam, si qua sibi alia sumunt, non repugno;

⁴³⁴ Shackleton Baily, 1980, 147.

⁴³⁵ Zdravković Stojanović, 2020, 45.

⁴³⁶ *Q. fr.* 1. 1. 16.

⁴³⁷ *Flac.* 9.

testimoniorum religionem et fidem numquam ista natio coluit, totiusque huiusce rei quae sit vis, quae auctoritas, quod pondus, ignorant.⁴³⁸

O Grcima ću uopšteno reći sledeće: priznajem im dostignuća u oblasti književnosti, znanja u mnogim naukama, ne odbacujem im lepotu govora, oštroumnost, rečitost; na kraju, ako oni pripisuju sebi još nešto, ne protivim se ni protiv toga; ali poštenjem i čašću prilikom svedočenja se taj narod nikada nije isticao i oni ne znaju moć, značaj i težinu svega toga.

Ciceronov stav o Grcima u govoru *Pro Flacco* i u prvom sačuvanom pismu bratu Kvintu ostaje dosledan, što može biti još jedan od pokazatelja da je ovo pismo bilo namenjeno za objavljivanje. Ono što dodatno može potkrepiti ovu pretpostavku jeste podatak da se govor *Pro Flacco* i pomenuto pismo datiraju u istu godinu, 59. pre n. e. Ako je pismo Ciceron zaista pisao sa namerom da ga čita širi auditorijum, moguće je da je time želeo da iskaže svoju doslednost u stavu prema Grcima. I u drugom pismu bratu Kvintu, za koje se ne pretpostavlja da je postojala namera da bude objavljeno, nalazimo istu karakterizaciju savremenih Grka da su lažljive ćudi: *ingenia ad fallendum parata*.⁴³⁹

Na osnovu prethodno iznetih zapažanja, naš zaključak je da Ciceron ne menja svoj stav prema Grcima i njihovoj kulturi u zavisnosti od vrste spisa. Konstantan je njegov pozitivan odnos prema staroj grčkoj kulturi, koja je donela civilizaciju čitavom svetu i mnogo doprinela Ciceronovom ličnom intelektualnom razvoju. Druga konstanta je ta da o savremenim Grcima govori sa nipodaštavanjem, što uočavamo u mnogim govorima i pismima. Identičnu stereotipizaciju Grka i odnos prema grčkoj kulturi nalazimo kako u retorskim, tako i u filozofskim spisima, što nas ponovo upućuje na zaključak o Ciceronovom jednoobraznom stavu o grčkom narodu.

⁴³⁸ *Flac.* 9.

⁴³⁹ *Q. fr.* 1. 2. 4.

3. INTERPRETACIJA EKSCERPIRANOG MATERIJALA

3.1. PODELA NA STARE I SAVREMENE GRKE

Isak navodi da su Rimljani jasno razlikovali staru klasičnu Grčku sa njenim nasleđem od savremenih, njima potčinjenih Grka.⁴⁴⁰ Dostignuća u razvoju filozofske misli i pisanju uglavnom su pripisivana starim gradovima Grčke, pogotovo Atini.⁴⁴¹ Pošto su od kraja trećeg veka, a naročito po završetku Drugog punskog rata, Rimljani dolazili u neposredan kontakt sa Grcima, poređenje starih i njima savremenih Grka nije moglo da izostane. Ovu podelu uočili smo i kod Cicerona. Među starim Grcima mnoge je visoko cenio, pomenuli bismo Homera, Platona i Demostena. U svom radu se na Grke ugledao i pojedine često citirao. Kao što smo videli, čitav njegov opus sadrži pregršt osvrtu na ličnosti i događaje iz grčke istorije (*exempla*). Međutim, smatra da je mali broj Grka njegovog vremena dostojan svojih predaka i da reputaciju koju uživa Grčka duguje svojoj blistavoj prošlosti, a pre svega Atini. Uz stare Grke stoje epiteti veliki i slavni (*magni et clari*), i konstatacija da bi i oni sami (sagovornici spisa *De Oratore*) hteli da budu takvi u svojoj državi. Ciceron iskazuje ličnu zahvalnost grčkoj kulturi i ukazuje na to koliko je ta nacija zadužila Rim i čitav svet, po kome su se proširila njena učenja.

Kao što je prethodno bilo reči, Ciceron se žali na neobazrivost i preteranu govornost Grka, ističući da su i stari Grci, što se toga tiče, bili slični njegovim savremenima. Te svoje mane nikad nisu bili svesni stoga nemaju reč za nju. Filozofska raspravljanja nisu svojstvena samo savremenim Grcima, već i njihovim velikim i slavnim precima. Kontinuitet, ali i kontrast, takođe je izražen kroz Ciceronovu izjavu u govoru *Pro Flacco* da su grčke narodne skupštine uništile kako savremenu tako i antičku Grčku. Ako je neodgovornost skupštine uništila Atinu, koja se isticala ne samo u Grčkoj, već među svim narodima, šta onda treba očekivati od Frigije ili Mizije. Često Ciceron u svojim delima aludira na opadanje moći i ugleda čitavog grčkog sveta. Oslabljena Grčka, nekada slavna i ugledna, proslavljena mnogim umetnostima i ratnim zaslugama, počiva na ogromnom autoritetu Atine, grada koji je čovečanstvu podario nauku i obrazovanje, religiju, moralne vrednosti i zakone. Međutim, u spisu *De Oratore*, kao što smo videli, Ciceron govori da je učenost u Atini već dugo zamrla, da je u tom gradu preostalo samo

⁴⁴⁰ Isaak, 1992, 507.

⁴⁴¹ Petrocheilos, 1974, 63.

sedište nauka, kojima se njeni građani ne posvećuju, a stranci u njima uživaju, privučeni ugledom i autoritetom grada.

Videli smo da u jednom pismu Ciceron ukazuje svom bratu na moralnu degradaciju većine savremenih Grka u Aziji, gde je Kvint upravnik.⁴⁴² Malobrojni su dostojni svojih predaka, mnogi su lažljivi (*fallaces*), prevrtljivi (*leves*) i zbog dugog ropstva skloni ulizivanju.⁴⁴³ Međutim, iz duga prema toj civilizaciji, kako opšteg, tako i njihovog ličnog, Kvint prema tom narodu treba da pokaže razumevanje. Ciceron se ne stidi da prizna da svoja životna dostignuća duguje znanjima prenesenim od Grka. Na osnovu ovih Ciceronovih izjava možemo zaključiti da su Rimljani bili svesni razlike između predašnjih, *mudrih* i *slavnih* Grka i grčkog sveta sa kojim su bili u svakodnevnom kontaktu. Stara Grčka je svojevremeno nadmašila sve narode u mnogo čemu, ali su njena slava i ugled vremenom opali. Iako rođeni u učenosti (*nati in litteris*), Grci zbog svoje lenjosti ne samo da nisu stekli nova znanja, već i ono što im je ostavljeno od predaka nisu uspeli da sačuvaju. I kada hvali Grčku, ponekad to čini, reklo bi se, nerado. U spisu *De Oratore* kaže – *Da izostavim Grčku, koja je uvek htela da bude prva u govorništvu, i onu izumiteljsku svih disciplina Atinu, u kojoj je retorska veština i nastala i dovedena do savršenstva, u ovoj našoj državi nijedna nauka nije toliko zavredila pažnje i posvećenosti koliko govorništvu.*⁴⁴⁴ Ovakva pohvala Grčkoj i Atini iskazana je stilskom figurom pretericijom, koja po definiciji treba da istakne određenu informaciju. Gajt pak zapaža da ta pohvala, namerno stavljena u parentezu, zapravo deluje potpuno nebitno.⁴⁴⁵

Što se tiče Ciceronovog odnosa prema savremenim Grcima, moramo ponovo spomenuti da je Ciceron cenio svoje grčke učitelje. U više spisa iz različitih perioda svog života, Ciceron ističe svoje grčko obrazovanje i to koliko je ono uticalo na njega dok je stasavao kao govornik.⁴⁴⁶ Međutim, Gajt je uočio da je Ciceron bio od onih učenika kojima je bilo zadovoljstvo da ukažu na greške učitelja, a pošto je većina poticala iz potčinjene Grčke, to

⁴⁴² *Q. fr.* 1. 1.

⁴⁴³ Gaj Marije, takođe, vidi Grke kao robove. Plutarh kaže da se Marije nije bavio grčkom književnošću, niti koristio grčki jezik, jer je smatrao smešnim izučavati književnost onih koji robuju drugima. *Plut. Mar.* 2.

O dugotrajnom ropstvu jednog naroda slično piše i nobelovac Ivo Andrić u svojoj zbirci *Znakovi pored puta*: „Dugotrajno robovanje i rđava uprava mogu toliko zbuniti i unakaziti shvatanje jednog naroda da zdrav razum i prav sud njemu otančaju i oslabe, da se potpuno izvitopere. Takav poremećen narod ne može više da razlikuje ne samo dobro od zla, nego i svoju sopstvenu korist od očigledne štete.”

⁴⁴⁴ *De Or.* 1. 13–14.

⁴⁴⁵ Guite, 1962, 151.

⁴⁴⁶ Kučinskienė, 2012, 59; *Att.* 1. 15. 1; *De Or.* 3. 94; *Brut.* 310; *Orat.* 12.

zadovoljstvo preraslo je u patriotsku dužnost.⁴⁴⁷ Ciceronovim odnosom prema pojedinim Grcima, njegovim savremenikima koji se pominju u pismima i govorima bavila se Betsi Lull. U svom radu⁴⁴⁸ je analizirala njegov odnos prema grčkim ženama, pismonošama, baštovanima, učiteljima, lekarima, glumcima, poslužiteljima. Kako ističe, Ciceron je neke od Grka izuzetno cenio, poput Tirona i drugih robova, a prema nekima je bio veoma neprijateljski nastrojen – u njih spadaju Hrisogon, Sulin oslobođenik, te Filodem, Pizonov učitelj filozofije, Verovi grčki sledbenici, kao i svedoci u slučaju protiv Flaka. Što se žena tiče, zanimljivo je da sve Grkinje, u većini slučajeva sumnjivog karaktera i lakog morala, pominje u kontekstu ozloglašanih Rimljana. To su Antonijeva Kitera i Verove Helidona, Pipa, Nika.⁴⁴⁹ Atiku se žali kako nema poverenja u ahajske i epirske pismonoše; nezadovoljan je radom baštovana Helikona.⁴⁵⁰ Kako Roland piše: „Neke od Ciceronovih veza sa Grcima, kako robovima, tako i oslobođenicima su svedočanstvo njegovog odnosa sa vodećim Rimljanima i Grcima, i veoma su važna zato što osvetljavaju proces ulaska grčke kulture u rimski život.“⁴⁵¹

Možemo zaključiti da su u Ciceronovom opusu *stari* Grci prikazani u pozitivnijem svetlu nego njihovi potomci. Ciceron veliča klasičnu grčku kulturu, doduše sa merom i dozom opreza kako pred publikom ne bi umanjio autoritet i značaj rimskog intelektualnog nasleđa. Svoje savremenike Grke veoma često poredi sa njihovim *slavnim* precima, ukazujuću na to da su ih u kulturnom pa i moralnom pogledu nedostojni.

⁴⁴⁷ Guite, 1962, 150.

⁴⁴⁸ Lull, 1919, 8.

⁴⁴⁹ Lull, 1919, 38–45.

⁴⁵⁰ Lull, 1919, 48.

⁴⁵¹ Rowland, 1972, 451.

3.2. NEGATIVNI STEREOTIPI O GRcima

Ineptia

Kao što smo već izneli, Ciceron je Grcima pripisivao da su *inepti*. U srpskom jeziku je teško naći reč koja bi mogla u potpunosti preneti značenje prideva *ineptus*. Ukratko, to je neko ko je u bilo kom smislu netaktičan i bezobziran. Kako Ciceron smatra, u grčkom jeziku ne postoji odgovarajući prevod prideva *ineptus*, jer Grci nisu ni bili svesni ove loše osobine koju poseduju. Prema njegovom mišljenju, najgora od tih bezobzirnosti (*ineptiae*) grčkog naroda je to što oni, ne mareći za mesto i prisutne, pokreću rasprave o komplikovanim i nepotrebnim pitanjima. U skladu sa ovim je i karakterizacija Grka da su zaludni (*otiosi*) i brbljivi (*loquaces*). Kako Ciceron kaže, zapisi su im bogatiji rečima nego delima, i mnogo toga izmišljaju. Njihova drskost i brbljivost ogleda se u tome što „drže predavanja“ o onome u šta nisu upućeni, a takve je mnoge sreo, kako Ciceron tvrdi kroz Antonijev lik. Grci vole samu raspravu više od istine, i mogu da govore *ex tempore* na bilo koju temu. Suprotno grčkom prostom i beskorisnom brbljanju (*cotidiana loquacitas sine usu*) i školskim ispraznim deklamacijama (*ex scholis cantilena*) stoji rimska mudrost, rečitost i praktično iskustvo. Treba pak istaći da Ciceron nije koristio imenicu *ineptia* i pridev *ineptus* isključivo za Grke. Ponekad pripisuje tu osobinu sebi,⁴⁵² ali i drugima.⁴⁵³

Levitas

Još jedna u nizu loših osobina koje Ciceron pripisuje Grcima je *levitas*. Aul Gelijske kaže da u njegovo doba reč *levitas* označava nedoslednost (*inconstantia*) i promenljivost (*mutabilitas*). Međutim, pridev *levis* se u ranija vremena koristio da označi proste ljude i ljude bez ikakvog dostojanstva – *viles et nullo honore dignos*. Primere za to, kaže Gelijske, možemo naći u Ciceronovom drugom govoru *In Marcum Antonium*, kada opisuje Antonijev raskusnički život.⁴⁵⁴

⁴⁵² Att. 6. 1. 26: *Num inepti fuerimus si nos quoque Academiae fecerimus?* Att. 12. 24. 2: *...et ut ad meas ineptias redeam.* Att. 12. 36. 1: *Hae meae tibi ineptiae (fateor enim) ferendae sunt; nam habeo ne me quidem ipsum quicum tam audacter communicem quam tecum.* Att. 4. 15. 6: *Ego ineptus qui scripserim.* Fam. 8. 14. 1. *...ad te cum inanibus epistulis mitterem, facerem inepte.*

⁴⁵³ Att. 6. 1. 14: *Cassius ineptas litteras misit...* Att. 2. 20. 6: *A Vibio libros accepi. Poeta ineptus et tamen scit nihil, sed est non inutilis.* Etc.

⁴⁵⁴ Gell. Noct. Att. 6. 11. 1–4.

Na osnovu Ciceronovih izjava u govoru *Pro Flacco* zaključujemo da je *levitas* podrazumevala neiskrenost, lažljivost, odsustvo čestitosti i morala. Grci su predstavljeni kao potkupljivi i pokvareni ljudi. U skupštinama se služe zastrašivanjem, korupcijom, obmanama, a na sudu lažno svedoče. U tom govoru Ciceron više puta karakteriše azijske Grke kao *leves* i na taj način pokušava da diskredituje kako njih tako i zajednice i skupštine koje su oni predstavljali. Trinaest puta koristi pridev *levis* i imenicu *levitas* u kontekstu sa Grcima – *levissima natio, levitas totius Asiae, levitas propria Graecorum* itd. To je osobina suprotna rimskoj čestitosti (*gravitas*) – *Athenienses, homines Graecos, longe a nostrorum hominum gravitate diiunctos*.⁴⁵⁵ Napominje da se kod azijskih Grka na svedočenje ne dovode uvek najčestitiji niti najpošteniji već najbesramniji i najlažljiviji – *non optimus quisque nec gravissimus sed impudentissimus loquacissimusque*,⁴⁵⁶ a sve sa željom da se, lažno svedočeći, nanese šteta protivniku i pritom ostvari lična korist. Ciceron im odriče poštenje i iskrenost (*testimoniorum religio, fides*) i naglašava da Grci te vrline nikad nisu negovali – *testimoniorum religionem et fidem numquam ista natio coluit; natio minime in testimoniis dicendis religiosa*.⁴⁵⁷ Takođe, u prvom sačuvanom pismu bratu Kvintu piše da su Grci u Aziji lažljivi i prevrtljivi i zbog ropstva vešti u laskanju – *fallaces permulti et leves et diuturna servitute ad nimiam adsentationem eruditi*, i u drugom pismu kaže da su skloni laganju – *ingenia ad fallendum parata*.⁴⁵⁸ Iz pisma Tironu saznajemo da je Grke smatrao i nemarnima – *Lyso enim noster vereor ne neglegentior sit, primum quia omnes Graeci...*⁴⁵⁹

Uzimajući u obzir pisma, moglo bi se zaključiti da je Ciceron zaista imao negativno mišljenje o azijskim Grcima, ali i da je među Rimljanima bio raširen stereotip o „pokvarenosti“ tog naroda, na kojem je Ciceron zasnovao svoju odbranu u govoru *Pro Flacco*. Isak ističe da u govoru *Pro Flacco* prvi put nailazimo na otvoreno nametanje mišljenja kako su Grci u Rimu neprijateljski nastrojeni i previše uticajni, što on smatra klasičnim primerom ksenofobnog stava.⁴⁶⁰ *Oni (Grci) se ponašaju drsko, u gradu koji mrze, među ljudima koje ne mogu očima*

⁴⁵⁵ Zapažamo da u govoru *Pro Sestio* Ciceron Atinjanima implicitno pripisuje *levitas*, iako je u govoru *Pro Flacco* isticao da svedoci branjene strane dolaze iz prave, poštene Grčke, to jest iz Atine. Stoga je očigledno da Ciceron nije dosledan u podeli Grka na kopnene, koji su dobri, i na azijske, koji su loši. Zaključujemo da zavisnosti od cilja koji želi da postigne, tu osobinu pripisuje suprotstavljenoj strani, koja god da je ona.

⁴⁵⁶ *Flac.* 11.

⁴⁵⁷ *Flac.* 9.

⁴⁵⁸ *Q. fr.* 1. 1. 16–18; 1. 2. 4.

⁴⁵⁹ *Fam.* 16. 4. 2.

⁴⁶⁰ Isaac, 2004, 391. Isaak napominje da je Ciceron slično govorio i o Jevrejima.

da vide, i u državi koju nisu uspjeli da unište, ne zbog nedostatka želje, već zbog nedostatka snage.⁴⁶¹ Isak zaključuje da je nevažno da li je Ciceron zaista tako mislio ili ne. Dovoljna je njegova ubjeđenost da će auditorijum poverovati u takve izjave. U dva govora, uz Grke je pomenut i termin *luxuria*, to jest naglašena je njihova sklonost ka raskalašnom životu. Uz nju ide i *desidia* – lenstvovanje. Tu su još i nepostojanost (*inconstantia*), nemarnost (*neglegentia*), neukus (*insulsitas*), kao i učena ispraznost (*erudita vanitas*).⁴⁶² Grci su sladostrasni i bezbožni – *voluptarii et sacrilegi*.⁴⁶³

Slično o Grcima piše i Salustije. On kaže da grčko obrazovanje čoveka čini snalažljivim (*versutus*), rečitim (*loquax*) i lukavim (*callidus*), što su osobine koje ceni kod Marka Katona Mlađeg, ali da kod Grka nema vrline, posvećenosti, rada – *virtus, vigilantia, labor apud Graecos nulla sunt*.⁴⁶⁴

Mnoga različita književna dela Rimljana puna su aluzija na prevrtljivost Kartaginjana, nesposobnost Azijata, varvarizam Gala, okrutnost Španaca, dvoličnost Grka.⁴⁶⁵ Ni Ciceronovi govori nisu izuzetak po tome. U govoru *Pro Fonteio*, Gali su predstavljeni kao najveći i najokrutniji neprijatelji Rimljana, divljački i varvarski narod koji ne poštuje besmrtnih bogova niti ih se plaši, već u nekakvim varvarskim ritualima svojim surovim bogovima prinosi ljudske žrtve.⁴⁶⁶ Kako Grcima, tako i galskim svedocima nedostaju *fides* i *religio*, zbog njihove urođene okrutnosti i dugotrajnog neprijateljstva prema Rimljanima.⁴⁶⁷ Kao i u govoru *Pro Flacco*, Ciceron sa običajima Rimljana poredi ponašanje i običaje naroda kojima svedoci suparničke strane pripadaju kako bi ih što više diskreditovao. U govoru *Pro Scauro* Sardinci su predstavljeni kao potkupljivi, pohlepni, lažljivi, naročito zbog toga što vode poreklo od Kartaginjana.⁴⁶⁸ U oba pomenuta govora Ciceronov cilj je da navodeći loše osobine svedoka suparničke strane umanjí njihov kredibilitet. Govori *Pro Fonteio*, *Pro Scauro*, *Pro Flacco* jasno pokazuju da su napadi na osnovu etničke pripadnosti uobičajeni za Ciceronovu advokatsku praksu. Kako Gajt zapaža, a ovi primeri to i potvrđuju, Ciceron je čvrstvo verovao u superiornost Rima u odnosu na druge narode, ali ta se superiornost nije zasnivala na etničkim

⁴⁶¹ *Flac.* 61.

⁴⁶² *Flac.* 66; *Fam.* 16. 4. 2; *Rab. Post.* 36; *Flac.* fr. 2.

⁴⁶³ *Pis.* 42; *Ver.* II 3. 69.

⁴⁶⁴ *Sall. Ep. ad Caes.* 2. 9.

⁴⁶⁵ Balsdon, 1979, 30–76; Haarhoff, 1948, 189–221.

⁴⁶⁶ *Font.* 12–15, 18, 21, 41; 43.

⁴⁶⁷ *Font.* 30–31.

⁴⁶⁸ *Scaur.* 38; 41–44; Chong, 2014.

razlikama, isticanju potčinjenosti drugih naroda, kao i želji da se stvori kolektivni identitet i očuva unutarnje jedinstvo – pobožnost i svest o božanskom upravljanju svetom je ono u čemu su Rimljani prevazilazili druge.⁴⁶⁹

Pozniji pisci takođe pripisuju Grcima *levitas*. Primeri su mnogobrojni i nalazimo ih kod Seneke,⁴⁷⁰ Lukana,⁴⁷¹ Laktancija,⁴⁷² Firmika Materna,⁴⁷³ Avgustina,⁴⁷⁴ Isidora iz Sevilje.⁴⁷⁵ Moglo bi se reći da je ovakva karakterizacija Grka opšte mesto tj. *topos* u latinskoj retorici, koji je kreirao upravo Ciceron.

Optužbe da su Grci lažljivi nalazimo i kod drugih rimskih pisaca – Valerija Flaka,⁴⁷⁶ Amijana Marcelina,⁴⁷⁷ Fulgencija⁴⁷⁸. Vergilije govori o lukavstvu Grka,⁴⁷⁹ Plaut o njihovoj nepouzdanosti,⁴⁸⁰ a Livije skoro pa ponavlja Ciceronove reči da su Grci jači na rečima nego na delima – *gens lingua magis strenua quam factis*.⁴⁸¹

⁴⁶⁹ Gruen, 2013, 25.

⁴⁷⁰ Sen. *Cont.* 1. 6. 12: ... *valde levis et Graeca sententia*.

⁴⁷¹ Luc. 3. 301–302: *Phocais in dubiis ausa est servare iuventus / non Graia levitate fidem signataque iura, / et causas, non fata, sequi*.

⁴⁷² Lact. *Inst.* 1. 15. 14: *Quod malum a Graecis ortum est: quorum levitas, instructa dicendi facultate et copia, incredibile est quantas mendaciorum nebulas excitaverit; Inst.* 1. 18. 7: *Sed haec Graecorum fortasse culpa sit, qui res leuissimas pro maximis semper habuerunt. Inst.* 3. 14. 7: ... *ne Graecos quidem reprehendam quorum levitatem semper accusat*.

⁴⁷³ Firm. *Mat.* 1. 2. 3. *Itali fiunt regali semper nobilitate praefulgidi, ... leves Graeci; 1. 2. 4: ... nec levitati Graecorum*.

⁴⁷⁴ Aug. *Civ. Dei* 1. 4: ... *sibi elegerat avaritia et superbia levium Graeculorum; Civ. Dei* 2. 14: ... *suasit levitati lasciviaeque Graecorum*.

⁴⁷⁵ Isid. *Orig.* 9. 3. 5: *Secundum diversitatem enim caeli et facies hominum et colores et corporum quantitates et animorum diversitates existunt. Inde Romanos graves, Graecos leves, Afros versipelles, Gallos natura feroces atque acriores ingenio pervidemus, quod natura climatum facit*.

⁴⁷⁶ Val. Flac. 8. 25–26: *te, Graecia fallax, / persequor atque tuis hunc quasso moenibus ignem*.

⁴⁷⁷ Amm. 17. 9. 3: *Frugibus enim nondum etiam maturis miles, expensis quae portabat, nusquam reperiens victus, extrema minitans Iulianum compellationibus incessebat et probris, Asianum appellans Graeculum et fallacem et specie sapientiae stolidum*.

⁴⁷⁸ Fulg. *Myth.* 1. 4: *certos itaque nos rerum praestolamur effectus, quo sepulto mendacis Graeciae fabuloso commento quid mysticum in his sapere debeat cerebrum agnoscamus. Myth.* 1. 18: *Solet igitur adludere his speciebus et honeste mendax Graecia et poetica garrulitas semper de falsitate ornata*.

⁴⁷⁹ Verg. *Aen.* 2. 65–66: *accipe nunc Danaum insidias et crimine ab uno / disce omnis; Aen.* 2. 152–153: *ille dolis instructus et arte Pelasga / sustulit exutas vinclis ad sidera palmas*.

⁴⁸⁰ Plaut. *As.* 199: *ceterum quae volumus uti Graeca mercamur fide*.

⁴⁸¹ Liv. 8. 22. 8.

3.2.1. GRAECULUS

Videli smo da su Rimljani prema Grcima imali određene etničke predrasude i da ih je Ciceron često koristio kao opšta mesta u svojim govorima. Jedan od načina da izrazi prezrenje prema grčkom narodu bio je i taj da ih nazove *Graeculi*, pejorativnim deminutivom, koji se upotrebljavao i kao imenica i kao pridev. Ovom vrstom pejoracije u srpskom jeziku bavila se dr Jovana Jovanović. Navodi primere poput *Vlaščić*, *Hrvatčić*, *Crnogorčić*, *Švapčić*.⁴⁸² U ovu grupu deminutiva tj. pejorativa kojima se imenuje čovek kao pripadnik etničke skupine može se ubrojati i *Grčić* (*Graeculus*). Jovanović zaključuje: „Deprecijacija može biti zasnovana na objektivnom znanju koje subjekat imenovanja poseduje o konkretnom pripadniku etničke grupe, ali je daleko češće motivisana različitim kolektivnim predstavama i uverenjima koja se vezuju za celokupnu grupu. Takvi kulturološki stereotipi oblikuju govornikov emotivni odnos prema datom etniku i mesto cele etničke skupine u govornikovom sistemu vrednosti.“⁴⁸³

Trouard tvrdi da je Ciceron popularizovao upotrebu deminutiva *Graeculus* u pogrdnom značenju.⁴⁸⁴ Isak takođe kaže da je Ciceron prvi autor koji je često koristio pomenuti termin u pejorativnom značenju i da se ubrzo potom ta reč često koristila.⁴⁸⁵ Navodi da se termin *Graeculus* pominje jednom kod Varona u čisto gramatičkom kontekstu, četiri puta kod Petronija, a često se javlja i kod Makrobija, pisca koji je živeo u petom veku nove ere.⁴⁸⁶ Mi bismo još pomenuli da se u opsegu od jedanput do četiri puta sreće kod Plinija Starijeg i Mlađeg, Flora, Fonteja, Juvenala, Marcijala, Svetonija, Tacita i nekolicine manje poznatih pisaca.

Kod Cicerona se pominje ukupno šesnaest puta, od toga jedanaest puta u govorima, na tri mesta u spisu *De Oratore*, jedanput u spisu *Tusculanae disputationes*, i u pismu Trebaciju Testu. Kako Petrohilos smatra, *Graeculus* je jedini deminutiv u opštoj upotrebi nastao od etnonima – *Poenulus* je upotrebljen u naslovu Plautove predstave, a *Vulsculus* je posvedočen samo u jednom fragmentu pisca Enija, i nije sigurno da li je deminutiv.⁴⁸⁷ Vojin Nedeljković upućuje na jednu od tablica iz Vindolande, arheološkog nalazišta na severu Engleske, gde se

⁴⁸² Jovanović, 2016, 124.

⁴⁸³ Jovanović, 2016, 124.

⁴⁸⁴ Trouard, 1942, 62.

⁴⁸⁵ Isaak, 1992, 390.

⁴⁸⁶ Isaak, 1992, 390; Varo, fr. 243, ap. H. Funaioli, *Grammaticae Romanae fragmenta*, Stuttgart, 1969, 269; Petr. *Sat.* 38. 3, 46. 5, 76. 10, 88; Macr. *Sat.* 2. 4. 31; 7. 9. 26.

⁴⁸⁷ Petrocheilos, 1974, 48.

takođe javlja deminuirani etnonim sa pogrdnim značenjem – *Brittunculi*.⁴⁸⁸ Ova drvena tablica datira s početka drugog veka n. e. i njen sadržaj nije u potpunosti rastumačen.⁴⁸⁹ Adams smatra da je učestalost upotrebe deminutiva na tablicama iz Vindolande odraz razgovornog stila.⁴⁹⁰

Petrohilos takođe iznosi tezu da je termin *Graeculus* nastao u kontekstu familijarnog i bliskog kontakta Grka i Rimljana, kao što je, na primer, prisustvo grčkih robova, oslobođenika i učitelja u rimskim imućnim porodicama, stoga može imati kako pozitivnu, tako i negativnu konotaciju.⁴⁹¹ Uzima za primer upotrebu ovog termina u Petronijevom *Satirikonu*. Naime, govori se da je Trimalhion dopremio pčele iz Atine kako bi imao originalni atički med, pa će tako i domaće (rimske) pčele uz grčke postati bolje – *mel Atticum ut domi nasceretur, apes ab Athenis iussit afferri; obiter et vernaculae quae sunt, meliusculae a Graeculis fient*.⁴⁹²

Ciceron u govoru *In Verrem* ironično upotrebljava ovaj termin, nazivajući Gaja Vera obrazovanim čovekom i poklonikom grčke kulture – *homo eruditus et Graeculus*.⁴⁹³ Ovaj termin Ciceron koristi kada želi da kod publike izazove negativna osećanja prema onima koji su se zanimali za grčku kulturu. O Pizonu ovako govori:

Deinde ex impuro adulescente et petulante, postea quam rem paternam ab idiotarum divitiis ad philosophorum reculam perduxit, Graeculum se atque otiosum putari voluit, studio litterarum se subito deditit.⁴⁹⁴

Zatim, nakon raspuštene i razvratne mladosti, pošto je očev imetak od običnog rasipanja preusmerio na filozofske zanimacije, poželeo je da ga smatraju Grčićem i čovekom od nauke i odjedared se posvetio književnosti.

Ovde je uz termin *Graeculus* upotrebljen pridev *otiosus* – onaj koji se bavi književnim radom.

O pesniku Filodemu, mladom Grku koga je Pizon moralno iskvario, govori da ima talenta za pisanje, ali da se, inspirisan ponašanjem svog patrona, bavi lascivnim i nemoralnim

⁴⁸⁸ Prof. dr Vojinu Nedeljkoviću srdačno zahvaljujemo na ovoj veoma značajnoj smernici za naše istraživanje.

⁴⁸⁹ *Tab.Vindol.* 164; . . . | nenu... []ñ Brittoneş | nimium multi › equites | gladis › non utuntur equi|tes › nec residunt | 5 *Brittunculi* › ut › iaculos | mittant.

⁴⁹⁰ Adams, 1995, 106.

⁴⁹¹ Petrochleios, 1974, 48.

⁴⁹² *Petr. Sat.* 38. 3.

⁴⁹³ *Ver.* II 4. 127.

⁴⁹⁴ *Sest.* 110.

temama. Ciceron dodaje da Filodem ipak ne treba da bude oštro osuđivan kao bezobrazan (*non ut improbum*), drzak (*non ut audacem*), i poročan (*non ut impurum*), već na njega treba gledati kao na *Grčića* (*ut Graeculum*), laskavca (*ut adsentatorem*), pesnika (*ut poetam*).⁴⁹⁵ Ton ove izjave je apologetski, ali ipak omalovažavajući. Iako je izbegnuta snažna osuda njihovih moralnih vrednosti, etnonim *Grk* je poistovećen sa laskanjem i pesništvom, kome Rimljani u početku nisu pridavali mnogo pažnje, kako smo videli iz prethodne analize. Na osnovu ove izjave možemo zaključiti da ni u Ciceronovo doba ovo zanimanje nije donosilo veliku hvalu. Laskanje je samo po sebi za osudu, a pesništvo nije ono čime bi trebalo Rimljanin da se bavi jer nema praktičnu primenu u državničkim poslovima, kao na primer govorništvo. Ciceron ne šteti ni mladićevog patrona Pizona nazivajući ga *groznom grdosijom koja sa Grčićima bistri filozofiju – belua immanis cum Graeculis philosophari*.⁴⁹⁶ Filozofiranje je aktivnost koja se često u negativnom kontekstu pripisivala Grcima.⁴⁹⁷ Trimalhion čak želi da na svom nadgrobnom spomeniku istakne da nikada nijednog filozofa nije slušao – *Ovde počiva Gaj Pompej Trimalhion Mecenatski / u odsustvu izabran za servira avgustovog kolegija / mogao je biti i član svake dekurije / ali nije hteo / pobožan čestit i odan / od malog počeo / 300 000 000 sestercija ostavio / nikada nije slušao nijednog filozofa / zbogom / zbogom i tebi Trimalhione*.⁴⁹⁸ Pomenuli smo da u govorima Ciceron koristi latinske reči *sapientes/docti* kada neutralno govori o filozofima, a grčke reči *philosophus* i *philosophia* kada prema takvim ljudima želi da izrazi prezir.⁴⁹⁹ Pisac tragedija Pakuvije takođe osuđuje lažne filozofe koji se služe praznim pričama.⁵⁰⁰

U govoru *Pro Milone* Ciceron navodi kao dokaz da je Klodije hteo da presretne Milona to što je tada bio bez svoje „grčke“ pratnje – *comites Graeculi, quocumque ibat, etiam cum in castra Etrusca properabat, tum nugarum in comitatu nihil*.⁵⁰¹

Kako bi diskreditovao protivnike, Ciceron u govoru *Pro Flacco* umanjuje kredibilitet grčkih maloazijskih skupština. O njihovim svedočenjima govori da su to „povici siromaha i

⁴⁹⁵ *Pis.* 68.

⁴⁹⁶ *Red. Sen.* 14.

⁴⁹⁷ Gruen, 1984, 261; Plaut. *Capt.* 284; *Pseud.* 687, 974; *Curc.* 288–295. *Tusc.* 2. 1; *Rep.* 1. 30.

⁴⁹⁸ R. Šalabalić (prevod i komentari), *Gaj Petronije Arbiter, Satirikon*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1976, 72.

⁴⁹⁹ Adams, 2003; 203.

⁵⁰⁰ Gell. *Noct. Att.* 13. 8. 1–5.

⁵⁰¹ *Mil.* 55.

nekakav besmisleni bunt nekakve skupštine Grčića“ – *nego esse ista testimonia quae tu psephismata appellas, sed fremitum egentium et motum quendam temerarium Graeculae contionis.*⁵⁰² Takođe, jednog bivšeg rimskog pretora optužuje da je skupštinu držao prema običajima *Grčića*, a ne prema tradicionalnim rimskim – *at vero ille praetor, qui de me non patris, avi, proavi, maiorum denique suorum omnium, sed Graeculorum instituto contionem interrogare solebat...*⁵⁰³

Ciceron se žali na Marka Antonija, koji je postavio najnepodobnije ljude za sudije, između ostalog Grke, pa se pita hoće li se izvesnom sudiji Lisijadu *Grčiću*, koji je čas odeven u togu čas u palu, oprostiti kada ne bude prisutan u sudu zbog dužnosti u Areopagu – *Quaero igitur, si Lysiades citatus iudex non responderit excuseturque Areopagites esse nec debere eodem tempore Romae et Athenis res iudicare, accipietne excusationem is qui quaestioni praeerit Graeculi iudicis, modo palliati, modo togati?*⁵⁰⁴

Odgovarajući na jednu od Antonijevih optužbi, Ciceron prezrivo govori o dvojici Grka, bliskih Cezaru, koje su senatori uklonili:

Valde enim nobis in tanta perturbatione rei publicae de duobus nequissimis Graeculis cogitandum fuit.⁵⁰⁵

Zar je trebalo da razmišljamo o dvojici propalih Grčića u tako teškoj situaciji po državu?!

U spisu *De Oratore* tri puta je upotrebljen termin *Graeculus*. Antonije Retor govori da Grke muči i sama reč *govornik*, kao i pitanje šta onaj ko sebe tako nazove treba da zna, šta treba da radi i na koji način. Oko toga se spore, jer je njima, *Grčićima*, „draža rasprava nego istina“ – *Verbi enim controversia iam diu torquet Graeculos homines contentionis cupidiores quam veritatis.*⁵⁰⁶ Dalje u spisu, Kras negoduje na Sulpicijevu molbu da iznese svoje mišljenje u vezi sa veštinom govorenja “kao da je nekakav dokoni i brbljivi *Grčić*“ – *Quid? mihi vos nunc, inquit Crassus, tamquam alicui Graeculo otioso et loquaci et fortasse docto atque erudito quaestiunculam, de qua meo arbitrato loquar, ponitis?*⁵⁰⁷ Antonije iznosi svoj stav da „nijedan

⁵⁰² *Flac.* 1. 23.

⁵⁰³ *Sest.* 126.

⁵⁰⁴ *Phil.* 5. 14.

⁵⁰⁵ *Phil.* 13. 33.

⁵⁰⁶ *De Or.* 1. 47.

⁵⁰⁷ *De Or.* 1. 102.

rimski govornik ne želi da se među glupacima pokaže kao takav mudrac da ga oni, koji ga slušaju, smatraju budalastim (*ineptus*) ili Grčićem“ – *neque vult ita sapiens inter stultos videri, ut ei, qui audiant, aut illum ineptum et Graeculum putent.*⁵⁰⁸

Kolokacija *ineptus et Graeculus* javlja se i u spisu *Tusculanae disputationes*. Ciceron priča kako se jednom prilikom Pompej razboleo u Napulju, a stanovnici tog grada i Puteola su po njegovom ozdravljenju stavili nekakve krune na glave i okupili se na ulicama da ga pozdrave. Za ovakav čin Ciceron kaže da je „budalast i grčki“ – *ineptum sane negotium et Graeculum, sed tamen fortunatum.*⁵⁰⁹

U pismu Trebaciju Testu piše – *itaque, quoniam vestrae cautiones infirmae sunt, Graeculam tibi misi cautionem chirographi mei.*⁵¹⁰ Nije sigurno na šta je tačno mislio pod *Graeculam cautionem chirographi.*⁵¹¹

Osim Cicerona, pomenuli smo da je i Varon upotrebio termin *Graeculus*, premda u čisto gramatičkom kontekstu. Pogledaćemo sada i upotrebu kod nekih prethodno pobrojanih pisaca.

Svetonije opisuje Tiberijev skromni život na Rodosu i neposrednu komunikaciju sa tamošnjim stanovništvom na sledeći način – *Ovde je počeo da živi kao običan građanin, zadovoljavajući se skromnom kućom, bez liktora i pratilaca. Povremeno je posećivao gimnazijum i odnosio se prema Grcima u svim poslovima kao prema sebi ravnima.*⁵¹² Uzimajući u obzir čitav odeljak možemo zaključiti da u ovom slučaju deminutiv *Graeculus* nema negativnu konotaciju. Međutim, da nije uvek bio pozitivno nastrojen prema njima, svedoči sledeći pasus – *Ništa blaži nije bio ni prema stalnim gostima učenim Grcima, u čijem*

⁵⁰⁸ *De Or.* 1. 221.

⁵⁰⁹ *Tusc.* 1. 86.

⁵¹⁰ *Fam.* 7. 18. 1.

⁵¹¹ <http://perseus.uchicago.edu> – Various interpretations have been given to this: (1) "a truly Greek security," i.e., not to be depended on"; (2) referring to a poem in Greek, perhaps the one in praise of Caesar's achievements, mentioned before (p.338), in which some compliment to Trebatius was introduced; (3) Prof. Tyrrell would make it refer to this letter itself, which he supposes to have been written in Greek, and afterwards translated by Tiro. But this letter does not read like a translation, and, after all, is not of a nature to shew as a "commendation." It is conceived in too jocular a vein. I have taken it to refer to some enclosure written in Greek which he might use in this way, and the mention of his "own handwriting" to refer to the fact that he would naturally have employed a Greek secretary to write Greek. The diminutive *Graeculam* I take to be apologetic for the Greek. But it is not at all certain.

⁵¹² *Suet. Tib.* 11: *Hic modicis contentus aedibus nec multo laxiore suburbano genus vitae civile admodum instituit, sine lictore aut viatore gymnasio interdum obambulans mutuaque cum Graeculis officia usurpans prope ex aequo.*

društvu je posebno uživao. Jednog od njih, Ksenona, koji se malo bejaše zaneo u svom govoru, Tiberije upita kakav je to dosadni dijalekat, a kad ovaj mu odgovori da je dorski, Tiberije ga progna na Cinariju misleći da ga opominje zbog prethodnog bežanja na Rodos jer Rodani govore dorski.⁵¹³ O Grcima, kojima je jezik uvek brži od pameti, govori i ova anegdota vezana za cara Klaudija, kome je jedan *Grčić* dobacio da je „matora budala“ – *...litigatori Graeculo vox in altercatione excidit: καὶ σὸ γέρων εἶ καὶ μωρός*.⁵¹⁴ Čini se da kod Svetonija ovaj deminutiv nema karakterističan negativan kontekst. On predstavlja Grke kao samo jedan od naroda koji su podanici rimskih careva. Tiberije se trudi da sa Grcima razgovara kao sa jednakima, oni su dobrodošli u njegovoj vili, a u poslednjem primeru ponovo dolazi do izražaja grčka sklonost ka prepiranju i brbljanju.

U Trajanovom pismu Pliniju, u kome piše o ponovnoj izgradnji gimnazijuma u Nikeji u Bitiniji nailazimo na negativan kontekst u kome je upotrebljen ovaj termin, da su vežbališta „zanimacija za *Grčice*“ – *gymnasiis indulgent Graeculi*.⁵¹⁵ Petrohilos ističe da su rimski pisci o grčkim vežbalištima imali loše mišljenje.⁵¹⁶

U panegiriku caru Trajanu, govoreći o vremenima koja su se veoma izmenila od doba Fabricija, Scipiona i Kamila, Plinije Mlađi kaže da su vojničkim vežbama prestali da rukovode odlikovani veterani, a da su na njihovo mesto došli *instruktori iz redova (prezrenih) Grka*.⁵¹⁷

Marcijal, ismevajući specifičnu formu određenih grčkih stihova, u epigramu izvesnom Klasiku, ovako piše – *Iako se ne hvalim palindromima / niti unatrag slažem Sotadin*⁵¹⁸ *lascivni*

⁵¹³ Suet. Tib. 56. *Nihilo lenior in convictores Graeculos, quibus vel maxime adquiescebat Xenonem quendam exquisitius sermocinantem cum interrogasset, quoniam illa tam molesta dialectos esset, et ille respondisset Doridem, relegavit Cinariam, existimans exprobratum sibi veterem secessum, quod Dorice Rhodii loquantur.*

⁵¹⁴ Suet. Claud. 15.

⁵¹⁵ Plin. Ep. 10. 40. 2.

⁵¹⁶ Petrochleios, 1974, 49.

⁵¹⁷ Plin. Pan. 13. 5: *Postquam vero studium armorum a manibus ad oculos, ad voluptatem a labore translatum est; postquam exercitationibus nostris non veteranorum aliquis, cui decus muralis aut civica, sed Graeculus magister assistit.*

⁵¹⁸ Sotad iz Maroneje, opsceni pesnik, jedan je od prvih pisaca palindroma. Živeo je u 3. veku pre n. e., a njegovi nastavljači nazvani su Sotadisti. Koristili su se određenom formom stiha koja je nazvana sotadejon i pisali su satiričnu, pogrđnu i erotsku poeziju.

*stih / i nigde grčkog eha nemam*⁵¹⁹ / *nit mi izvrsni Atis*⁵²⁰ *u pero diktira / slabašne galijambe / ipak, Klasiče, nisam tako loš pesnik.*⁵²¹

Juvenal dva puta koristi ovaj deminutiv, u potpuno pogrdnom smislu. O prirodi *Grka* ovako govori – *On je šta god poželiš: učitelj, govornik, geometar, slikar, maser, augur, cirkusant, lekar, mag, u sve se razume, nezajažljivi mali Grk i na nebo će se popeti samo li mu kažeš.*⁵²² U šestoj satiri, kritikuje Rimljanke koje nerviraju svoje muževe time što uvek i svuda govore grčki – *Možda je mala stvar, ali muž to ne treba da toleriše; šta je odvratnije od toga što nijedna za sebe ne misli da je lepa ako se ne načini od Latinke u Grkinju, od Sulmonjanke čistom Atinjankom? Svaka reč je na grčkom, jer ih je valjda više sramota što ne znaju latinski. Strah, bes, radost, brige – na ovom jeziku iznose sve najintimnije tajne, i u krevetu šapuću na grčkom!*⁵²³

Anije Flor, opisujući Prvi makedonski rat, kaže da su Makedoncima više od smrti strah ulivale rane koje su im Rimljani zadavali, jer su, umesto malim kopljima i strelama ili kakvim bodežima *Grčića*, bile zadavane dugim kopljima za bacanje i velikim mačevima.⁵²⁴ Takođe,

⁵¹⁹ *Verus echoicus* je stih grčkog porekla sa ponavljanjem sloga na kraju, pri čemu poslednja reč predstavlja odgovor na prethodno pitanje. Na primer:

Dic an dives ero, si carmina scripsero? Sero.

Quae res difficiles sunt in amore? Morae.

Quisnam est clamor? Amor.

Quisnam tantus furor? Uror.

Cur ita clamat? Amat.

⁵²⁰ Atis je frigijsko božanstvo prirode, predstavljen u liku lepog mladića, miljenika boginje Kibebe.

⁵²¹ Mart. 2. 86. 1–6: *Quod nec carmine glorior supino / nec retro lego Sotaden cinaedum, / usquam Graecula quod recantat echo / nec dictat mihi luculentus Attis / mollem debilitate galliambon, / non sum, Classice, tam malus poeta.*

⁵²² Juv. Sat. 3. 74–78: *Ede quid illum esse putes. quemuis hominem secum attulit ad nos: / grammaticus, rhetor, geometres, pictor, aliptes, / augur, schoenobates, medicus, magus, omnia nouit / Graeculus esuriens: in caelum iusseris ibit.*

⁵²³ Juv. Sat. 6. 184–191: *Quaedam parva quidem, sed non toleranda maritis, / nam quid rancidius, quam quod se non putat ulla / formosam nisi quae de Tusca Graecula facta est, / de Sulmonensi mera Cecropis? omnia Graece, / cum sit turpe magis nostris nescire Latine; / hoc sermone pavent, hoc iram gaudia curas, / hoc cuncta effundunt animi secreta: quid ultra? / concumbunt Graece...*

⁵²⁴ Flor. 1. 23. 9: *cum tamen nihil terribilius Macedonibus fuit ipso volnerum adspectu, quae non spiculis nec sagittis nec ullo Graeculo ferro sed ingentibus pilis nec minoribus adacta gladiis ultra mortem patebant.*

grčku državu, koja je pružala otpor Rimljanima u doba Cezara, naziva *Graecula civitas*, iako napominje da nisu toliko nežni kao što bi se iz tog izraza moglo naslutiti.⁵²⁵

Videli smo kako je Petrohilos protumačio jednu od upotreba ovog deminutiva kod Petronija, a mi ćemo analizirati i ostale tri. Govoreći o svom bistrrom sinu koji obećava, otac kaže da se upustio i u proučavanje grčkog jezika.⁵²⁶ Paus navodimo u prevodu R. Šalabalić, gde deminucija ovog prideva nije posebno izražena, ali je kontekst jasan – *A i jedan budući đak ti ovamo raste – ona moj okačenjak. Zna već da deli sas četiri. ... Čim uvati imalo vremena, on ne diže glavu od knjigu. Mlogo je bistar i čvrst je, nako od soja, samo – polude za pticama. Već sam mu tri štiglica ubio i reko mu da i je pojela lasica. Al odma on nađe nešto drugo, nađe taj kako da dangubi: crče za slikanjem. A inače, zagazio je već pomalo u grčki, a i latinski za početak nije loše...*⁵²⁷

U drugom primeru⁵²⁸ nasrtljivost, govornost i proricanje su povezani sa grčkim narodom – *Al me ubedi neki zvezdočatac, donese ga neki vetar u naša kolonija, od grčku sortu beše li, šta li, Serapa se vika, a mogo je i bogove da ubedi u šta oće. Napriča mi on svašta – i ono što sam odavno zaboravio. Sve mi objasni i rastumači od početka do kraja, i u crevca mi bre zavirio i šta sam juče ručao – i to je znao da mi kaže: da pomisliš da je ceo život sa mnom proživio.*⁵²⁹

⁵²⁵ Flor. 2. 13. 24: *Graecula civitas non pro mollitia nominis et vallum rumpere et incendere machinas ausa, etiam congregi navibus.*

⁵²⁶ Petr. Sat. 46: *ceterum iam Graeculis calcem impingit et Latinas coepit non male appetere, etiam si magister eius sibi placens fit nec uno loco consistit.*

⁵²⁷ R. Šalabalić (prevod i komentari), *Gaj Petronije Arbiter, Satirikon*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1976, 42.

⁵²⁸ Petr. Sat. 76: *et sane nolentem me negotium meum agere exhortavit mathematicus, qui venerat forte in coloniam nostram, Graeculio, Serapa nomine, consiliator deorum. hic mihi dixit etiam ea quae oblitus eram; ab acia et acu mi omnia exposuit; intestinas meas noverat; tantum quod mihi non dixerat quid pridie cenaveram. putasses illum semper mecum habitasse.*

⁵²⁹ R. Šalabalić (prevod i komentari), *Gaj Petronije Arbiter, Satirikon*, Srpska književna zadruga, 1976, Beograd, 77.

Treći primer⁵³⁰ dopunjuje pomenute osobine Grka – *Nemoj se onda čuditi što slikarstvo umire, kad je i bogovima i ljudima privlačniji grumen zlata nego sva ona remek-dela što su stvorili oni blentavi Grčići – Apeles i Fidija i ostali.*⁵³¹

Seneka Filozof Herakla naziva Grčićem, u satiri *Divi Claudii Apocolocyntosis*.⁵³² Klaudije pristiže na nebo, ali ga bogovi zbog neuglednog izgleda i nerazgovetnog govora ne prepoznaju, ne znaju odakle je. Jupiter onda naredi da ga dočeka Herakle, budući da je prošao čitav svet. – *Kad ga je poblize promotrio, učinio mu se kao čovjek, pa mu je stoga i prišao i – što mu kao hrpi grčkoga jada nimalo nije bilo teško – upitao: „Tko si, otkud si? Gdje ti je dom? Gdje mati i otac?“ Klaudije se razveselio što ondije ima književno obrazovanih ljudi i ponada se da će biti mjesta i za njegove povijesne radove.*⁵³³ Seneka ovde ismeva Klaudijevo bavljenje književnošću, njegovo poznavanje grčkog jezika i posvećenost grčkoj kulturi. Potcrtana je i grčka govornost – *quod facillimum fuit Graeculo*, kao i pompeznost u govoru budući da se citira Homerov stih.

Tacit se žali na način kako se u njegovo doba odgajaju mladi.⁵³⁴ Ranije je svako dete majka odgajala, a pomagala joj je starija iskusna rođaka, zadužena za svu decu u domaćinstvu. Pred njom se nije smela izgovoriti nijedna ružna reč niti učiniti nešto sramotno. Ona se posvećeno brinula kako o učenju i zanimanjima deteta tako i o njegovom slobodnom vremenu i igri. Međutim, sada se sasvim malo dete poverava robinjici Grkinji (*Graecula ancilla*) kojoj pomažu dva do tri „najgora“ roba. Njihovim pričama i stavovima kvare se dečiji mladi umovi. Takođe, niko u kući ne brine o tome šta će reći ili uraditi pred detetovim mentorom.

⁵³⁰ Petr. Sat. 88: *noli ergo mirari, si pictura defecit, cum omnibus diis hominibusque formosior videatur massa auri quam quicquid Apelles Phidiasque, Graeculi delirantes, fecerunt.*

⁵³¹ R. Šalabalić (prevod i komentari), *Gaj Petronije Arbiter, Satirikon*, Srpska književna zadruga, 1976, Beograd, 91.

⁵³² Sen. Apocol. 5: *Diligentius intuenti uisus est quasi homo. accessit itaque et quod facillimum fuit Graeculo, ait: τίς πόθεν εἰς ἀνδρῶν, ποιή πόλις ἡδὲ τοκῆς; Claudius gaudet esse illic philologos homines: sperat futurum aliquem historiis suis locum.*

⁵³³ D. Novaković (prevod i komentari), *Lucije Anej Seneka, Pretvorba božanskog Klaudija u tikvu*, VPA, Zagreb, 1986, 37.

⁵³⁴ Tac. Or. 29.

Elije Spartijan govori da su Hadrijana nazivali Grčićem zbog posvećivanja grčkim učenjima – *imbutusque impensius Graecis studiis, ingenio eius sic ad ea declinante, ut a nonnullis Graeculus diceretur*.⁵³⁵

Maur Servije Honorat, prepričavajući jedan mit o Kastoru i Poluksu, kaže – *ut poetae Graeculi fabulantur*.⁵³⁶

Čak i kod hrišćanskih pisaca ovaj deminutiv je zadržao pogrdno značenje.⁵³⁷ Avgustin ponavlja Ciceronove reči da su Grci željniji rasprava nego istine – *ut ait Tullius, verbi controversia iam diu torqueat homines Graeculos contentionis cupidiores quam veritatis*.⁵³⁸

U nekim slučajevima pridev *Graeculus* poistovećen je sa *Graecus* i nema nikakvu negativnu konotaciju. Kod Kloacija Vera označava vrstu kruške⁵³⁹, kod Kolumele⁵⁴⁰ i Plinija Starijeg vrstu grožđa⁵⁴¹, jabuke⁵⁴², vrstu ruže⁵⁴³. Međutim, Plinije Stariji nema ništa bolje mišljenje o Grcima, budući da ih naziva roditeljima svih mana – *Graeci, vitiorum omnium genitores*.⁵⁴⁴ On navodi da su Grci pretvorili maslinovo ulje u stvar luksuza: oni su ga upotrebljavali mazanje tela, prvenstveno u gimnazijumima. Takođe, nakon upotrebe ulje bi bilo stugano sa tela vežbača i prodavano za 80 000 sestercija.

⁵³⁵ Spart. *Hadr.* 1. 1. 5.

⁵³⁶ Serv. 3. 98.

⁵³⁷ Min. Fel. *Oct.* 21. 5: *...rudes illos homines et agrestes multa docuit, ut Graeculus et politus, litteras imprimere...*
Aug. *Civ. Dei.* 1. 4: *...postremo illud Iunonis templum sibi elegerat avaritia et superbia levium Graeculorum.* Aug. *Acad.* 3. 8: *Videatur sane quibuslibet Cicero hic non iocatus sed inania et ventosa quaedam — quod ab ipsorum Graeculorum levitate abhorreret.*

⁵³⁸ Aug. *Civ. Dei* 4. 5.

⁵³⁹ Macr. *Sat.* 3. 19. 6.

⁵⁴⁰ Col. 3. 2. 24.

⁵⁴¹ Plin. *H. N.* 14. 4.

⁵⁴² Plin. *H. N.* 15. 15.

⁵⁴³ Plin. *H. N.* 21. 10.

⁵⁴⁴ Plin. *H. N.* 15. 19.

3.3. POHVALE GRČKOM NARODU

Iz jednog pisma upućenog bratu Kvintu može se zaključiti da su za Cicerona Grci uvek bili nosioci visoke kulture (*humanitas*)⁵⁴⁵, koja se od njih prenela na sve ostale narode.⁵⁴⁶ Najvažnije komponente te kulture bile su nauke i umetnosti (*studia et artes*), u kojima Grcima nije bilo ravnih.⁵⁴⁷ Ciceron Grke naziva najprosvetljenijim narodom (*eruditissima illa Graecorum natio*), najučenijim ljudima (*doctissimi homines*), mudrima (*prudentes*).⁵⁴⁸ Prema njegovom mišljenju, Grci su bogati ne samo talentima i učenošću, već slobodnim vremenom za intelektualni rad i težnjom ka nauci – *Graecos homines non solum ingenio et doctrina, sed etiam otio studioque abundantes*.⁵⁴⁹

Slavni govornik više puta priznaje prvenstvo Grcima u polju nauka i umetnosti.⁵⁵⁰ Veličinu i značaj kulture tog naroda ipak umanjuje – manjak postignuća, tj. zaostajanje Rimljana za grčkom kulturom objašnjava time što je Grčka mnogo „starija“ od Rima.⁵⁵¹ Grci su zauzeli vodeće mesto u mnogim disciplinama jer se u najranijim vremenima Rimljani njima nisu ni bavili, zauzeti i posvećeni drugim, praktičnijim delatnostima. Ciceron ipak govori o viševjekovnom pozitivnom uticaju grčke kulture na celokupno rimsko društvo.⁵⁵² On takođe ističe značaj grčkog obrazovanja u formiranju sopstvene ličnosti i svom govorničkom

⁵⁴⁵ Nibaken piše o “rimskoj kulturi” (*Humanitas Romana*) koja je cvetala u krugu Scipiona Mlađeg i najbolje je bila predstavljena u literarnom obliku kod Cicerona, čija se interpretacija u najvećoj meri oslanjala na grčku filozofsku misao. Iako su Grci osmislili i razvili ideje o idealističkom društvu, nisu imali jednu reč kojom bi taj koncept označili. *Humanitas Romana* je podrazumevala veliku posvećenost dobrobiti čovečanstva kao i blagostanju svakog pojedinca. Taj koncept je obuhvatao univerzalne ljudske dužnosti, intenzivno osećanje ljubavi i empatije, prefinjen način življenja uključujući razvijen socijalni život, bavljenje književnošću i umetnošću, uživanje u plodovima kontemplacije i učenja, i praktikovanje vrline u ponašanju i svakodnevi za individualnu i kolektivnu dobrobit. *Humanitas* je obuhvatala i sledeće ljudske osobine: istrajnost (*constantia*), dostojanstvenost (*gravitas*), ozbiljnost (*severitas*), blagost (*suavitas*), uljudnost (*lepos*), blagonaklonost (*benevolentia*)... Nybakken, 1939, 198–396; 404; 410.

⁵⁴⁶ *Q. fr.* 1. 1. 27.

⁵⁴⁷ *Q. fr.* 1. 1. 28; *Har.* 19; *Flac.* 9.

⁵⁴⁸ *De Or.* 2. 18; *Cael.* 40; *Tusc.* 2. 65.

⁵⁴⁹ *De Or.* 1. 22.

⁵⁵⁰ *Tusc.* 1. 3; *Har.* 19.

⁵⁵¹ *Rep.* 1. 58; 2. 18–19; *Brut.* 39–41; 49; *Or.* 171.

⁵⁵² *Arch.* 5; *Rep.* 2. 34.

stasavanju.⁵⁵³ Ideal je za njega uvek bila drevna Grčka (*Graecia vetus*)⁵⁵⁴, kojoj priznaje sve zasluge u književnosti i umetnosti, vojničku slavu i političku snagu,⁵⁵⁵ i veliča njihovu drevnu, izuzetnu mudrost.⁵⁵⁶

Videli smo da su ličnosti i događaji iz grčke istorije često pominjani u Ciceronovim spisima. To su slavni podvizi iz starine, poput bitaka kod Maratona, Salamine, Plateje, Termopila, Leuktre, i ne samo bitke, nego i manje značajni događaji. U toj dalekoj epohi živeli su, prema njegovom mišljenju, veliki i slavni ljudi.⁵⁵⁷ Najveće Ciceronove hvale dobili su Temistokle, sa kojim saoseća jer je i sam doživeo progonstvo od strane svojih sugrađana, potom Perikle i Epaminonda.⁵⁵⁸ Pored pomenutih državnika, od grčkih autoriteta iz starine pominju se najviše pesnik Homer, govornici Demosten, Lisija, Isokrat, istoričari Herodot i Tukidid, kao i trojica najvećih filozofa, Sokrat, Platon i Aristotel.⁵⁵⁹

Ciceron se naročito pozitivno izražavao o Atini. On se divi Atini, naziva je „cvetom Grčke“, prestonicom i otadžbinom svih nauka. Atinskom narodu dodeljuje različite komplimente. Prema njegovim rečima, to su rečiti ljudi, iskusni u državnim i sudskim poslovima.⁵⁶⁰ Oni se odlikuju lepotom govora,⁵⁶¹ milosrđem,⁵⁶² blistavog su i oštrog uma⁵⁶³ i imaju sklonost ka lepom.⁵⁶⁴ Pored Atinjana, kroz našu analizu videli smo da često hvali i Spartance, autoritet njihovih slavni predaka, njihovo državno uređenje koje često poredi sa rimskim, njihov način života, borbenost i poznatu vojničku hrabrost.⁵⁶⁵ Od maloazijskih Grka Ciceron ceni žitelje Apolonide, ali bi se reklo da to čini iz ličnih interesa jer su bili svedoci Flakove strane.

⁵⁵³ *Q. fr.* 1. 1. 28.

⁵⁵⁴ *De Or.* 3. 97; *Rep.* 2. 9; *Leg.* 2. 39.

⁵⁵⁵ *Flac.* 64.

⁵⁵⁶ *De Or.* 3. 95: *veterem illam excellentem prudentiam Graecorum.*

⁵⁵⁷ *De Or.* 2. 19: *qui in civitatibus suis clari et magni fuerunt.*

⁵⁵⁸ *Ac.* 2. 2; *Off.* 2. 60; *Tusc.* 1. 4; *De Or.* 3. 139.

⁵⁵⁹ Trouard, 1942, 6.

⁵⁶⁰ *De Or.* 1. 85.

⁵⁶¹ *De Or.* 3. 43.

⁵⁶² *Phil.* 5. 14.

⁵⁶³ *De Or.* 2. 217.

⁵⁶⁴ *De Or.* 3. 43; *Or.* 25.

⁵⁶⁵ V. poglavlje 2.

Što se pohvale grčkog jezika tiče, Ciceron ističe njegovo bogatstvo (*lingua copiosa*), prefinjenost (*subtilitas*), i uglađenost (*elegantia*), daje mu epitet „velikog jezika“ koji se govori u skoro svim zemljama.⁵⁶⁶ On ceni grčko govorništvo, i to je jedino u čemu ih je „pobeđena Grčka pobeđivala“ – *quo enim uno vincebatur a victa Graecia*. Već u njegovo doba ono je zamrlo i svelo se na praznoslovlje, a Rimljani su preuzeli prvenstvo u toj disciplini. Svog sina šalje na studije u Atinu budući da grčkom obrazovanju pridaje veliki značaj.

Imajući u vidu do sada izneto, moglo bi se reći da je Ciceron bio naklonjen grčkoj kulturi i da se u tom smislu može nazvati filhelenom. Međutim, patriotsko osećanje katkad u njemu pobeđuje simpatije prema Grcima, jer želi da učini svoj narod nezavisnim od grčke kulture i da među sugrađanima probudi ponos i poštovanje prema rimskim kulturnim tradicijama.

Za razliku od drevne Grčke, Ciceron smatra da je Grčka njegovog doba bila u stanju propadanja.⁵⁶⁷ Bauersok kaže da je tadašnja Grčka bila država koja je učila da bude muzej, a obrazovani Rimljani su joj se divili zbog onoga što je nekada bila.⁵⁶⁸ Prema Ciceronovom mišljenju, Grčku su uništile razuzdanost (*licentia*), bezobzirnost (*temeritas*), neumerena sloboda (*libertas immoderata*).⁵⁶⁹ Grci njegovog vremena nisu uspeli da sačuvaju sve ono što su im preci ostavili u nasleđe. Atina je živela od stare slave i još uvek je uživala određen ugled zahvaljujući prošlim vremenima. Pošto je slavno vreme Grčke prošlo, Ciceron je u Rimljanima video dostojne nastavljače te slavne kulture. Jedna od njegovih strategija je bila da večite suparnike na polju nauke, književnosti i umetnosti ponizi i ocrni kako bi umanjio njihovu nadmoć i autoritet u pomenutim oblastima. Stoga, sa jedne strane imamo niz pohvala upućenih grčkom narodu, a sa druge poduži spisak kritika i pokuda.

⁵⁶⁶ *Fin.* 3. 51; *De Or.* 2. 28; *Arch.* 23.

⁵⁶⁷ *Tusc.* 2. 5; *De Or.* 3. 43.

⁵⁶⁸ Bowersock, 1965, 90–91.

⁵⁶⁹ *Flac.* 16.

3.3.1. CICERON – ΦΙΛΕΛΛΗΝ

Posle punskih ratova na stotine Grka živelo je u kućama poznatih Rimljana. U doba pozne Republike, kao što smo rekli, vaspitanje dece poveravano je Grcima. Najviše obrazovanje uključivalo je poznavanje grčke književnosti i nauka, a po pravilu se završavalo putovanjem u Grčku. Tako je bilo i sa Ciceronom, koji se sa velikom predanošću bavio mnogim naukama, pogotovo retorikom i filozofijom, kako bi što spremniji stupio u politički život.

U opštim crtama ćemo izložiti kakvo je obrazovanje dobio budući govornik. Od antičkih izvora za istraživanje Ciceronovog života najznačajnija su svakako njegova pisma, spis *Brutus* i Plutarhova biografija Cicerona. Posle osnovnog obrazovanja, koje je dobio u Arpinu, preselio se u Rim i učenje nastavio pod mentorstvom velikih govornika i državnika Lucija Licinija Krasa i Marka Antonija Retora, koji su prema njegovom mišljenju doveli latinsko govorništvo na isti nivo sa grčkim.⁵⁷⁰ Među njegovim učiteljima našli su se i Lucije Elije Stilon, učitelj gramatike i retorike, po filozofskom ubeđenju stoičar, pesnik Arhija, koga je Ciceron zastupao na sudu u cilju dobijanja prava građanstva, kao i Kvint Mucije Scevola Augur. Iako je Lucije Plocije Gal otvorio prvu retorsku školu u Rimu, koja je bila veoma posećena, Ciceron je nije pohađao, nepoverljiv prema rimskim učiteljima govorništva.⁵⁷¹ Retorsko i filozofsko obrazovanje dobio je od grčkih nastavnika, među kojima su bili epikurejac Fedar, Filon iz Larise (upravnik atinske Akademije), kao i stoik Diodot, koji je živio u Ciceronovom domu do svoje smrti.⁵⁷² U toku šestomesečnog boravka u Grčkoj slušao je filozofe Zenona i Antioha iz Askalona i učio se govorništvu kod retora Demetrija iz Sirije. Svoje retorske sposobnosti usavršavao je u Maloj Aziji, i na ostrvu Rodos kod čuvenog Apolonija Molona. Veoma je cenio svoje učitelje i sa zahvalnošću je govorio o njima.⁵⁷³ Ciceron se susretao sa Grcima u vreme izgnanstva 58. godine, kao i za vreme prokonzulstva u Kilikiji, 51–50. godine. Po povratku iz provincije nije propustio priliku da poseti Grčku i Rodos.⁵⁷⁴ Svog sina je takođe poslao u Grčku na školovanje, pa iz jednog pisma Atiku saznajemo da je nameravao da ponovo poseti taj grad što zbog sina, što zbog sebe lično.⁵⁷⁵

⁵⁷⁰ *Brut.* 138.

⁵⁷¹ *Suet. Rhet.* 2.

⁵⁷² *Tusc.* 5. 113; *Att.* 2. 20. 6.

⁵⁷³ *Fam.* 13. 1. 2; *Arch.* 1. 1.

⁵⁷⁴ *Plut. Cic.* 36.

⁵⁷⁵ *Att.* 14. 16. 3.

U toku svog obrazovanja Ciceron je, kao i mnogi obrazovani ljudi toga vremena, ovladao grčkim jezikom, važnim oruđem poznavanja helenske kulture. Kako sam kaže, u mladosti je sa prijateljima često deklamovao na latinskom, a još češće na grčkom, zbog upotrebe stilskih ukrasa koji se mogu preneti u latinski jezik, i kako bi ih grčki učitelji, koji su u svom poslu daleko najbolji, mogli ispraviti i posavetovati.⁵⁷⁶ Plutarh svedoči da je Apolonije Molon jednom prilikom, posle veoma uspešne Ciceronove retorske vežbe na grčkom, izjavio da se divi Ciceronu, ali da žali Grčku, kojoj Rimljani preuzimaju jedino što joj je ostalo – obrazovanje i rečitost.⁵⁷⁷

Takođe, Ciceron je napisao nekoliko spisa na grčkom i prevodio sa tog jezika, a u svoja dela je umetao i prevedene stihove grčkih pesnika.⁵⁷⁸ Pri prevođenju je težio preciznosti što se smisla tiče, a ne preciznosti po broju reči, protivio se doslovnom prevođenju *verbum de verbo*.⁵⁷⁹ Poziva se na primere starih rimskih pesnika Enija, Pakuvija i Atilija, koji nisu preneli reči, već smisao dela grčkih pesnika.⁵⁸⁰ U svom obimnom i raznovrsnom stvaralaštvu često je za uzore imao Grke – Platona, Aristotela, Demostena, Isokrata i mnoge druge. O spisu u kome je opisao svoj konzulat kaže:

*A moj spis sadrži celu Isokratovu kolekciju parfema, sav toaletni pribor njegovih učenika, a i štošta od aristotelovskih farbi.*⁵⁸¹

Visoko ceni Homera, Sofokla, Aristofana.⁵⁸² Poput književnosti, dobro mu je bila poznata grčka mitologija i istorija.

Zanimljivo je da nemamo sačuvano nijedno Ciceronovo pismo upućeno nekom od njegovih učitelja.⁵⁸³ U pismu Cezaru kaže da je Diodot čovek velikog znanja, a iz pisma Atiku

⁵⁷⁶ *Brut.* 310.

⁵⁷⁷ *Plut. Cic.* 4.

⁵⁷⁸ *Tusc.* 2. 11. 26: *Stoga, pošto sam zavoleo taj način beseđenja, koji je nalik na starinski, ja se rado služim našim pesnicima. No, ako na nekim mestima nisam mogao da se koristim njima, ja sam preveo mnoge partije iz grčkih pesnika, da ne bi ova vrsta beseđenja ostala u našem jeziku bez izvesnih ukrasa:* Ljub. Crepajac (prevod i komentari) *Marko Tulije Ciceron, Rasprave u Tuskulu*, Beograd, SKZ, 1974, 63; Jones, 1959.

⁵⁷⁹ *Opt. Gen.* 14–15.

⁵⁸⁰ *Ac.* 1. 10.

⁵⁸¹ *Att.* 2. 1. 1; J. Savić, M. Kisić, N. Putnik (prevod i komentari), *Marko Tulije Ciceron, Pisma Atiku I*, Beograd, Fedon, 2009, 173.

⁵⁸² *Div.* 1. 54; 2. 97; *Tusc.* 5. 114; *Or.* 4; *Leg.* 2. 37.

⁵⁸³ Lull, 1919, 53.

saznajemo da mu je Diodot na samrtni ostavio pozamašnu sumu sestercija, što bi moglo da ukaže na njihovu bliskost.⁵⁸⁴

Pošto je za sebe rekao da je φιλέλλην, a i drugi su ga takvim smatrali (što ćemo videti iz sledećeg pisma) pokušaćemo da odredimo Ciceronov stav prema Grcima, smatrajući da se analizom njegovog ličnog odnosa prema grčkoj kulturi mogu dobiti odgovori na opšte pitanje o njenom uticaju na rimsku civilizaciju.

Asiam Quinto, suavissimo fratri, obtigisse audisti. Non enim dubito, quin celerius tibi hoc rumor quam ullius nostrum litterae nuntiarint. Nunc, quoniam et laudis avidissimi semper fuimus et praeter ceteros φιλέλληνες et sumus et habemur et multorum odia atque inimicitias rei publicae causa suscepimus, παντοίης ἀρετῆς μιμνήσκεο curaue, effice, ut ab omnibus et laudemur et amemur.⁵⁸⁵

*Čuo si da je dragome mi bratu Kvintu zapala Mala Azija: ne sumnjam da je glas o tome stigao do tebe brže nego što bi stiglo pismo ikoga od nas. I sad, s obzirom na to da smo mi uvek bili alavi na hvalu, da smo notorni helenofili, te da smo za dobrobit države navukli na sebe mržnju i neprijateljstvo mnogih ljudi, ti sad „dosteti se sve što junak umeš“, pa se potrudi i postaraj da budemo opštehvaljeni i opšteomiljeni.*⁵⁸⁶

U ovom kratkom i prilično nejasnom pasusu pisma upućenom Atiku, Ciceron za sebe i svog brata govori da su helenofili i da ih takvima i drugi smatraju – *et praeter ceteros φιλέλληνες et sumus et habemur*. Teško je izvući preciznije značenje i širi kontekst ove izjave budući da termin φιλέλλην ne srećemo nigde više kod Cicerona, niti kod bilo kog drugog rimskog pisca. Analizirajući njegovo značenje, Gajt zaključuje da ovaj termin treba da označi nekoga ko je prijateljski raspoložen prema (savremenim) Grcima.⁵⁸⁷ Pomenuto pismo je napisano 61. godine, a Gajt ima u vidu sve ono što je Ciceron do tada uradio – u mladosti je prevodio sa grčkog, gomilao je grčke umetnine u svojoj vili u Tuskulu, branio je Sicilijance u slučaju protiv

⁵⁸⁴ *Fam.* 13. 16. 4; *Att.* 11. 20. 6.

⁵⁸⁵ *Att.* 1. 15. 1.

⁵⁸⁶ J. Savić, M. Kisić, N. Putnik (prevod i komentari), *Marko Tulije Ciceron, Pisma Atiku I*, Beograd, Fedon 2009, 117.

⁵⁸⁷ Guite, 1962, 142–143.

Vera i u Sirakuzi besedio na grčkom, zastupao je i veličao pesnika Arhiju. Sva ta zbivanja mogla su dovesti do toga da bude smatran filhelenom.

Iako ovakvo tumačenje smatramo ispravnim, istražili smo u kom kontekstu se ovaj termin javlja kod grčkih pisaca. Herodot egipatskog kralja Amazisa naziva filhelenom:

*Amazis je bio veliki prijatelj Helena i pokazao se u mnogim prilikama kao takav. Tako je dozvolio Helenima koji su došli u Egipat da se nasele u Naukratidi, a onima koji nisu hteli da se tamo stalno nasele, već su hteli da se bave trgovinom i da dolaze brodovima, dodelio je zemljište na kome su mogli da podignu oltare i hramove svojim bogovima.*⁵⁸⁸

Platon za građane svoje idealne države govori da bi bili prijatelji Helena. Prevodilac nudi ovakvo objašnjenje – *Platon svoju viziju uzorne države gradi za Helene, a ne za neko varvarsko pleme. No on nikako ne pretpostavlja da bi ta uzorna država trebalo da bude panhelenska država, koja bi ujedinila sve Helene. Naprotiv, on vidi uzornu državu kao gradsku državu (polis), koja se ustanovljuje i egzistira u okruženju drugih tradicionalno uređenih helenskih gradskih država.*⁵⁸⁹

Kod Ksenofonta u spisu *Agesilaj* na dva mesta nalazimo termin φιλῆλλον. Kada je trebalo da odluči kojoj će se od dveju zaraćenih strana u Egiptu prikloniti, spartanski kralj donosi odluku da pomogne onima koji su se činili kao veći prijatelji Helena.⁵⁹⁰

Druga upotreba ovog termina odnosi se na samog Agesilaja. Ističući da se čast jednog Grka ogleda u tome da bude Grcima prijatelj, Ksenofont pita da li je iko ikad video nekog drugog vojskovođu koji bi odbio da zauzme grad ukoliko bi to bilo praćeno njegovim rušenjem ili bi smatrao da nije časno da pobediti u bici sa helenskom vojskom?⁵⁹¹

Kod Isokrata, na koga se Ciceron ugledao,⁵⁹² termin filhelen srećemo četiri puta. U govoru naslovljenom *Panegirik* Isokrat se zalaže za ujedinjenje Helena pod vođstvom Atine za rat protiv Persijanaca. Dajući Atinjanima pravo hegemonije, smatra da niko ne može biti

⁵⁸⁸ Hdt. 2. 178; M. Arsenić (prevod i komentari), *Herodotova istorija 1. i 2. deo*, Izdavačka radna organizacija Matice srpske Novi Sad, 1988, 92.

⁵⁸⁹ Plat. *Pol.* 470e; B. Pavlović, A. Vilhar (prevod i komentari), *Platon, Država*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, 2002, nap. 44, 361.

⁵⁹⁰ Xen. *Ages.* 2. 31.

⁵⁹¹ Xen. *Ages.* 7. 4.

⁵⁹² Att. 2. 1. 1.

hrabriji ili naklonjeniji Heladi od njihovih predaka, koji su pretrpeli da njihov grad, imanja, svetišta i hramovi budu poharani kako bi ostale Helene spasili ropstva.⁵⁹³

U govoru upućenom Filipu, koji je tako i naslovljen, Isokrat kaže da je dužnost čoveka koji se zalaže za više ciljeve, zaštitnika Helade, onoga ko ima širi pogled na stvari od ostatka sveta, da se svim snagama suprotstavi Persijancima.⁵⁹⁴

Za Euagoru, koga veliča u pohvalnom govoru, kaže da je tako uredio kolonije na Kipru da se tamošnji gradovi, koji su se nekada okrutno odnosili prema Grcima, sada nadmeću ko će se pokazati većim prijateljem Grčke.⁵⁹⁵

Glavna tema poslednjeg Isokratovog značajnog govora, *Panatenejskog govora*, glorifikacija je Atine za njene zasluge kod svih Helena. I u ovom govoru su Grci predstavljeni kao zagovornici mira, zaštitnici Grčke, pobornici jednakosti među svim Helenima.⁵⁹⁶

Sudeći po kontekstu u kom se ovaj termin pominje kod grčkih pisaca, možemo dati i drugo viđenje značenja ovog termina i pretpostaviti da Ciceron svojom izjavom *φιλέλληνας et sumus et habemur* ne iskazuje svoju naklonost ka grčkom narodu i njihovoj kulturi, već ima u vidu svoja zalaganja za rimski narod i državu zbog kojeg je stekao mnoga neprijateljstva. Setimo se da je dve godine ranije ugušio Katilininu zaveru i surovo se obračunao sa njegovim pristalicama.

Bilo kako bilo, kod Plutarha nalazimo podatak da je Ciceron posle dolaska iz Grčke, zbog pasivnosti i knjiškog rada, kao i stalnog odlaganja poslovne i političke karijere, među narodom dobio nadimak *Γραικός*⁵⁹⁷ i *σχολαστικός*.⁵⁹⁸ Tek sa dvadeset pet godina upustio se u sudske i senatorske poslove, što se smatralo prilično kasnim početkom. Poređenja radi, Kras je svoju karijeru započeo sa dvadeset godina, a Hortenzije čak sa devetnaest. Međutim, Ciceronovu mladost obeležio je Saveznički rat, potom i građanski rat između Sule i Marija, nakon koga su mnogi sudovi prekinuli svoj rad.⁵⁹⁹ Dakle, same okolnosti u Rimu nisu bile pogodne za otpočinjanje govorničke i sudske karijere. Ciceron, koji se u mnogim prilikama

⁵⁹³ Isoc. *Paneg.* 96.

⁵⁹⁴ Isoc. *Phil.* 122.

⁵⁹⁵ Isoc. *Euag.* 50.

⁵⁹⁶ Isoc. *Panath.* 241.

⁵⁹⁷ Guite smatra da je upravo φιλέλληνα pozitivna verzija nadimka Grk – Guite, 1962, 143.

⁵⁹⁸ Plut. *Cic.* 5.

⁵⁹⁹ May, 2002, 4.

kasnije pokazao neodlučnim, i tada je imao nedoumice o svojoj pripremljenosti da stupi na političku pozornicu Rima. Kako sam kaže, želeo je da dođe na forum potpuno spreman, a ne da na njemu uči.⁶⁰⁰

U pismu Brutu, Ciceron otvoreno priznaje da je sve postigao zahvaljujući znanjima prenetim od Grka. Prema njegovom mišljenju, Atina je podarila svetu mnogo toga plemenitog, poput učenosti, religije, zakona, i doprinela je da se, kroz osnivanje eleusinskih misterija, čovečanstvo izdigne iz divljaštva. Takođe, često ponavlja da je Atina sedište učenosti i mesto gde je govorništvo nastalo i dostiglo svoj vrhunac. Pripisuje Grcima dostignuća u književnosti i umetnosti, lepotu i bogatstvo govora.

Ciceron među Grcima nije imao mnogo pravih prijatelja,⁶⁰¹ i u jednom pismu je sam istakao da se retko od Grka nađe neko njemu veoma blizak – *valde familiaris*. Ovoj tvrdnji može da doprinese i činjenica da nema nijednog sačuvanog pisma upućenog nekom Grku, a od pisama preporuke samo se dva tiču Grka. U jednom pismu pohvalno govori o epikurejcu Patru, iako ističe da se sa njim razilazi u filozofskim razmišljanjima. Drugo je posvećeno pomenutom Demokritu iz Sikiona, koga smatra prijateljem. Od ostalih Grka, Ciceron hvali svog klijenta Lisona, kao i oslobođenika Apolonija.⁶⁰²

Visoko je cenio Dionisija, učitelja svoga sina Marka, kako sam kaže, više nego Scipion Panetija,⁶⁰³ i za njega nije štedeo reči hvale.⁶⁰⁴ Kada je Dionisije otkazao svoje tutorske usluge i posle nekog vremena odbio poziv da ponovo preuzme obaveze oko Markovog obrazovanja, Ciceron kaže da mu je žao što je izgubio dobrog učitelja za svog sina, ali da se raduje jer se otarasio jednog nezahvalnog čoveka.⁶⁰⁵

Kvintilijan Ciceronov stav prema Grcima opisuje na sledeći način – iako ih diskredituje kao svedoke, Ciceron Grcima priznaje primat u naukama i umetnostima, i otvoreno pokazuje svoju naklonost prema ovom narodu.⁶⁰⁶

⁶⁰⁰ *Brut.* 311.

⁶⁰¹ Trouard, 1942, 18.

⁶⁰² *Fam.* 13. 19. 3: (*Lysonem*) *virum optimum gratissimumque*. *Fam.* 13. 16. 1–4: *libertum Apollonium ... et magni faciebam et probabam*.

⁶⁰³ *Att.* 9. 12. 2.

⁶⁰⁴ *Att.* 4. 11. 2; 4. 14. 2; 4. 15. 10; 4. 18. 5; 4. 19. 2; 5. 3. 3; 5. 9. 3.; 6. 1. 12; 7. 4. 1; 7. 7. 1.

⁶⁰⁵ *Att.* 8. 4. 2.

⁶⁰⁶ *Quint.* 11. 1. 89.

3.3.2. FILHELENIZAM KAO OSNOVA ZA POLITIČKU INVEKTIVU U CICERONOVIM GOVORIMA

Iz pretraženog korpusa može se zaključiti da je filhelenizam naporedo sa antihelenizmom bio prisutan u rimskom društvu prvog veka pre n. e. Nastanak ovih osećanja svakako seže daleko, do prvih kontakata Grka i Rimljana. Ona rastu zajedno sa grčkim uticajem u Rimu, da bi svoj vrhunac dostigla u poslednjim dekadama prvog veka stare ere. *Zapravo, jasno je da su Rimljani u doba kasne republike i ranog Carstva bili svesni kakav je uticaj na Rim Grčka imala još u prošlosti.*⁶⁰⁷ Vremenom su se iskristalisale dve pomenute struje, tako da su pisci istog perioda mogli imati oprečne stavove prema grčkom kulturnom nasleđu i Grcima uopšte, a oprečni stavovi mogli su se naći kod jednog te istog pisca, kao što je to slučaj sa Ciceronom. Mi ćemo u ovom poglavlju govoriti o tome kako je on u svom advokatskom radu i političkim obračunima koristio antihelensko osećanje koje je vladalo među Rimljanima njegovog doba.

Ciceron, naravno, nije bio prvi i jedini koji je optuživao protivnike da se priklanjaju grčkoj kulturi i podražavaju grčki način života. Već smo pominjali Postumija Albina, koga su mnogi savremenici ismevali zbog pisanja istorije na grčkom i usvajanja ostalih nedostojnih grčkih navika, kao i Tita Albucija, koji je više voleo da ga smatraju Grkom, što je među Rimljanima izazivalo podsmech.⁶⁰⁸ Scipion Afrikanac je kritikovan što se ne ponaša kao pravi Rimljanin, pa čak ni kao vojnik, budući da posećuje gimnazijum i palestre, nosi palijum i sandale i čita lagana štiva.⁶⁰⁹ Osude za nošenje strane odeće bile su takođe aktuelne u Ciceronovo vreme. Slavni govornik brani Postumija Rabirija od optužbi da je kao prokonzul u Egiptu nosio palijum i druga nerimska obeležja, a takođe po istom osnovu napada Vera, navodeći da je nošenje te grčke odeće još jedan očigledan dokaz njegovog bahatog ponašanja tokom upravljanja Sicilijom.⁶¹⁰ Nošenje palijuma smatralo se svojevrsnom kulturnom izdajom jer je i sam spoljašnji izgled mogao ukazivati na dublji uticaj grčke kulture, tj. njenih negativnih aspekata, na optuženog pojedinca. Na pomenute gimnazijume, koji su bili jedna od glavnih

⁶⁰⁷ Isaac, 2004, 382.

⁶⁰⁸ Polyb. 39. 1. 1–12; *Fin.* 1. 9.

⁶⁰⁹ Liv. 29. 19. 10–11.

⁶¹⁰ *Rab. Post.* 25; *Ver.* II 4. 54–55.

odlika grčkog vaspitanja, Rimljani nisu blagonaklono gledali, budući da te aktivnosti nisu služile formiranju vojnika nego atleta. Ciceron uzvikuje – *Kako samo beše besmisleno ono vežbanje mladića po vežbalištima! Kako beše površna ona ratnička priprema efeba.*⁶¹¹

Videli smo da Trajan s prezirom govori da se *Grčići (Graeculi)* zabavljaju u gimnazijumima. Kao centri gde su dečaci i mladići vežbali, gimnazijumi su privlačili gledaoce i postajali mesta socijalne interakcije.⁶¹² Ciceron kroz Krasov lik u spisu *De Oratore* iznosi negativnu kritiku kako atleta tako i filozofa i njihove publike, koja se u tim vežbalištima okupljala.⁶¹³ Kako Petrohilos zaključuje, bilo bi pogrešno sugerisati da su se Rimljani protivili fizičkoj aktivnosti i da nisu uživali u atletskim takmičenjima jer su se razne igre i nadmetanja održavali na Marsovom polju.⁶¹⁴ Livije navodi da je atletska takmičenja prvi put organizovao čuveni filhelen Marko Fulvije Nobilior 186. godine pre n. e. kao deo zavetnih igara u čast pobeđe u Etolskom ratu, dok Dionizije Halikarnašanin opisuje zavetne igre organizovane od strane Aula Postumija još 499. godine, a tom prilikom je bilo održano nadmetanje u trčanju, pesničenju i rvanju.⁶¹⁵ I pored toga što su od Grka preuzeli sportska nadmetanja, na šta upućuje i grecizam *athleta*, athleticizam u Rimu nije negovan kao u Grčkoj.

Mnogi potonji rimski pisci kritikuju sportske aktivnosti, kao na primer Plinije Mlađi⁶¹⁶ i Seneka, koji smatra da su telesne vežbe „glupe“ i da nisu posao za učenog čoveka jer težak fizički napor iscrpljuje dušu i slabi duh, a povrh svega učitelji tih veština su najgora sorta robova. Lake i kratke vežbe su podesnije za vežbanje duha jer se on najbolje jača umerenim naporom.⁶¹⁷ Takođe, ulje koje su atletičari koristili za vežbanje nije bilo jeftino, a za Rimljane je to predstavljalo nepotreban trošak.⁶¹⁸ Moguće je da Ciceron u tom kontekstu pominje Antonijevo gladijatorski oblikovano telo i time potcrtava njegove nerimske navike.⁶¹⁹ Pored

⁶¹¹ *Rep. 4. 4: Iuventutis vero exercitatio quam absurda in gymnasiis! Quam levis epheborum illa militia.* B. Šijački Manević (prevod i komentari) *Marko Tulije Ciceron, Država*, 4. 4, Plato, Beograd, 2002, 113.

⁶¹² Petrocheilos, 1974, 178.

⁶¹³ *De Or. 2.* 20–21.

⁶¹⁴ Petrocheilos, 1974, 181.

⁶¹⁵ *Liv. 39. 22.* 1–2; *Dio. Hal. 7. 72.* 2. O grčkim igrama u Rimu: N. B. Crowther, *Greek games in Republican Rome*, *L'Antiquité Classique* T. 52, 1983, 268–273.

⁶¹⁶ *Plin. Ep. 4. 22.* 3.

⁶¹⁷ *Sen. Ep. 15.* 2–3; A. Vilhar (prevod i komentari), *Anej Lucije Seneka, Pisma prijatelju*, Dereta, Beograd, 2003, 41.

⁶¹⁸ Jones, 1940, 221–226.

⁶¹⁹ *Phil. 2.* 63.

pomenutog, Ciceronova invektiva uperena protiv Antonija sadržala je i mnogobrojne optužbe za alkoholizam. Diodor i Polibije svedoče da se ova navika po Rimu proširila prilikom Grka posle Persejevog poraza. Rimska omladina se iskvarila prihvatajući njihov raspusni način života koji je podrazumevao svakojaku zabavu i pijanstva.⁶²⁰ Plaut je u svojim komedijama preterano uživanje u jelu i piću opisivao glagolom *pergraecari*.⁶²¹ Antonije je zaista bio toliko klevetan zbog svojih pijanstava da je sam izdao spis *De sua ebrietate*.⁶²²

Budući da se smatralo da je homoseksualizam nastao u Grčkoj, upravo u gimnazijumima, optužbe sa tog aspekta mogu se podvesti pod optužbe na račun imitiranja grčkih navika.⁶²³ Klodijeve i Antonijeve homoseksualne afere Ciceron je često javno osuđivao.⁶²⁴ Pored pobrojanih, česte su bile invektive na račun velike imovine i bogatstva u kojima su pojedini Rimljani uživali. Kako Ciceron kaže, rimski narod mrzi privatni luksuz, a oduševljava se javnoj raskoši.⁶²⁵ U govoru *In Verrem* on naglašava da je osobina Grka da se dive umetnosti, te da statuama i slikama ukrašavaju svoje kuće, što nije bila česta niti pohvalna praksa među Rimljanima. Iz tog razloga od rimskog auditorijuma traži razumevanje za ljutnju pokradenih Sicilijanaca.⁶²⁶ Potvrdu da ekscesivno prikupljanje umetnina nije bilo znak dobrog ukusa nalazimo u pismu Atiku, gde Ciceron kaže – *Već su me iz same priče očarale te herme bronzanih glava izrađene od penteličkog mermera. Molim te, pošalji i njih i kipove što pre, kao i sve drugo što ti se učini uklopljivo u moju vilu i u moje zamisli, a pri tome je u skladu sa tvojim istančanim ukusom. Posebno obrati pažnju na ukrase za salu za predavanja i trem. Toliko me sve ovo zanosi da je na tebi da mi izadeš u susret, a na drugima da me možda i spuste na zemlju*.⁶²⁷

Sledeća u nizu osnova za političku invektivu je težnja za kraljevskom vlašću. Iako Ciceron iznosi mišljenje da mržnja Rimljana prema kraljevima potiče još iz doba rimske kraljevine, Erskin smatra da je do doba Republike pojačana pod uticajem sukoba sa istočnim

⁶²⁰ Polyb. 31. 25. 4; Dio. Sic. 31. 26. 7.

⁶²¹ Plaut. *Poen.* 603; *Bacch.* 813; *Truc.* 87; *Most.* 22; 64; 960.

⁶²² O tome: K. Scott, "Octavian's Propaganda and Antony's *De Sua Ebrietate*", *Classical Philology*, Vol. 24, No. 2, The University of Chicago Press, 1929, 133–141.

⁶²³ *Tusc.* 4. 70; 5. 58.

⁶²⁴ *Mil.* 55; *Phil.* 2. 44–45.

⁶²⁵ *Mur.* 76.

⁶²⁶ *Ver.* 2. 4. 132.

⁶²⁷ *Att.* 1. 5. (9). 2; J. Savić, M. Kisić, N. Putnik (prevod i komentari), *Marko Tulije Ciceron, Pisma Atiku I*, Beograd, Fedon, 2009, 73.

kraljevstvima.⁶²⁸ Sa imitiranjem celokupnog grčkog načina života javila su se i poređenja pojedinih rimskih državnika sa monarsima grčkog Istoka i optužbe na račun njihovih navodnih kraljevskih pretenzija. Ciceron Vera predstavlja kao kralja Sicilijanaca (*rex Siculorum*) sa mnoštvom osobina persijskih i sirijskih monarha.⁶²⁹ Erskine navodi da Ciceron koristi termine poput reči *rex* u negativnom smislu u konotaciji sa grčkim rečima ili idejama i referencama na kraljeve sa Istoka.⁶³⁰ U pismima Atiku piše kako Cezar teži da uspostavi *regnum* i da će takvo kraljevstvo biti gore od onoga što bi jedan Persijanac mogao da podnese, a čak ga je upoređivao sa Aleksandrom Makedonskim.⁶³¹ Antonije je optuživan da teži kraljevskoj vlasti, ali i da se ponaša tako kao da ju je već osvojio.⁶³²

Sinonimno sa terminom *rex* u rimskim političkim invektivama korišćen je i grecizam *tyrannus*. Ova reč je označavala pojedinca koji je u političkim previranjima rušio ustavno uređenje polisa i vladao kao monarh, i u početku nije imala pejorativno značenje. Atinski tiranin Pizistrat ostao je upamćen kao poštovan i dobar vladar, dok je njegov sin Hipija bio tiranin u današnjem smislu te reči. Na osnovu pojedinih antičkih izvora, poput Herodota, Platona i Euripida, stiče se predstava tiranina kao nezajajljivog, nemoralnog i nepravičnog vladara koji svu vlast drži u svojim rukama, koji ubija vodeće mlade ljude i siluje žene i devojke u svom polisu.⁶³³ Atički tragediografi su na osnovu ovakvih stereotipskih osobina osmislili karakterističan lik tiranina sa kojim su se Rimljani upoznali upravo putem tih tragedija.⁶³⁴ Kako je sam koncept tiranije podrazumevao apsolutnu vlast preuzetu od strane moralno iskvarenog i, po svim merilima gledano, nepravednog čoveka rđavog karaktera, rimski govornici su često svoje protivnike etiketirali kao tirane stvarajući veoma negativnu sliku o njima. Time su napadali kako protivnikove političke namere, tako i samu njegovu ličnost. Kao što smo već pomenuli, Ciceron je u svojim govorima Vera predstavio kao kralja, ali i kao tiranina Sicilije, imajući u vidu da su sicilijanski gradovi bili poznati po vladavini tiranije. Pomenimo Falarisa iz Akraganta, Gelona, koji je vladao Gelom pa Sirakuzom, i najpoznatije tirane poslednjeg pomenutog grada, Dionizija I i Dionizija II. Stoga, Ciceron često poredi Vera sa njegovim

⁶²⁸ Erskine, 1991, 118.

⁶²⁹ *Ver.* II 3. 76–77.

⁶³⁰ Erskine, 1991, 120.

⁶³¹ Erskine, 1991, 120; *Att.* 10. 8. 2; *Att.* 13. 28. 3.

⁶³² *Phil.* 2. 35.

⁶³³ Dunkle, 1967, 153.

⁶³⁴ Dunkle, 1967, 153.

prethodnicima.⁶³⁵ Pored Vera, Klodije i Antonije su takođe bili okarakterisani kao bezbožni i okrutni tirani.⁶³⁶ Kako je Dankel istražio, okrutnost (*crudelitas*) je najkarakterističnija osobina tiranina, a pridev okrutan (*crudelis*) Ciceron koristi kao stalni epitet uz imenicu *tyrannus*.⁶³⁷ Kako on zaključuje, Rimljanima je ličnost određenog pojedinca bila važnija od njegovog političkog programa, tako da je bilo svrsishodnije okaljati njegovu ličnost (*argumentum ad hominem*), nego osporavati neke konkretne planove i namere svog protivnika.⁶³⁸

Izložili smo najkarakterističnije optužbe u Ciceronovim političkim invektivama zasnovane na ispoljavanju filhelenizma, preciznije rečeno na imitiranju „grčkog“ načina života. Oni koji su pokazivali tipično grčko ponašanje, naravno, gledano iz rimske perspektive, mogli su očekivati najrazličitije napade. Ti napadi zasnovani su na stereotipima i predrasudama o Grcima, koje su Rimljani krivili za pad sopstvenih moralnih vrednosti. Grčki narod je smatran raspusnim, neumerenim u jelu i piću, nastranih osobina i navika.

Ovakve invektive koje počivaju na iznošenju loših karakternih osobina protivnika i njegovih postupaka bivaju još efektivnije time što se pomenute optužbe dovode u vezu sa grčkim načinom života i usvajanjem grčkih osobina. Kako se čini, Rimljani su smatrali da su mnoge poroke primili iz grčke kulture, a naročito iz kasnijeg spoja grčkoistočne civilizacije. Takođe, iz ovih izdvojenih primera zaključuje se da su pripadnici aristokratskog staleža morali poštovati svoj rimski identitet, kako svojim izgledom tako i ponašanjem, jer bi u suprotnom mogli biti oklevetani kao svojevrsni otpadnici od nacije. Iako je naše istraživanje ovog fenomena ograničeno na opus jednog autora i bitnije ličnosti koje se u tom opusu pominju, zanimljivo je da u Ciceronovim govorima nema optužbi za filhelenizam u kontekstu intenzivnog bavljenja naukom te naučnim, umetničkim i literarnim radom, kao što je to bio slučaj sa pominjanim Katonom. Ova činjenica može poslužiti kao potvrda da potonji Rimljani nisu *a priori* odbacivali sve ono što je dolazilo u Rim sa grčkim narodom već da su zdravorazumski kritikovali negativne aspekte te kulture, smatrajući je glavnim uzrokom određenih loših obrazaca ponašanja u rimskom društvu. Stereotipi o grčkoj kulturi bili su korisni u obračunavanju sa političkim neprijateljima, i može se reći da su invektive po toj osnovi bile zapravo *topos* u rimskoj retorici Ciceronovog vremena.

⁶³⁵ *Ver.* II 3. 20–21; II 3. 31; II 4. 132; II 5. 154.

⁶³⁶ *Mil.* 80; 89; *Dom.* 110; *Phil.* 13. 18.

⁶³⁷ Dunkle, 1967, 169.

⁶³⁸ Dunkle, 1967, 171.

3.4. POREĐENJE GRKA I RIMLJANA

Kao i svi narodi, i Rimljani su imali sliku o sebi.⁶³⁹ U njenom nastajanju značajnu ulogu imala je konzervativnost ranog rimskog zemljoradničko-vojničkog društva, koja je podrazumevala čuvanje običaja predaka (*mos maiorum*) i stalno sećanje na velike junake poput Cincinata, Horacija Kokla i drugih. Sam Ciceron kaže da u datoj situaciji ne sme osećati strah od smrti jer potiče iz iste države kao i Mucije Scevola, Publije Decije, Marko Kras i mnogi drugi. Kamili, Fabriciji, Kuriji su ni iz čega uzdigli državu.⁶⁴⁰ Od najranijih vremena cenila se zemljoradnja, seljačka marljivost i vojnička hrabrost. Enije kaže da od seljaka nastaju i najveći junaci i najhrabriji vojnici – *ex agricolis et viri fortissimi et milites strenuissimi gignuntur*⁶⁴¹, i upravo na starim običajima i junacima počiva rimska država – *moribus antiquis res stat Romana virisque*.⁶⁴² I Salustije piše kako su se Rimljani u početku odlikovali slogom, pobožnošću, marljivošću, štedljivošću; bili su odani, u ratu hrabri, u miru pravedni.⁶⁴³ Kako Isak kaže, Rimljani su sebe smatrali moralno superiornijima od ostalih naroda, a naročito je ovakav stav bio izražen u odnosu na Grke.⁶⁴⁴ Isto zapažanje iznosi i Petrohilos i govori da je sećanje sačuvalo uspomenu na izrazito moralne pojedince, pa se u kasnijim vremenima rimsko shvatanje moralnosti nije promenilo. Dodaje još i to da, ako je u praksi bilo nekakvog poremećaja moralnih vrednosti, u teoriji se taj sistem nije menjao. A kako često biva, Rimljani su krivili druge narode za pad morala, pogotovo Grke.⁶⁴⁵ Balsdon čak, na osnovu pojedinih pisanja rimskih autora, zaključuje da su Rimljani sebe smatrali božanskim narodom. Između ostalih, tu tvrdnju potkrepljuje i već citiranom Ciceronovom izjavom da je rimski narod sve ostale nadmašivao verom i pobožnošću.⁶⁴⁶ Plinije Mlađi je eksplicitniji te svoj narod ističe kao pobednika: *populus victor gentium*.⁶⁴⁷

⁶³⁹ Petrocheilos, 1974, 35; 55. Kako En Vesali kaže: *nema sumnje da su Rimljani Ciceronovog doba smatrali da žive u samom centru sveta*: Vasaly, 1993, 133.

⁶⁴⁰ *Cael.* 39.

⁶⁴¹ Cato, *R. R.* praef.

⁶⁴² *Enn. Ann.* 500.

⁶⁴³ *Sall. Cat.* 9–10.

⁶⁴⁴ Isaak, 2004, 393.

⁶⁴⁵ Petrocheilos, 1974, 69.

⁶⁴⁶ Balsdon, 1979, 2.

⁶⁴⁷ *Plin. Pan.* 51, 3.

Kako bi istakao veličinu svog naroda, i neretko, kako bi omalovažio svoje grčke protivnike, Ciceron poredi Rimljane sa Grcima. Na početku spisa *Tusculanae disputationes*, kada obrazlaže zašto o filozofskim temama piše na latinskom, ističe da je oduvek smatrao da su Rimljani sami došli do boljih saznanja i da su unapredili ono što su od Grka preuzeli. Naime, Rimljani bolje od Grka neguju svoje običaje i način života, bolje se staraju o kućevnim poslovima i imovini, a njihovi preci su državu izgradili na boljim zakonima i institucijama.⁶⁴⁸ Trouard ističe da je ovaj uvod, kako kaže *locus classicus*, i da je samo sažetak onoga čime je prožeo spise *De Republica* i *De Legibus*, koji ilustruju veličinu rimskih državnih institucija.⁶⁴⁹ Pored pomenutog, Ciceron ističe rimske vrline poput ozbiljnosti (*gravitas*), istrajnosti (*constantia*), hrabrosti (*magnitudo animi*), valjanosti (*probitas*), vernosti (*fides*). Stoga, kada uoči dijametralno suprotne vrednosti kod Grka, ne treba da čudi činjenica da prema njima izražava prezir, zaključuje Trouard.⁶⁵⁰

Kako Ciceron tvrdi, Grci su ih nadmašili u nauci i u svakom književnom rodu zbog toga što u najranije doba u Rimu pesnika nije ni bilo budući da pesništvu u to vreme nije pridavan nikakav značaj.⁶⁵¹ Slično govori i Salustije – *Podvizi su Atinjana, kako ja cenim, bili i značajniji, i sjajni, pa ipak nešto manji nego što kaže priča. Ali pošto su odatle potekli veoma daroviti pisci, dela Atinjana se po celom svetu slave kao najznačajnija. Vrednost dela velikih ljudi meri se rečima onih slavni umova koji su ih umeli uzdići, a rimski narod nikad nije imao takvo bogatstvo jer je najumniji bio i najuposleniji.*⁶⁵² Ciceron hoće da kaže da je Grcima bilo lako pobediti jer se Rimljani tada nisu ni nadmetali u domenu nauke i književnosti. Naime, bili su zauzeti uređenjem države i njenim proširenjem. U spisu *De Republica* Ciceron ističe da je u doba Romula Grčka već bila na početku svoje starosti.⁶⁵³ Slično napominje u spisu *Brutus*, gde kaže da su u vreme kada je Grčka dostigla svoju slavu Rimom i dalje vladali kraljevi.⁶⁵⁴ Mnoštvo je takvih poređenja kod Cicerona – Homer, Hesiod i Arhiloh živeli su mnogo godina pre nego što se u Rimu pojavio prvi pesnik.⁶⁵⁵ Kako Trouard zaključuje na osnovu ovih izjava, svaka književna vrsta, svaki vid umetnosti i kulture dostigao je svoj vrhunac u Grčkoj mnogo

⁶⁴⁸ *Tusc.* 1. 1–2.

⁶⁴⁹ Trouard, 1942, 33.

⁶⁵⁰ Trouard, 1942, 22.

⁶⁵¹ *Tusc.* 1. 3.

⁶⁵² G. Maričić (prevod i komentar), *Gaj Salustije Krisp, Katilinina zavera*, Stylos, Novi Sad, 2003, 23.

⁶⁵³ *Rep.* 1. 58.

⁶⁵⁴ *Brut.* 41.

⁶⁵⁵ *Tusc.* 1. 3.

pre nego što je Rim mogao da posveti pažnju aktivnostima poput umetnosti i književnosti.⁶⁵⁶ Iako kaže da su Likurg i Solon živeli pre samih početaka rimske istorije, Ciceron ipak daje prednost rimskim zakonima. Svestan mogućih protivljenja, ističe da su zakoni *Dvanaest tablica* značajniji od biblioteka svih (sc. grčkih) filozofa i da ih svojim autoritetom, korisnošću i plodnošću prevazilaze.⁶⁵⁷

Prema njegovom mišljenju, rimski zakoni su primereniji i bolji od Likurgovih, Drakonovih, Solonovih, koji su bili surovi. Trouard kaže da se ne može u potpunosti proceniti na osnovu čega je Ciceron davao prednost rimskoj legislativi, jer su rani grčki pravni akti fragmentarno sačuvani, pa je poređenje grčke i rimske pravne tradicije time prilično otežano.⁶⁵⁸ Sam Ciceron svedoči o tome da su se Rimljani ugledali na Grke u pisanju *Zakona dvanaest tablica*,⁶⁵⁹ a mnogi pisci o uticaju grčkog prava na celokupnu rimsku pravnu tradiciju.⁶⁶⁰ Možda se ovakva kontradiktornost i Ciceronova pretenciozna izjava o pomenutom zakonu mogu objasniti njegovim stavom da su Rimljani unapredili sve što su preuzeli od Grka. U govoru *Pro Roscio Amerino* hvali atinskog zakonodavca Solona, ali smatra da su Rimljani pametnije postupili jer su uveli kaznu za oceubistvo, što nije postojalo u samoj Atini.

Ciceron hoće da istakne da je anahrono porediti grčka i rimska dostignuća u domenu kulture i obrazovanja jer se Rim tek formirao kao država kada je Grčka dostizala svoj *ἀκμή*. Međutim, ističe da je i ona doživela svoj procvat postepenim razvitkom jer je i pre Homera bilo pesnika. Videli smo da se u Atini relativno kasno usavršilo govorništvo i da je u početku rečitost bila odlika Atinjana, a ne svih Grka. Takođe, skulptura i slikarstvo su se postepeno razvijali,⁶⁶¹ a počeci grčke historiografije bili su slični ranoj rimskoj analistici. Ciceron je bio svestan da se ne mogu porediti istoričari njegovog vremena sa Tukididom i Herodotom, već sa njihovim prethodnicima. Rimska historiografija je bila u povoju u Ciceronovo vreme, a njen razvoj krenuo je kasnije od grčke. Imajući sve to u vidu, prvi rimski istoričari, poput Katona, Fabija Piktora, Pizona, itekako se mogu porediti sa Ferekidom, Helanikom, Akusilajem. Svi oni popisivali su

⁶⁵⁶ Trouard, 1942, 43.

⁶⁵⁷ *De Or.* 1. 195: *Fremant omnes licet, dicam quod sentio: bibliothecas me hercule omnium philosophorum unus mihi videtur XII tabularum libellus, si quis legum fontis et capita viderit, et auctoritatis pondere et utilitatis ubertate superare.*

⁶⁵⁸ Trouard, 1942, 61.

⁶⁵⁹ *Leg.* 2. 64–67; 3. 14.

⁶⁶⁰ Dion. Hal. 10. 55. 57; Dion. 44. 26; Liv. 3. 9. 57.

⁶⁶¹ *Brut.* 69–71.

događaje bez prevelike retorske stilizacije. Kao i u poeziji, tako i u historiografiji Rimljani nisu nazadovali u odnosu na Grke zbog svoje neumešnosti već zato što su se te discipline kasnije javile u Rimu, te nisu odmah mogle dostići svoj maksimum i meriti se sa najvećim grčkim dostignućima.

Kako zaključujemo na osnovu Ciceronovih stavova, Rimljani ne treba da žale što ne mogu parirati mnogim velikanima iz doba kada je Grčka bila u svom intelektualnom zenitu. Pozicija Rimljana u odnosu na Grke, prema Ciceronovom viđenju, mogla bi se lepo predstaviti upravo njegovim rečima: „ako se teži prvom mestu nije sramota stati na drugom pa ni na trećem“ – *prima enim sequentem honestum est in secundis tertiisque consistere*.⁶⁶² Platon, naime, nije odvratio Aristotela da piše, a Aristotel nije umanjio želju manje talentovanih da se bave filozofijom; skulpture Zeusa Olimpijskog, Afrodite sa Kosa i Dorifor nisu svojom lepotom obeshrabrile kasnije skulptore da se odreknu svog poziva.⁶⁶³ Kao što smo već pominjali, Ciceron je opravdavao kasni razvitak rimske poezije, slikarstva i drugih disciplina činjenicom da se takva zanimanja među Rimljanima u početku nisu dovoljno cenila. Videli smo da je Katon govorio da bavljenje pesništvom nije donosilo ugled; oni koji su se poezijom bavili pogrdno su nazivani *crassatores*. Ciceron kaže da bi bilo više i slikara i pesnika da su uživali nekakav ugled u Rimu jer, kako smatra, ugled (*honos*) hrani umetnosti, i njima se svi posvećuju zbog dostojanstva i slave, a one discipline koje ne nailaze na poštovanje javnosti uvek budu zapostavljene.⁶⁶⁴

Rivalitet prema Grcima često je izražen u Ciceronovim spisima. Kao što smo videli iz pregleda termina *Sparta* i *Lacedaemon*, divi se hrabrosti Spartanaca, međutim, izjavljuje da Grci imaju Leonidu i Epaminondu, svega tri ili četiri junaka koji nisu kao vrhovno dobro postavili zadovoljstvo, a kada bi nabrajao Rimljane, ceo jedan dan mu ne bi bio dovoljan. Takođe ističe da se sa rimskim narodom po hrabrosti i vojnim dostignućima, i u svim delatnostima koja se zasnivaju na čovekovoj prirodi (*natura*), a ne na učenosti (*litterae*), ne može porediti ni grčki, ni bilo koji drugi narod. Atik moli Cicerona da napiše istoriju kako Rimljani ne bi ni u toj književnoj vrsti zaostajali za Grcima. Implicitno je rečeno da u mnogim drugim disciplinama pariraju Grcima. Grci su ih nadmašili u umetnostima (*artibus*), Španci brojnošću (*numero*), Gali snagom (*robore*), Kartaginjani lukavstvom (*calliditate*); međutim,

⁶⁶² *Or.* 4.

⁶⁶³ *Or.* 4–6.

⁶⁶⁴ *Tusc.* 1. 4.

ono čime Rimljani, prema Ciceronovom mišljenju, prevazilaze sve narode jesu bogobojažljivost i pobožnost (*pietas et religio*).⁶⁶⁵

Rimljani su nadmašujući pomenutog Likurga bolje postupili što se izbora kralja tiče, jer su ih birali na osnovu vrline i mudrosti, a ne na osnovu pripadnosti određenom rodu. Takođe, mudrost rimskog naroda nadilazi ostale, a naročito grčku. Kao što smo to već istakli, nasuprot grčkom prostom i beskorisnom brbljanju i ispraznim školskim deklamacijama stoji rimska mudrost i rečitost. Ciceron često suprotstavlja rimsko delanje i praksu grčkoj pasivnosti izraženoj kroz pisanje. Nasuprot grčkim knjižicama stoji rimsko iskustvo u najvećim pravnim poslovima. Nema više knjiga koje bi upućivale na stroge moralne vrednosti ni kod Rimljana, koji su ih primenjivali u svakodnevnom životu više nego što su o njima govorili, ali ni kod Grka, najučenijih ljudi, koji nisu mogli živeti u skladu sa njima, ali su makar imali tu slobodu da o njima uzvišeno i veličanstveno pišu. Kod njih treba tražiti primere (*exempla*) učenosti, a kod Rimljana primere vrline. Isto tvrdi i Kvintilijan – *quantum enim Graeci praeceptis valeant, tantum Romani, quod est maius, exemplis*.⁶⁶⁶ Takođe, Ciceron kaže da su Rimljani doprineli razvoju filozofije primenjujući njena načela u praksi više nego pisanjem na filozofske teme, a kako Vis zapaža, upravo je Ciceron tražio pravi balans između poslovnih i državničkih obaveza (*vita activa*) i bavljenja intelektualnim radom (*vita contemplativa*).⁶⁶⁷

Prema mišljenju Volas-Hadrila, intelektualni život predstavlja u neku ruku društveni luksuz, privilegiju i ukras civilizovanog društva, i sam po sebi je suvišan za običan život, osnovne potrebe i preživljavanje, dok sa druge strane, nosi sa sobom određenu moć.⁶⁶⁸ Baltusen smatra da Ciceronov prenos grčkih filozofskih ideja na rimsko tle treba posmatrati kao njegovu želju da nadmaši i transformiše grčke ideje za određenu praktičnu namenu u savremenom rimskom okruženju.⁶⁶⁹ Posmatrano iz Ciceronovog ugla, intelektualne aktivnosti moraju imati određenu socijalnu ulogu.⁶⁷⁰ Uzevši sve rečeno u obzir, intelektualni angažman bez vidljivih i konkretnih rezultata nije bio previše cenjen u Rimu, i sudeći na osnovu Ciceronovih stavova, Rimljani su u svakoj vrsti intelektualnog rada tražili određenu svrsishodnost i korist za društvo u celini.

⁶⁶⁵ Har. 19.

⁶⁶⁶ Quint. *Inst.* 12. 2. 30.

⁶⁶⁷ Wisse, 202, 336.

⁶⁶⁸ Wallace-Hadrill, 1988, 224.

⁶⁶⁹ Baltussen, 2011, 14.

⁶⁷⁰ Zetzel, 2003, 134.

3.4.1. POREĐENJE LATINSKOG I GRČKOG JEZIKA

Podsetićemo se da je Ciceron u govoru *Pro Archia poëta* rekao da se grčki jezik čita među gotovo svim narodima, a latinski se zadržava unutar sopstvenih uskih granica. Na osnovu ove izjave moglo bi se reći da je latinski jezik, kako savremeni lingvisti govore, „mali jezik“ u odnosu na grčki, koji se može smatrati „velikim jezikom“. Međutim, Ciceron se kroz svoj književni rad trudio da pokaže da je njegov „očinski“ jezik (*sermo patrius*) isto toliko „velik“ koliko i grčki. Kako Glaker kaže, Ciceron je bio svestan ograničenosti latinskog jezika, jer je u to doba latinski bio „provincijalni jezik“ u odnosu na grčki, koji je imao vekovnu književnu tradiciju, ali je takođe bio svestan i potencijala latinskog jezika kao jezika filozofije.⁶⁷¹ Već smo spomenuli da je Ciceron kao svoj zadatak postavio prenošenje filozofije na latinsko tle i u tom poslu je, iako se oslanjao na tekovine Nove Akademije i stoicizma,⁶⁷² bio originalan, kako smatra Dejvis, i to na jezičkom planu: „Ciceronova originalnost ne ogleda se samo u predstavljanju grčke filozofije na latinskom jeziku niti u pukoj adaptaciji grčke filozofske doktrine kako bi služila etičkim i političkim ciljevima njegovog vremena; ona takođe počiva u njegovoj entuzijastičnoj adaptaciji svih tehnika velike književnosti kako bi se unapredila nova upotreba takve materije u odgovarajućoj elegantnoj i podražavajućoj formi.“⁶⁷³

Do njegovog vremena filozofija je možda bila prihvaćena u Rimu, ali se na filozofske teme malo pisalo i to, kako Ciceron smatra, nedovoljno ozbiljno.⁶⁷⁴ Kaže da postoji jedna grupa ljudi koja želi da bude nazivana filozofima i koja je napisala mnogo filozofskih knjiga na latinskom. Međutim, sami autori su za svoja dela rekli da su pisana bez stilizacije i ukrasa, bez sistematičnosti i logičkog sleda, stoga ih nije ni čitao.⁶⁷⁵ Ciceron ovde misli na epikurejca Gaja Amafinija i njegove nastavljače, čiji spisi su stekli popularnost među čitaocima, bilo što su im takva pisanja bila prijemčiva ili pak što slične literature na tu temu nije ni bilo pa su čitali ono što im je jedino bilo dostupno.⁶⁷⁶

⁶⁷¹ Glucker, 2015, 40.

⁶⁷² Rawson, 1994, 236.

⁶⁷³ Davies, 1971, 119.

⁶⁷⁴ *Tusc.* 1. 5.

⁶⁷⁵ *Tusc.* 2. 7.

⁶⁷⁶ *Tusc.* 4. 6.

Treba istaći da se Ciceron služio grčkim jezikom kako u pisanoj, tako i u usmenoj formi.⁶⁷⁷ Kao što smo već rekli, znamo da je tim jezikom govorio pred Senatom u Sirakuzi, i na Rodosu kod učitelja retorike Molona, koga je svojom umešnošću zadivio. Kako Rouz kaže, Ciceron je odlično govorio grčki,⁶⁷⁸ a Adams ističe da je umeo da piše na nivou književnog grčkog jezika.⁶⁷⁹ Gajt dodaje da je za Cicerona grčki jezik predstavljao mnogo više od samog instrumenta obrazovanja i da njegovi rani prevodi svakako premašuju školsko bavljenje tim jezikom.⁶⁸⁰

Noel Putnik napominje: „Treba reći i to da 'grčki jezik' o kome govorimo nije bio jedinstven i kompaktan jezički fenomen: homerski grčki bio je, takoreći, jezik za sebe, Ksenofontov klasični atički nešto drugo, a govorni grčki Ciceronovog doba nešto, opet, gotovo sasvim treće, kako na morfofonološkom, tako i na sintaksičkom i semantičkom planu. Otvara se, dakle, pitanje kojim su to grčkim jezikom vladali obrazovani Rimljani. Oni su na studijama izučavali klasike, ali to nije bio jezik kojim su se mogli lako sporazumevati na ulicama Atine ili Soluna. Za Cicerona i Atika znamo da su svojim znanjem i obrazovanjem uspeali da obuhvate čitav taj raspon u viševjekovnom razvoju grčkog jezika, ali se njihov slučaj svakako ne može uzeti kao prosečan. Slučaj Rimljanina koji tečno govori grčki, ali slabo stoji sa njegovom klasičnom pisanom varijantom, mogao bi biti mnogo češći.“⁶⁸¹

Jedan od prvih Ciceronovih literarnih radova je prevod Aratovog spisa *Phaenomena*, od koga je ostalo oko pet stotina stihova, i još stotinu sačuvanih što u kasnijim Ciceronovim delima, što kod potonjih latinskih gramatičara.⁶⁸² Zna se da je preveo Platonov spis *Protagora*, od kojeg je sačuvana nekolicina fragmenata, i *Timaj*, od kojeg je poveći deo sačuvan, kao i Ksenofontov spis *O ekonomiji*.⁶⁸³ Kučinskiene zaključuje da su Ciceronovi prevodi sa grčkog imali veliki uticaj na potonje istraživače na ovom polju.⁶⁸⁴ Prema Glakerovom mišljenju, Ciceronovi prevodi su od velikog značaja za zapadnu civilizaciju jer je određene grčke termine

⁶⁷⁷ Kruck, 2008, 19–20. Baldwin ističe da postoji oko dvadeset adresata kojima je Ciceron u pismima pisao i po koji red na grčkom: Baldwin, 1992, 2.

⁶⁷⁸ Rose, 1921, 92.

⁶⁷⁹ Adams, 2003, 13, f. 42.

⁶⁸⁰ Guite, 1962, 143.

⁶⁸¹ Putnik, 2009, 37.

⁶⁸² Glucker, 2015, 37.

⁶⁸³ Balsdon, 1979, 46.

⁶⁸⁴ Kučinskiene, 2012, 75.

preveo na latinski i ostavio ih u nasleđe mnogim jezicima.⁶⁸⁵ Plutarh nam o tome svedoči: „Posle toga, pošto je upravljanje državom prešlo u ruke jednog čoveka, Ciceron se povukao iz političkog života i bavio se poučavanjem omladine koja je bila željna filozofije. Pa kako je ta omladina bila iz najuglednijih i prvih porodica, Ciceron je svojim saobraćanjem s njima ponovo dolazio gotovo do najveće moći u Rimu. Osim toga, dovršavao je svoje filozofijske dijaloge i prevodio, i za svaki helenski pojam u oblasti dijalektike i filozofije o prirodi tražio latinski naziv. Jer Ciceron je, kako kažu, bio onaj koji je za helenske izraze *ἡ φαντασία* (mašta), *ἡ ἐποχή* (ustezanje), *ἡ συγκατάθεσις* (pristanak), *ἡ κατάληψις* (pojam), *τὸ ἄτομον* (atom), *τὸ ἀμερές* (bez delova), *τὸ κενόν* (praznina) i za mnoge druge najpre i najbolje našao latinske izraze, učinivši ih razumljivim i skladnim što metaforama što opet drugim srodnim izrazima.“⁶⁸⁶ Ovom spisku pridodajemo važne termine poput *qualitas*, koji je kalkirao prema Platonovom neologizmu *ποιότης* (kakvoća), kao i izraz *moralis philosophia* za grčko *ἥθος*.

U prethodnom pregledu termina nismo uvrstili oko stotinu pominjanja termina *Graecus* iz jednog razloga. Naime, Ciceron je uvodio latinsku filozofsku leksiku prema modelu „ja to zovem ovako, a Grci zovu/na grčkom se kaže (*Graeci vocant/graece*) ovako“. Glaker je to izrazio formulom: „I call X what the Greeks call Y.“⁶⁸⁷ Ovakve formulacije nalazimo u retorskim i filozofskim spisima, a najviše ih je u spisu *Topica*, gde drukčije upotrebe termina *Graecus* od ove pomenute nema. Kada uvodi nova jezička rešenja, on to uglavnom čini uz dodatna pojašnjenja date reči.

Uzevši sve rečeno u obzir, možemo sa sigurnošću tvrditi da Ciceron nije bio površni poznavalac grčkog jezika, naprotiv. Sudeći prema zastupljenosti grčkih reči, izraza i citata u Ciceronovom celokupnom opusu,⁶⁸⁸ reklo bi se da je grčki bio stalno prisutan u njegovom intelektualnom radu.

Iako je bio svestan svog pionirskog rada na polju filozofije i ogromnih dostignuća Grka na tom polju, Ciceron je smatrao da se u mnogim slučajevima određeni filozofski pojmovi bolje izražavaju latinskim nego grčkim terminima. Borio se protiv uvreženog mišljenja da je latinski

⁶⁸⁵ Glucker, 2015, 37.

⁶⁸⁶ Plut. *Cic.* 40; M. Đurić (prevod i komentar) *Plutarh, Slavni likovi antike*, Dereta, Beograd, 2002, 135. Latinski termini za pomenute grčke su: *ἡ φαντασία* – visum; *ἡ ἐποχή* – retentio; *ἡ συγκατάθεσις* – adsentio; *ἡ κατάληψις* – comprehensio, *τὸ ἄτομον* – individuum; *τὸ ἀμερές* – u Ciceronovom sačuvanom korpusu nema odgovarajućeg latinskog ekvivalenta; *τὸ κενόν* – vacuum.

⁶⁸⁷ Glucker, 2015, 38.

⁶⁸⁸ V. Rose, 1921.

jezik siromašan,⁶⁸⁹ i isticao da je bogatiji od grčkog.⁶⁹⁰ Govorio je da Rimljani sa većom preciznošću imenuju određene stvari i pojave.

Na primer, *divinatio* je podesnija reč za dar proroštva nego *μαντική* jer upućuje na božansko, dok u grčkom vodi poreklo od reči *μανία* što znači bes (*furor*). U spisu *Tusculanae disputationes* Ciceron kaže da istom tom rečju Grci označavaju i duševne bolesti, te ističe da Rimljani preciznije razlikuju slabost uma koju nazivaju *insania* nasuprot besu, bešnjačenju, pomami, koje određuju pojmom *furor*. Zaključuje da bi i Grci takvu podelu napravili, ali nemaju odgovarajuće reči kojima bi to izrazili. Slično prethodnom, skrenuo je pažnju čitalaca na to da Grci nemaju različite reči za *dolor* i *labor* već i jedno i drugo označavaju imenicom *πόνος*. Takođe, imenica *convivium* bolje opisuje zajedništvo onih koji učestvuju na gozbama nego reči *συνπόσιον* ili *συνδείπνον*. Koliko je Ciceron bio u pravu iznoseći ovakve stavove, teško je prosuditi. Možemo samo skrenuti pažnju na neke očiglednosti, a to je da Grci rečju *ἄλγος* označavaju bol (*dolor*). Ciceron „siromašnost“ grčkog dokazuje time što, prema njegovom mišljenju, taj jezik nema prave sinonime za određene latinske reči, pa tako ističe da Grci nemaju odgovarajući ekvivalent u svom jeziku za reč *vultus* (izraz lica), iako su svesni njegove uloge u neposrednoj komunikaciji.⁶⁹¹

Takođe, Grci nemaju paralele za latinske reči *frugi* i *frugalitas*.⁶⁹² Trouard to objašnjava time što su pomenute reči Rimljani koristili da opišu svoje pretke i vrlinu koja je njima bila svojstvena, pa je vremenom došlo do sužavanja značenja tih reči koje nije moglo biti preneto u bilo koji drugi jezik sa istom preciznošću.⁶⁹³ Podsetimo se prideva *ineptus*, čiji prevod nismo mogli naći u grčkom. Trouard kaže da je dovoljno pogledati Ciceronovo objašnjenje tog prideva i shvatiti zašto se jednom rečju ne može prevesti na bilo koji jezik.⁶⁹⁴ Kao što smo već rekli, nisu svi rimski pisci delili Ciceronov stav o leksičkom bogatstvu latinskog jezika. Da je suprotno mišljenje preovladavalo, imamo nekoliko potvrda. Seneka Retor je rekao da se u

⁶⁸⁹ *Fin.* 1. 10: *sed ita sentio et saepe disserui, Latinam linguam non modo non inopem, ut vulgo putarent, sed locupletiore[m] etiam esse quam Graecam.* *Caec.* 51: *...nostra lingua, quae dicitur esse inops.*

⁶⁹⁰ *Fin.* 1. 10; 3. 5; *N. D.* 1. 8; *Tusc.* 3. 10.

⁶⁹¹ *Leg.* 1. 27.

⁶⁹² *Tusc.* 3. 16.

⁶⁹³ Trouard, 1942, 57.

⁶⁹⁴ Trouard, 1942, 58. *De Or.* 2. 17: *quem enim nos ineptum vocamus, is mihi videtur ab hoc nomen habere ductum, quod non sit aptus, idque in sermonis nostri consuetudine perlate patet; nam qui aut tempus quid postulet non videt aut plura loquitur aut se ostentat aut eorum, quibuscum est, vel dignitatis vel commodi rationem non habet aut denique in aliquo genere aut inconcinnus aut multus est, is ineptus esse dicitur.*

slučaju kada Gaj Albucije besedi niko ne može žaliti na siromaštvo (*inopia*) latinskog jezika.⁶⁹⁵ Lukrecije je govorio o siromašnosti (*egestas*) maternjeg jezika, a Seneka Filozof je diskutujući o Platonovoj filozofiji ukazao na nedostatak latinske leksike – *verborum pauperitas, immo egestas*.⁶⁹⁶ Štaviše, Seneka Filozof je davao prednost grčkom jeziku što se vokabulara tiče.⁶⁹⁷ Isto mišljenje delili su i Kvintilijan,⁶⁹⁸ Laktancije⁶⁹⁹ i Boetije, koji kaže da Ciceron nije u pravu kada govori o leksičkim nedostacima grčkog jezika.⁷⁰⁰

Ciceron ističe prednost latinskog jezika na osnovu bogatstva njegovog leksičkog fonda, ali grčkom priznaje veću mogućnost stilizacije teksta. No ipak, daje savete rimskim govornicima kako mogu iskoristiti prednosti svog maternjeg jezika – *koristimo se izvrsnošću naših reči pre nego lepotom grčkih*.⁷⁰¹ Kvintilijan, svestan superiornosti grčkog, govori o tome kako rimski govornici mogu nadomestiti nedostatke svog maternjeg jezika – *ako ne možemo biti tako prefinjeni, budimo odvažniji; ako smo pobedjeni suptilnošću, pobeđujemo ozbiljnošću; ako je osobenost na njihovoj strani, nadmećimo se bogatstvom izraza*.⁷⁰²

Kao što smo videli, Ciceron je često govorio o položaju latinskog jezika u samom Rimu. Kako kaže, postojali su oni koji su govorili da mrze latinske knjige, pa se Ciceron pita zašto ne odobravaju da se o ozbiljnim temama piše na tom jeziku, a rado čitaju drame doslovno prevedene sa grčkog. Čini se da to neodobravanje nije bilo vezano samo za latinsku filozofiju već i za celokupnu književnost pisanu na tom jeziku. Pomenuti Gaj Memije dobro je poznavao

⁶⁹⁵ Sen. *Contr.* 7. praef. 3: *non posses de inopia sermonis latini queri cum illum audire.*

⁶⁹⁶ Lucr. 1. 832: *concedit nobis patrii sermonis egestas*; 1. 139; 3. 260; Sen. *Ep.* 58, 1: *Quanta verborum nobis paupertas, immo egestas sit, numquam magis quam hodierno die intellexi. Mille res inciderunt, cum forte de Platone loqueremur, quae nomina desiderarent nec haberent, quaedam vero cum habuissent fastidio nostro perdidissent.*

⁶⁹⁷ Sen. *Dial.* 1. 4. 2: *Cetera quae pluribus apud Graecos nominibus in species iram distinguunt, quia apud nos vocabula sua non habent, praeteribo.*

⁶⁹⁸ Quint. *Inst.* 12. 10. 34: *Itaque tanto est sermo Graecus Latino iucundior, ut nostri poetae, quotiens dulce carmen esse voluerunt, illorum id nominibus exornent. His illa potentiora, quod res plurimae carent appellationibus, ut eas necesse sit transferre aut circumire: etiam in iis, quae denominata sunt, summa paupertas in eadem nos frequentissime revolvit: at illis non verborum modo, sed linguarum etiam inter se differentium copia est.*

⁶⁹⁹ Lact. *Inst.* 4. 8. 1: *sed melius, inquit, Graeci λόγος dicunt, quam nos verbum sive sermonem. λόγος enim et sermonem significat et rationem, quia ille est et vox et sapientia Dei.*

⁷⁰⁰ Boëth. *Contra Euty.* 3. 55: *Neque enim verborum inops Graecia est, ut Marcus Tullius alludit.*

⁷⁰¹ *Or.* 164: *bonitate potius nostrorum verborum utamur, quam splendore Graecorum.*

⁷⁰² Quint. *Inst.* 12. 10. 36: *non possumus esse tam graciles, simus fortiores, subtilitate vincimur, valeamus pondere, proprietates penes illos est certior, copia vincamus.*

grčku književnost, ali za latinsku, najblaže rečeno, nije mario – *fastidiosus sane Latinarum*. Očigledno je postojao deo obrazovanih Rimljana koji je smatrao da latinski jezik nije podesan za ozbiljne teme poput filozofskih, ali i književnost uopšte. Ciceron je pak istakao da je njegova dužnost da filozofiju približi svom narodu i da na latinskom jeziku ostavi rasprave o ozbiljnim i značajnim temama. Kako Žizela Strajker ističe, Ciceron je prvi od obrazovanih Rimljana pokazao veliku zainteresovanost i ozbiljnu posvećenost filozofiji, i pošto je bavljenje filozofijom za njega predstavljalo više od intelektualne dokolice i moralne podrške u vreme privatne i političke krize, nastojao je da je učini sastavnim delom rimske kulture.⁷⁰³

Prema tvrdnji Valerija Maksima, stari magistrati su sa Grcima uvek govorili na latinskom jeziku.⁷⁰⁴ To je bio način da pokažu nadmoć rimskog naroda i da podignu status latinskog jezika. Valerije tvrdi da su Grcima oduzeli mogućnost da opširno govore time što su bili primorani da sa Rimljanima komuniciraju uz pomoć prevodioca. Tako je bilo ne samo u Rimu, već i u Grčkoj i Aziji. Da se situacija nije značajno promenila u Ciceronovo vreme, svedoči podatak da je i on bio kritikovan što je na Siciliji pred Senatom govorio grčkim jezikom.

Ciceron je bio protiv korišćenja grčkog jezika u latinskom tekstu, i takozvanu praksu *code-switching*-a osuđuje u više navrata.⁷⁰⁵ Čak je i novim latinskim rečima davao prednost u odnosu na grčke. Petrohilos kaže da Varonova izjava u spisu *Academica* sadrži elemente lingvističkog nacionalizma. Naime, Varon traži izvinjenje za uvođenje novih reči u obrazlaganju doktrine filozofa Antioha, pa iako mu sagovornici daju slobodu da se koristi i grčkim rečima, on ističe da će se svim snagama truditi da govori latinski – *enitar ut Latine loquar*.⁷⁰⁶

⁷⁰³ Striker, 1995, 54.

⁷⁰⁴ Val. Max. 2. 2. 2: *Magistratus vero prisci quantopere suam populique Romani maiestatem retinentes se gesserint hinc cognosci potest, quod inter cetera obtinendae gravitatis indicia illud quoque magna cum perseverantia custodiebant, ne Graecis umquam nisi latine responsa darent. quin etiam ipsos linguae volubilitate, qua plurimum valent, excussa per interpretem loqui cogebant non in urbe tantum nostra, sed etiam in Graecia et Asia, quo scilicet Latinae vocis honos per omnes gentes venerabilior diffunderetur. nec illis deerant studia doctrinae, sed nulla non in re pallium togae subici debere arbitrabantur, indignum esse existimantes inlecebris et suavitati litterarum imperii pondus et auctoritatem donari.*

⁷⁰⁵ Adams, 2005, 19; *Off.* 1. 3: *ut enim sermone eo debemus uti qui notus est nobis, ne ut quidam Graeca verba inculcantes iuro optimo rideamur... Tusc.* 1. 15. M: *dicam, si potero, Latine. scis enim me Graece loqui in Latino sermone non plus quam in Graeco Latine. A: et recte quidem.*

⁷⁰⁶ Ac. 1. 24–25.

Petrohilos smatra da Ciceronovi pokušaji da dokaže superiornost latinskog otkrivaju njegovu reakciju na iminentnu pretnju od potpune dominacije grčkog jezika u domenu kulture, kao i na stav njegovih sugrađana koji su bili spremni da takvu dominaciju prihvate ili čak podrže.⁷⁰⁷ Trauard je pak smatrala da su pomenute Ciceronove izjave zasnovane na etničkim predrasudama koje su se izrodile iz osećanja superiornosti celokupnog rimskog naroda u odnosu prema drugima.⁷⁰⁸

Naše mišljenje je da su oba autora delimično u pravu. Naime, kao što smo videli, Ciceron je često isticao moralnost, herojstvo i vojničke uspehe Rimljana. Njegova želja da parira Grcima u domenu kulture i književnosti svakako je neupitna. Sa druge strane, bio je svestan koliko je rimska književnost u odnosu na grčku i dalje u razvoju čak i u njegovo doba, ne uzimajući u obzir sopstveni doprinos. Preciznije govoreći, naš stav je da Ciceron želi da pokaže da latinski jezik ima odgovarajući vokabular za izražavanje filozofskih pojmova. On ističe superiornost latinskog jezika, ne zato što je zaista smatrao grčki manje podesnim za diskusiju o filozofskim temama, što bi sa njegove strane bilo neozbiljno s obzirom na autoritet koji grčkim autorima priznaje, već kako bi pokazao da su latinski kao jezik i Rimljani kao autori dorasli svakom literarnom zahtevu. Rimska filozofija je tek nastajala sa Ciceronom i bio je svestan da mora ukazati na potencijal latinskog jezika, a pre svega razbiti predrasude među Rimljanima koje su, kao i svaku novinu, pratile stvaranje filozofije na tom jeziku. Takođe smatramo da nije bilo prevelike pretnje od dominacije grčkog jezika u latinskoj kulturi, jer je ona već bila dovoljno izgrađena da ne bude ugrožena. Isticanje superiornosti latinskog predstavlja samo metod kojim Ciceron nastoji da osnaži filozofsku književnost u Rimu. Kako su Rimljani, kao što je Trauard istakla, u svemu težili da imaju prevlast, onda ne treba da nas čude izjave zasnovane na stavu „*hoc nostri melius*“. Insistiranje na superiornosti latinskog u odnosu na grčki treba pripisati Ciceronovom patriotizmu, pre nego njegovom objektivnom stavu i kritičkom razmišljanju o odnosu između ova dva jezika.

Volas-Hadril iznosi svoj stav da su Rimljani u grčkoj kulturi videli i priliku i pretnju.⁷⁰⁹ Reklo bi se, priliku za razvoj svog društva i kulture, a pretnju postojećoj tradiciji i izgrađenim vrednostima. Često proterivanje grčkih intelektualaca, retora i filozofa iz Rima i suprotstavljanje grčkom uticaju, uzmimo za primer Katona, očigledni su pokazatelji te pretnje. Sa druge strane, možda je Ciceron više nego bilo ko drugi bio svestan prilike za lični i kolektivni

⁷⁰⁷ Petrochleios, 1974, 30.

⁷⁰⁸ Trouard, 1942, 60.

⁷⁰⁹ Wallace-Hadrill, 1988, 225.

intelektualni napredak. Te prilike je koristio, a pretnju nije zanemarivao, te je uspješno balansirao između patriotizma i filhelenstva.

Treba istaći još jednu opštepoznatu činjenicu, a to je da Rimljani nisu potiskivali grčki jezik. Naime, u zemljama u kojima žive ljudi različitih nacionalnosti jezik ima veliki značaj. Vladajuća sila uvek smatra svoj jezik superiornijim i često je netolerantna prema jezicima potčinjenih naroda. Rimljani su proširili latinski jezik na srodne italske narode, ali i na iberijska i keltska varvarska plemena i to ne nasilnim putem već osnivanjem rimskih kolonija, garnizona, uspostavljanjem rimskog prava.⁷¹⁰ Latinski jezik smatran je jezikom prestiža, koji omogućava određene privilegije i lakšu komunikaciju, i bio je često rado usvajan od strane potčinjenih zajednica.⁷¹¹

Položaj latinskog jezika u prvom veku pre n. e. Noel Putnik ovako opisuje – „Etnolingvistička mapa rimske države bila je već u Ciceronovo doba izuzetno složena. Da se u državi koja se prostirala od Hispanije do maloazijske Kilikije i od Egipta do Galskog kanala (Lamanš) nije govorio jedino latinski, samo po sebi se razume. Masa pokorenih naroda i plemena, sa svim svojim dijalektima i njihovim podvarijantama, tvorila je šaroliku smešu jezika kroz koju se latinski dugo i teško probijao, uspostavljajući svoje prisustvo i uticaj u različitim zemljama sa različitim uspehom. ... Čak ni Italija nije cela govorila latinskim, premda je on u Ciceronovo doba već u dobroj meri što istisnuo što apsorbovao ostale italske i neitalske jezike. ... Jasno je da se latinskim jezikom, u većoj ili manjoj meri, morao služiti znatan deo podaničnog življa, u prvom redu oni koji su bili u stalnom dodiru sa državnom administracijom, vojskom ili trgovcima, te robovi i stranci doseljeni u Rim, ali su i mnogi Rimljani trajno vezani za pojedine provincije učili jezik lokalnog stanovništva ne bi li lakše obavljali svoje poslove. Ova lingvistička šarolikost jedna je od temeljnih kulturnih odlika rimske države i obilno je posvedočena u književnim i epigrafskim izvorima.“⁷¹²

Grčki jezik bio je prilično rasprostranjen s obzirom na mnoštvo kolonija koje su Grci osnivali po čitavom Mediteranu, a njime su se sporazumevali i mnogi drugi narodi. Grčki nije bio samo *lingua franca* antičkog doba već i jezik nauke i obrazovanja. Bio je ravnopravan sa latinskim u mnogim gradovima Italije, Sicilije, Španije, Galije. Mnogi gradovi, poput Kanuzije,

⁷¹⁰ Kampmeier, 1921, 244–245; Rochette 1997.

⁷¹¹ Adams, 2003, 188–189.

⁷¹² Putnik, 2009; 33–34.

bili su *bilinguis*.⁷¹³ Rimski upravnici su u Maloj Aziji donosili sudske odluke na grčkom, čak na nekoliko dijalekata.⁷¹⁴ Administracija je u istočnim provincijama vođena na tom jeziku, kao i samo upravljanje vojskom.⁷¹⁵ Doduše, ima pojedinačnih primera, tj. anegdota, na primer da je Tiberije zabranio vojniku da svedoči na grčkom,⁷¹⁶ a Klaudije je izbrisao sa spiska sudija i oduzeo pravo građanstva jednom uglednom čoveku iz Grčke jer nije znao latinski jezik.⁷¹⁷ Kako Adams piše, u Egiptu su određena dokumenta rimskih građana morala biti na latinskom, a naročito uverenje o rođenju tj. poreklu, kao i testament, čak i ako oni sami nisu govorili latinski.⁷¹⁸ On pak zaključuje da nije postojala nikakva zakonska obaveza da građani moraju učiti latinski jezik, ali da je bilo poželjno i praktično da ga znaju.⁷¹⁹

Za tvrdnju Valerija Maksima da su rimski magistrati uvek upotrebljavali latinski jezik u obraćanju Grcima, Adams kaže da je ne možemo uzeti zdravo za gotovo, jer postoji mnoštvo dokaza da je grčki bio korišćen u takvim situacijama.⁷²⁰ Latinski jezik nikada nije sistemskim i zakonskim putem nametan Grcima, ali su Rimljani korišćenjem svog maternjeg jezika u datim situacijama pokazivali svoju političku moć; iako je njihov jezik bio mnogima nerazumljiv, njegova upotreba imala je simboličan značaj. Noel Putnik govori da su „rimski imperijalni ponos i blaga senka inferiornosti doveli do uspostavljanja svojevrsne zabrane upotrebe grčkog jezika kao takvog u javnom diskursu, bilo pojedinačnom ili literarnom,“ sa napomenom da je „u komediji i satiri grčki jezik donekle imao pristupa (npr. kod Plauta ili Lucilija), ali se on tamo javlja kao izražajno svojstvo likova grčkog porekla i time je jasno ograničen.“⁷²¹

Ambivalentan stav Rimljana prema Grcima izražen je i kroz Ciceronov odnos prema grčkom jeziku.⁷²² On u filozofskim i retorskim spisima grecizme i čiste grčke reči koristi neutralno, kao tehničke termine, iako se trudi da prednost dâ latinskim rečima ukoliko odgovarajuće postoje. Grčke reči su retke u njegovim govorima i korišćene su uglavnom ironično ili da izazovu prezir prema osobama naklonjenim „grčkom načinu života“, dok u

⁷¹³ Hor. *Sat.* 1. 10. 30.

⁷¹⁴ Kampmeier, 1921, 245.

⁷¹⁵ Adams, 2003, 186.

⁷¹⁶ Suet. *Tib.* 71; Dio. 57. 15. 2.

⁷¹⁷ Suet. *Claud.* 16. 2.

⁷¹⁸ Adams, 2003, 186–188.

⁷¹⁹ Adams, 2003, 188.

⁷²⁰ Adams, 2003, 198.

⁷²¹ Putnik, 2009, 38; 38. nap. 5.

⁷²² Adams, 2003; Rose, 1921; Putnik, 2009.

pismima, prevashodno upućenim Atiku, grčki jezik ima višestruki značaj i ulogu. Jezički purizam jedna je od glavnih odlika Ciceronovih govora, a sa druge strane intimna prepiska obiluje grčkim rečima i izrazima; ukupno ih je oko osamsto pedeset.⁷²³ Stil zaključuje da upotreba grčkog kod Cicerona predstavlja dve faze uticaja Grka na Rimljane: prirodna upotreba malog dela grčkog vokabulara (u vidu pozajmljenica, kojih je bilo oko osam hiljada u latinskom jeziku) i slobodna upotreba jezika u svakodnevnoj komunikaciji.⁷²⁴

Kako nam Svejn prenosi, Stil navodi nedostatak leksike latinskog jezika kao jedan od razloga Ciceronove frekventne upotrebe grecizama, dok Font smatra da je kratkoća tj. preciznost grčkih termina motivisala slavnog govornika da ih koristi u svojim spisima.⁷²⁵ Što se tiče upotrebe grčkog jezika u pismima upućenim Atiku, obojica istraživača smatraju da je takvoj literarnoj praksi doprinelo blisko prijateljstvo između adresata i adresanta – Ciceron se osećao slobodnim da koristi grčki. Prema mišljenju Svejna, i sama Atikova ličnost, njegova erudicija, kao i konkretna tema i raspoloženje dvojice korespondenata motivisali su takvu upotrebu.⁷²⁶

Treba istaći da Ciceron, suprotno činjenici da je *utraque lingua eruditus* i njegovim literarnim ukusima što se tiče klasične grčke književnosti, nije oponašao jezik atičkih pisaca klasičnog doba, već grčki jezik poznijeg, helenističkog perioda.⁷²⁷ Ipak, Adams pronalazi u Ciceronovim spisima veliki broj filozofskih, književnih, retorskih, medicinskih i naučnih termina, što odražava jezik visoke grčke kulture.⁷²⁸ *Promena koda* (code-switching) sa latinskog na grčki u književnim tekstovima vezana je za žanr – u istoriografiji, govorništvo i epskom pesništvu gotovo da ove pojave nema, a sporadično je prisutna u Plautovim komedijama, ranim satirama i epistolografiji.⁷²⁹ Najzastupljenija je upravo u privatnoj korespondenciji, i to u pismima upućenim određenim bliskim osobama, kao što su to u

⁷²³ Rochette, 2010, 287.

⁷²⁴ Steele, 1900, 387.

⁷²⁵ Swain, 2002, 138; 138. nap. 17.

⁷²⁶ Swain, 2002, 151.

⁷²⁷ Rose, 1921, 114; Swain, 2002, 146.

⁷²⁸ Adams, 2003, 320.

⁷²⁹ Adams, 2003, 208–309; Hough, 1934, 362: Plaut je, naravno, od početka često upotrebljavao grčke reči kao retorski ukras pri opisu stvari i situacija koje treba da asociiraju na Grčku i grčke navike – nezasitost, kulinarsku i seksualnu, grčka sportska nadmetanja i vežbe...

Ciceronovom slučaju Atik,⁷³⁰ brat Kvint i rob Tiron, a Adams ovakvu raspodeljenost objašnjava ambivalentnim osećajem Rimljana prema Grcima: „Možda su se divili grčkoj kulturi, ali rimska kulturna nesigurnost nije dozvoljavala preterano pokazivanje filhelenstva u javnosti.“⁷³¹ Sa druge strane, upotreba grčkog jezika u latinskom diskursu predstavlja i svojevrstan izraz intimnosti, o čemu su pisali Djubison, Dankel, Džoslin, dok Adams nadograđuje postojeću tezu, dodajući da ta intimnost koja generiše upotrebu grčkog nije zasnovana isključivo na bliskosti i naklonosti već podrazumeva i isti kulturni milje adresata i adresanta, kao i da *promena koda* kod Cicerona i drugih pisaca predstavlja i oblik distanciranja od napisanog i njegove eufemizacije.⁷³² Takođe, pomenuti autori kao motivaciju za upliv grčkog jezika u pismima Atiku navode humor, šalu, Ciceronovu želju da citatima iz grčke književnosti laska kako sebi tako i primaocu, aludirajući na njihovu obrazovanost, ali i da tim izrekama na jedan poseban način oboji to o čemu piše. Budući da nije bilo javnih sistema za slanje pošiljki i pisama, prepiska je lako mogla dospeti u pogrešne ruke, pa je Ciceron grčki jezik koristio i kako bi zaštitio poverljive informacije ili sakrio identitet određenih osoba o kojima govori, pa tako Klodiju često pominje pod Herinim epitetom Βοῶπις.⁷³³

⁷³⁰ Putnik, 2005, 64: „Promena koda kao svesna bilingvalna tehnika uvek podrazumeva izbor, zasnovan na kontekstu, socijalnom i kulturnom miljeu sagovornika, kao i na specifičnim asocijacijama vezanim za svaki jezik. U Ciceronovom slučaju, pokušali smo da pokažemo da je taj izbor, uza sve postojeće društvene tendencije i norme njegovog doba, bio suštinski povezan s ličnošću i pozicijom njegovog vernog prijatelja Atika, kao i sa posebnim odnosom koji su njih dvojica izgradili tokom dugog niza godina.“

⁷³¹ Adams, 2003, 309.

⁷³² Dubuisson, 1992, 193; Jocelyn, 1999, 194; Dunkel, 2000, 128; Adams, 2003, 310.

⁷³³ Adams, 2003, 329–330.

3.5. KONTRADIKTORNOSTI U CICERONOVOM STAVU PREMA GRCIMA

Iz predstavljenog materijala koji smo razvrstali prema relevantnim terminima vezanim za Grke i Grčku možemo videti da je Ciceron često govorio o tom narodu, nekada pozitivno, ali češće sa prezrenjem. Kučinskiene piše da je princip *odi et amo* jasno uočljiv u Ciceronovom odnosu prema Grcima, kako prema savremenim i starim, tako i prema njihovoj umetnosti i književnosti.⁷³⁴ Ta kontradiktornost je najizraženija kada uporedimo Ciceronov potcenjujući stav prema umetnosti koji iznosi u govoru *In Verrem* sa mnogobrojnim pismima upućenim Atiku u kojima ga iznova i iznova moli da u Grčkoj nađe što više statua i umetnina i da ih brzo pošalje njemu u Italiju kako bi ukrasio svoje vile, pre svega vilu u Tuskulu. Kučinskiene iznosi zaključak da Ciceron bira grčka umetnička dela za svoju vilu isključivo kako bi na taj način upotpunio intelektualni prostor Akademije. Iz ove konkretne situacije zapažamo da rimska praktičnost ponovo dolazi do izražaja – Ciceronu ne trebaju statue jer je strastveni kolekcionar koji im se odveć divi, već one imaju svoju konkretnu namenu, da oplemene prostor predviđen za učenje.

Gajt zapaža dve značajne nedoslednosti u Ciceronovom stavu prema Grcima.⁷³⁵ Prvo, mnogo je dugovao grčkoj kulturi, a koristio je svaku priliku da o njoj govori s nipodaštavanjem; drugo, istinski je voleo grčku književnost, a ipak je želeo da može bez nje. Ovu kontradiktornost Gajt objašnjava činjenicom da književnost u Ciceronovo doba nije bila dovoljno prihvaćena u Rimu i da je mnogo Rimljana odbacivalo samu mogućnost postojanja rimske književnosti, dok je Ciceron težio njenoj samostalnosti. Henriks slično govori imajući u vidu čitavo rimsko društvo – „Ne smemo pretpostaviti da je stav Rimljana prema grčkim dostignućima bio jedan te isti: naprotiv, njihovi stavovi su se vremenom menjali, pa i u određenom vremenskom trenutku su se razlikovali, doduše u manjoj meri. Za neke Rimljane grčka dostignuća u umetničkom i intelektualnom životu smatrana su egzemplarnim; za druge, grčka intelektualna i popularna kultura predstavljala je konglomerat pogubnih pretnji po tradicionalne rimske vrednosti – međutim, sredinom drugog veka pre n. e. ovakvo mišljenje je zasigurno počelo da jenjava.“⁷³⁶ Iako je vremenom bio ublažen, sudeći prema rečima Ciceronovog dede, ovaj stav

⁷³⁴ Kučinskiene 2012, 59.

⁷³⁵ Guite, 1962, 157.

⁷³⁶ Henrichs, 1995, 244.

se ni nakon drugog veka pre n. e. nije značajnije izmenio. On je smatrao da su Rimljani poput sirijskih robova, što bolje znaju grčki jezik, to su veće propalice.⁷³⁷

Ciceron je dobro poznao i grčku i rimsku književnost, što se može zaključiti na osnovu citata i osvrtu na književne, mitološke i istorijske junake kojima su njegovi spisi i pisma prožeti. U govorima pak ne želi da se pokaže kao književni ekspert jer bi to ugrozilo njegov autoritet. U retkim slučajevima kada u govoru upotrebljava nekakav literarni sadržaj to čini sa izvesnom zadržkom, distancirajući se od tematike izrazima poput „ja mislim“ ili „čini se“ (*opinor*). Takođe, primetno je odsustvo grčkih citata u govorima, a grčki filozofi se pominju samo u četiri govora.⁷³⁸ Indikativno je da Ciceron nije hteo da pokazuje svoje poznavanje književnosti i jezika naroda koji su Rimljani malo cenili. Iz istog razloga je u govoru *In Verrem* skrivao svoje znanje o grčkoj umetnosti i pravio se da mu je ona potpuna nepoznanica. Međutim, sam Ciceron ističe da izjave koje na sudu iznosi nisu odraz njegovog ličnog mišljenja.⁷³⁹ To je naročito tačno kada je u pitanju Ciceronov odnos prema Grcima i njegova karakterizacija tog naroda koja je u potpunosti zavisila od situacije na sudu. Bez sumnje, najviše negativnih stereotipa u vezi sa Grcima Ciceron je izneo u svojim govorima. U jednom od prethodnih poglavlja pobrojali smo neke od mana koje im pripisuje. Takođe, analizirajući govore primetili smo da je jedan od najefektnijih načina za sticanje političkih poena i prednosti na sudu predstavljanje oponenta kao družbenika i podražavalaca Grka. Na taj način Ciceron diskredituje Pizona, Klodija i Marka Antonija.

Sa druge strane, videli smo da u svom govoru *In Verrem* Ciceron zastupa Grke sa Sicilije, i u tom slučaju ih hvali i poredi sa Rimljanima. Takođe, u govoru *Pro Flacco* Grci iz Apolonije, svedoci Ciceronove strane, predstavljeni su u mnogo boljem svetlu – pripisivane su im tipično rimske karakteristike: *gravitas, rusticitas, labor, parsimonia, diligentia* nasuprot uobičajenim grčkim: *levitas, urbanitas/luxuria, desidia*.

Kao što smo videli, postoje određene kontradiktornosti – Ciceron u nekoliko govora zastupa izrazito negativan stav prema Grcima, ali u govoru *Pro Archia poëta* i u pomenuta dva slučaja izražava pozitivan stav. Ovakav ambivalentan odnos prema grčkom narodu imali su i

⁷³⁷ *De Or.* 2. 265.

⁷³⁸ Dimitrijević, 2007, 19–20.

⁷³⁹ *Clu.* 139: *Sed errat vehementer si quis in orationibus nostris, quas in iudiciis habuimus, auctoritates nostras consignatas se habere arbitratur; omnes enim illae causarum ac temporum sunt, non hominum ipsorum aut patronorum. Nam si causae ipsae pro se loqui possent, nemo adhiberet oratorem: nunc adhibemur ut ea dicamus, non quae nostra auctoritate constituentur, sed quae ex re ipsa causaque ducantur.*

Rimljani. Ciceron se obilato koristio etničkim predrasudama kako bi diskreditovao grčke svedoke, ali se na Grke pozivao kada je trebalo da zastupa prava jednog pesnika. Animizitet prema Grcima je svakako vladao među Rimljanima jer je Ciceron upravo na tim negativnim stereotipima bazirao odbranu Flaka. Sa druge strane, Rimljani su se divili kulturnim dostignućima klasične Grčke, pa je u tom svetlu Ciceron veličao grčkog pesnika Arhiju i samo pesništvo. U zavisnosti od situacije, Grcima su mogle biti pripisane i najgore, ali i najbolje osobine, najsličnije onima kojima se, kako Ciceron kaže, odlikovao rimski narod.

Pošto ih je u govorima i nipodaštavao i veličao, da bismo istražili Ciceronov lični stav o grčkoj kulturi i njenim nosiocima, moramo se okrenuti njegovim filozofskim i retorskim spisima, ali pre svega pismima. Meri Trauard napominje da nas i stavovi izneti u pomenutim spisima mogu odvesti na stranputicu jer je moguće da je u njima povlađivao mišljenju intelektualne elite tog doba.⁷⁴⁰ Stoga pisma predstavljaju najpouzdaniji izvor za donošenje zaključaka o njegovim ličnim preferencijama u odnosu prema grčkoj kulturi.

Atina je kod Cicerona sinonim za govorništvo i lepotu govora. Nezavisno od vrste dela koje piše, priznaje dostignuća tog grada, ali naporedo sa time govori i o situaciji u samom Rimu – izuzetnoj zainteresovanosti za retorsku veštinu i postepenom razvitku ostalih disciplina, poput pesništva i historiografije. Ciceron govori o slavi koju je Atina imala, ali često napominje da je slavno doba Atine prošlo, jer je svojom nebrigom i lenjošću zapustila nauku i obrazovanje. On se osvrće na događaje i ličnosti iz grčke prošlosti, međutim, ne zapostavlja ni primere iz rimske istorije i katkad ističe da su se u pojedinim situacijama njegovi preci pokazali mudrijima od Grka.⁷⁴¹ S obzirom na to da se stavovi o Atini ne razlikuju u zavisnosti od vrste dela koje piše, moglo bi se zaključiti da je Ciceronov odnos prema Atini i Atinjanima jedan te isti, dok odnos prema Grčkoj i Grcima nije tako jednoobrazan.

Iz materijala koji smo u prethodnim poglavljima izložili, evidentno je da Ciceron svoju kritiku Grka ne ograničava samo na govore, već je nalazimo i u onim delima u kojima očekujemo da iskaže svoj lični stav. Pejorativni termin *Graeculi* Ciceron upotrebljava u

⁷⁴⁰ Trouard, 1942, 97.

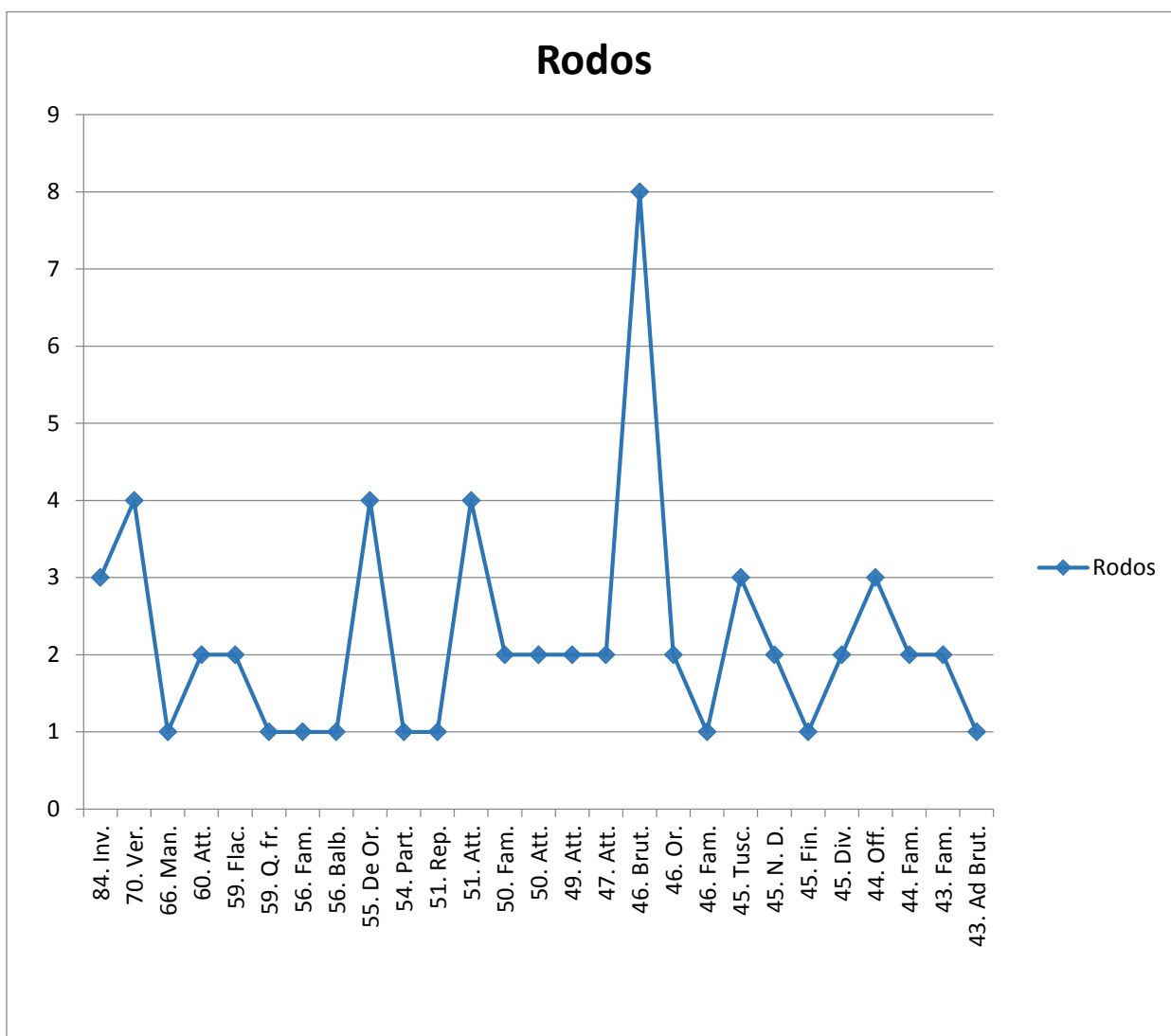
⁷⁴¹ Henrijet van der Blum bavila se upotrebom primera iz grčke i rimske istorije (*exempla*) kod Cicerona. Ona govori da je ta podela bila veoma jasna i da je davao prednost rimskim događajima i ličnostima, što se nameće kao zaključak i iz našeg predstavljenog materijala. Grčka *exempla* su često pomenuta u negativnom kontekstu, a manji broj pozitivnih uglavnom su vezani za prošlost; ti primeri iz grčke istorije neravnomerno su raspoređeni u Ciceronovim spisima (u govorima gotovo da ih i nema) čemu je uzrok publika i kontekst u kome piše. Bloom, 2007, 160.

retorskim i filozofskim spisima, namenjenim užoj, obrazovanijoj publici, ali i u pismima, koja su namenjena pojedincima. Moramo najpre istaći da u poređenju sa govorima i spisima Ciceron najmanje stavova o Grcima, Atinjanima i drugima iznosi upravo u pismima. U njima imamo i isticanje zasluga tog, i za same Rimljane, antičkog naroda, ali i upozorenje na prevrtljivost njihovih potomaka. U govorima preovlađuje negativan stav i prilagođavanje auditorijumu, u kojem je, kako se čini, vladao izvestan animozitet prema grčkom narodu. Sa ciljem da stekne naklonost slušalaca, Ciceron se tim animozitetom koristio u parnicama koje je vodio. Naravno, teško je precizno odrediti kolektivni odnos jednog naroda prema drugom, ali se iz analize Ciceronovih govora može zaključiti da Rimljani nisu visoko cenili Grke, ali da su bili svesni veličine i značaja grčke kulture.

3.6. DIJAHRONIJSKI PRIKAZ UČESTALOSTI ANALIZIRANIH TERMINA U CICERONOVIM DELIMA

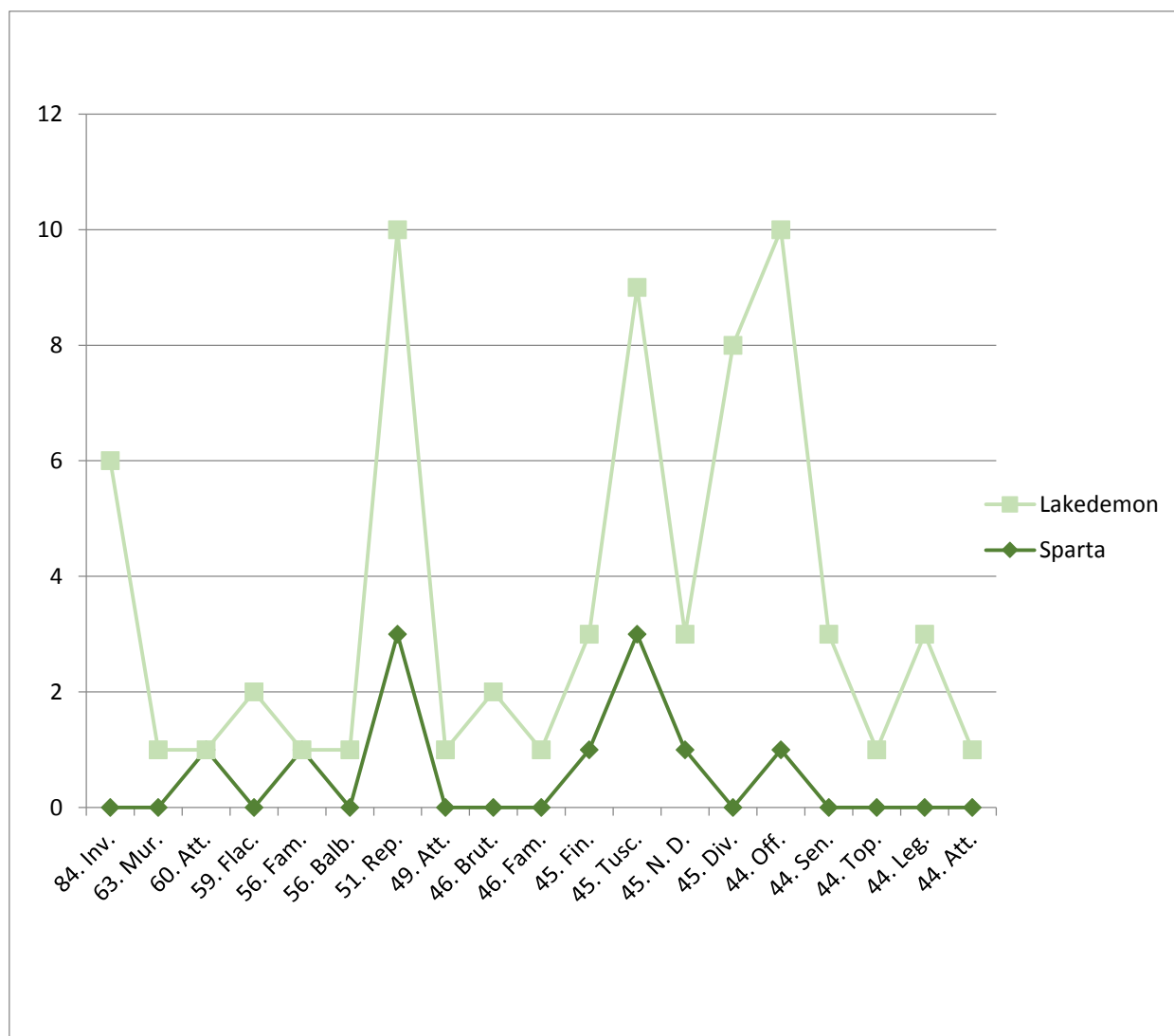
Pošto smo iz više uglova sagledali šta je Ciceron mislio i kako je pisao o Grcima, Atinjanima, Lakedemonjanima i Rođanima, pogledaćemo da li se njegov odnos prema grčkoj kulturi kroz vreme menjao ili je pak bio konstantan od samog početka njegove karijere i prvih dela. Što se Rođana tiče, pominje ih neutralno ili u pozitivnom kontekstu već od retorskog spisa *De Inventione* iz 84. pa sve do poslednjih pisama iz 44. i 43. godine. Rodos najčešće pominje u spisu *Brutus*, što je i očekivano budući da piše o istoriji govorničke veštine i njenim najčuvenijim predstavnicima. Ovo grčko ostrvo bilo je centar retorskog obrazovanja antičkog sveta.

1. grafički prikaz učestalosti toponima Rodos (~60) i pertinentnih termina

Lakedemonjani tj. Spartanci i njihova država takođe su pomenuti u najranijem Ciceronovom spisu *De Inventione*, kao i u poslednjim pismima upućenim Atiku i spisu *De Legibus* iz 44. godine. Pomenuti toponimi i pripadajući etnonimi javljaju se u neutralnom ili pozitivnom kontekstu. Najučestaliji su u spisima *De Republica*, *Tusculanae disputationes*, *De Officiis*. Često se rimska država poredi sa lakedemonskom, i pregršt je slavnih primera i istorijskih ličnosti iz Lakedemona na koje Ciceron upućuje kroz svoja dela.

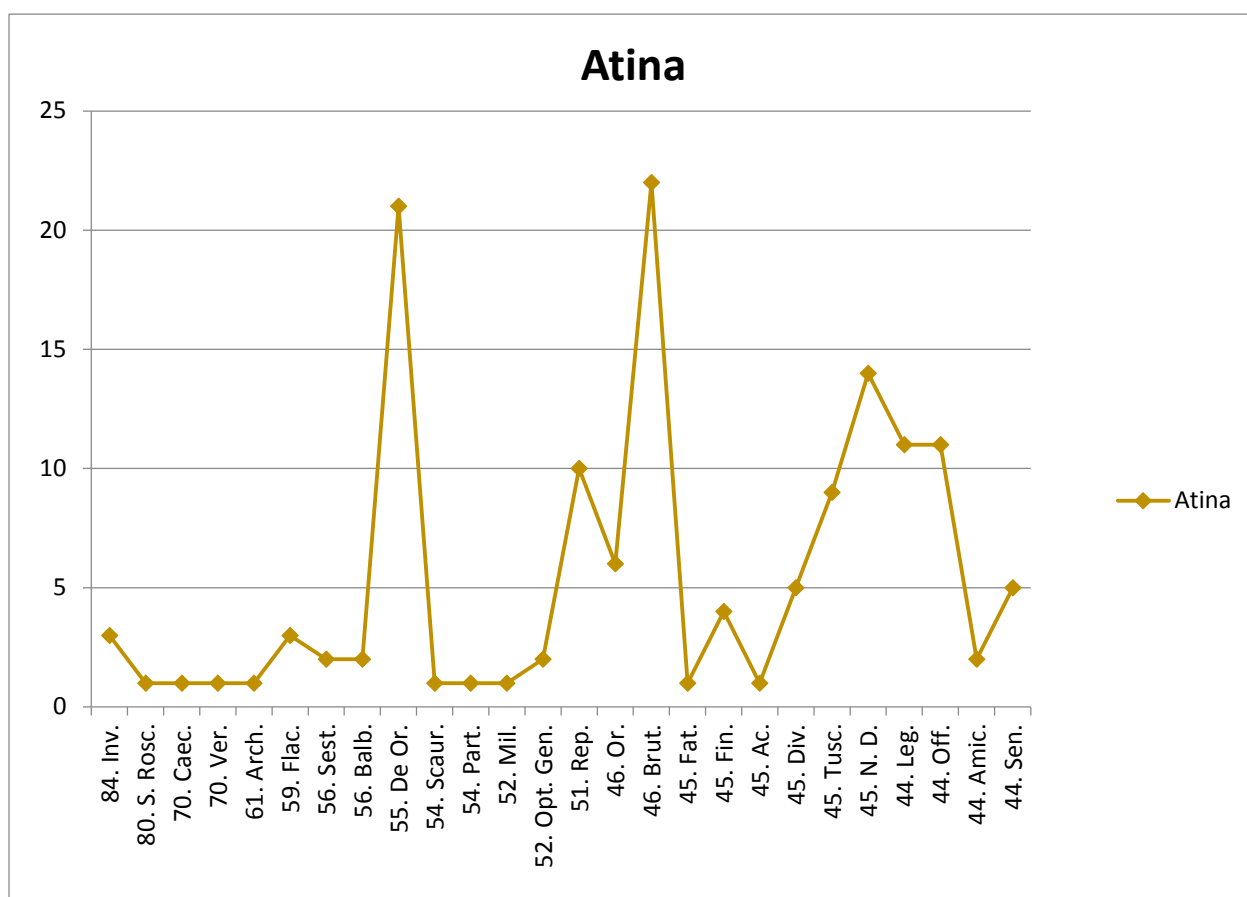
2. grafički prikaz učestalosti toponima Sparta (~11) /Lakedemon (~56) i pertinentnih termina

Etnonim Atina i njeni pertinentni termini konstantno su prisutni kroz Ciceronov opus. Najčešće se javljaju u delima koja se bave besedništvom i državnim uređenjem. Pre svega, to su retorski spisi *De Oratore*, *Brutus*, kao i filozofski spisi *De Republica*, *Tusculanae disputationes*, *De Natura Deorum*, *De Legibus*, *De Officiis*. U govoru *Pro Roscio Amerino*

Ciceron govori o Atini kao najmudrijem polis (prudentissima civitas) zbog zakona koje joj je mudri Solon ostavio; u govoru *In Caecilium* Atinu spominje u kontekstu ozbiljnog bavljenja književnošću. Atina je u svim delima sinonim za besedništvo i za državu sa bogatom istorijom, koje se Ciceron rado seća. Posmatrano hronološki nema oscilacija u konotaciji ovog toponima u Ciceronovim spisima. Tema o kojoj govori nameće učestaliju upotrebu ovog termina, kao i cilj koji želi da postigne. U nekim situacijama poredi slavnu Atinu i mudre Atinjane, kako ih često naziva, sa Rimom, a katkad napominje da je njihova slava opala i da su u određenim stvarima Rimljani bolje postupili.

3. grafički prikaz učestalosti toponima Atina i pertinentnih termina (~141)

Što se tiče etnonima Grk i pripadajućih termina, poput Grčka/grčki, nezahvalno je grafički jednoznačno prikazati njihovu učestalost, kako zbog mnoštva navedenih termina tako i zbog različitih konotacija koje imaju u Ciceronovim spisima. Stoga ćemo samo načelno izneti nekoliko zapažanja o njihovoj upotrebi. Pomenuti termini najučestalije se javljaju u spisu *De Oratore* (cca. 70 puta), *Tusculanae disputationes* i *Brutus* (cca. 50 puta), *De Republica* (cca. 25

puta). Grčka je, kao i toponimi Rodos i Atina, najčešće pominjana u kontekstu govorništva, kao začetnica ove, u antici visoko cenjene discipline. Grčka je takođe izvor značajnih istorijskih primera i istorijskih ličnosti koji su iz perspektive ovog veštog govornika vredni pomena u datim situacijama pred sudom, ali i retorskim i filozofskim spisima. Dijahronijski posmatrano, Ciceronovo poimanje Grka i Grčke nije se progresivno menjalo od pozitivnog ka negativnom, niti je pak išlo suprotnim smerom. Iz analize izdvojenih termina čini se da je Ciceronov odnos prema grčkoj kulturi i svim njenim aspektima koje smo izdvojili konstantan od prvog do poslednjeg spisa u kojima se traženi termini javljaju. Može se zaključiti da je Ciceronov stav prema Grcima permanentno ambivalentan sa svim aspektima koje takva odlika sa sobom nosi, o čemu smo detaljno govorili u prethodnim poglavljima.

4. ZAKLJUČAK

Sudeći na osnovu Ciceronovih spisa, utvrdili smo da je odnos Rimljana prema Grcima i njihovoj kulturi bio veoma kompleksan. Naša analiza pokazuje da je ambivalentnost bila glavna odlika ovog odnosa u Rimu prvog veka stare ere. Ta ambivalentnost zasnivala se na dvojakoj želji Rimljana da sačuvaju sopstveni identitet, ali i da iz grčke kulture preuzmu ono što su smatrali vrednim pažnje.

Naše istraživanje započeli smo analizom toponima *Rhodus*. Treba istaći da ni u jednom od osamdeset javljanja ovo grčko ostrvo nije pomenuto u negativnom kontekstu, već je sinonim za vrhunsku školu govorništva, gde su i rimski mladići dolazili na obuku. Učitelj govorništva Molon često se spominje u vezi sa Rodosom.

Isti frekvencijski indeks kao *Rhodus* imaju zajedno *Lacedaemon* i *Sparta*, s tim da je toponim *Sparta* tj. etnonim *Spartanac* ili prisvojni pridev *spartanski* upotrebljen petnaest puta, a *Lakedemon* tj. neki od pripadajućih termina, šezdeset pet puta. Takođe, ni ovi termini u Ciceronovim spisima nisu upotrebljeni u negativnom smislu, već se ističe disciplina i hrabrost ovog naroda, kako muškaraca i žena, tako i dece. Ciceron često spominje primere iz istorije Lakedemona, ali katkad napominje da su njegovi sunarodnici u prošlosti bolje postupali u određenim sličnim situacijama. Zanimljivo je da naglašava da ovaj polis nikada nije dao nijednog dobrog govornika.

Toponim *Athenae* i njegovi pertinentni termini češće se spominju kroz Ciceronov opus od prethodnih, okvirno dvesta puta. Kroz filozofske i retorske spise Atina je predstavljena kao kolevka učenosti i govorništva. Međutim, Ciceron napominje da je bavljenje naukom u tom gradu zamrlo, i ističe da ugled čitave Grčke zapravo počiva na staroj slavi Atine. Privučeni njenom prošlošću, mladi pak Rimljani je i dalje posećuju u želji za sticanjem znanja. Što se govora tiče, primetno je da Ciceron navodi pozitivne primere iz istorije Atine kada su mu potrebni argumenti *pro*, i izdvojili smo jedan negativan kada traži kontraargumente, što nam pokazuje da je odnos prema tom gradu mogao biti dvojak. Ipak, čini se da je Atina zavređivala pažnju Rimljana, te je predstavljena u pozitivnom kontekstu, uz isticanje njene slavne prošlosti.

Od svih pretraženih termina u ovom radu, toponim *Graecia* i etnonim *Graecus* su najzastupljeniji. U prethodnim poglavljima izdvojili smo najznačajnija mesta, od hiljadu koliko ih okvirno ima u Ciceronovom korpusu. Na osnovu kontekstualne analize uočili smo izrazito ambivalentan stav Rimljana prema Grcima. Međutim, čini se da on proizilazi iz jedinstvenog

uverenja da treba (sa)čuvati rimsku kulturu. Dakle, Rimljani sagledavaju grčke uticaje iz pozicije sopstvenog kulturnog i intelektualnog nasleđa te dolazi do formiranja određenih stereotipa i predrasuda o tom narodu. Pre svega, uočljiva je podela Grka na stare, „dobre“ Grke, i na savremene Grke, među kojima je teško naći pouzdanog čoveka. Stara Grčka je bila nosilac visoke kulture i Ciceron joj priznaje sve zasluge u nastanku mnogih nauka i umetnosti, ističe njenu vojničku slavu i političku snagu. On nedvosmisleno naglašava značaj grčke kulture za svoje obrazovanje i znanja koja poseduje. Stara Grčka puna je uzornih ličnosti i znamenitih događaja kojih se Ciceron sa pijetetom seća, s tim da katkad potencira na primerima iz rimske istorije, često ističući bolje postupke i odluke svoga naroda. Uz stare Grke stoje kvalifikacije da su veliki, slavni, ugledni i poštovani. Sa druge strane, savremena Grčka, koja počiva na svom predašnjem ugledu, nije uspela da očuva i produži slavnu tradiciju negovanja nauka i umetnosti. Ona je, kako Ciceron navodi, uništena razuzdanošću, bezobzirnošću i neumerenom slobodom njenih građana. I starim i savremenim Grcima pripisivani su stereotipi da su brbljivi i skloni raspravi, dok su ovi mlađi u tome daleko neumereniji.

Ineptia je osobina Grka, koja, prema Ciceronovom opisu, podrazumeva neumesnost i netaktičnost u govoru i ponašanju, a grčki narod nije ni svestan te svoje mane u toj meri da za nju nema odgovarajuću reč. Pored toga, videli smo da su Grci, naročito savremeni, okarakterisani kao neozbiljni i prevrtljivi što Ciceron izražava pridevom *levis* i imenicom *levitas*, dok sa druge strane rimski narod karakteriše *gravitas*, te su Rimljani, nasuprot Grcima, *homines graves*. Osobine Grka su još i *luxuria* – rasipništvo i raskalašnost, *desidia* – lenstvovanje, *inconstantia* – nepostojanost, *neglegentia* – nemarnost, *insulsitas* – neukus. Ciceron im priznaje učenost, ali nekada ona prelazi u ispraznost – *erudita vanitas*. Takođe, (azijski) Grci su lažljivi (*fallaces; ingenia ad fallendum parata*), skloni ulagivanju (*ad nimiam adsentationem eruditi*), verolomni, neiskreni (*testimoniorum religionem et fidem numquam ista natio coluit; natio minime in testimoniis dicendis religiosa*). Činjenica da je Ciceron ove predrasude koristio u javnom diskursu govori nam o tome da ovakva karakterizacija grčkog naroda ne predstavlja isključivo njegovo lično mišljenje, već i opšti stav rimskog naroda prema Grcima. Potvrdu za to nalazimo i kod Ciceronovog savremenika Salustija, koji smatra da grčko obrazovanje doprinosi da pojedinac bude snalažljiviji (*versutus*), rečitiji (*loquax*), lukaviji (*callidus*), ali da kod Grka nema vrline (*virtus*), posvećenosti (*vigilantia*) i rada (*labor*). Napadi na osnovu etničke pripadnosti su česti u Ciceronovim govorima i moglo bi se reći da je on kreirao ovaj *topos* u latinskoj retorici, budući da mnogi potonji pisci pripisuju Grcima *levitas* i druge loše osobine.

Pored mnoštva predrasuda i negativnih stereotipa o Grcima koje nalazimo u Ciceronovom opusu, prisutne su i pozitivne kvalifikacije ovog naroda. Rođani su učeni ljudi sa dugom tradicijom u podučavanju retorike. Spartanci su odvažan i hrabar narod sa mnoštvom svetlih primera iz svoje bogate istorije, a na staroj slavi Atine počiva ugled čitave Grčke. Kao što smo videli iz primera, Ciceron u svakoj vrsti svojih spisa, od filozofskih i retorskih, preko govora i pisama naglašava učenost i prosvećenost Grka. On ističe značaj grčke kulture kako za sopstveno obrazovanje, tako i za širenje nauka i umetnosti u Rimu i među drugim narodima. Prema njegovom mišljenju, ogroman je doprinos Grka u razvoju retorike, filozofije, pesništva, historiografije, ali veruje da Rimljani ne bi bili ništa manje uspešni u svim tim disciplinama da su im okolnosti dozvolile da se u isto vreme počnu njima baviti. Budući da je to plodnonosno doba Grčke prošlo, Ciceron vidi priliku da Rimljani preuzmu vodeću ulogu na polju nauka i kulture uopšte. Kao što su negativni stereotipi o Grcima bili prisutni među rimskim narodom, tako vidimo i da su Rimljani bili svesni značaja i dometa stare Grčke (*vetus Graecia*).

Uočili smo, dakle, da se Ciceron često izjašnjava o Grcima kako u negativnom tako i u pozitivnom kontekstu. Kroz našu analizu pretraženih termina primetili smo i često poređenje Grka sa Rimljanima, prevashodno prema suprotnosti. Prema Ciceronovom pisanju, Rimljani su bolji od Grka u mnogim stvarima, od vođenja kućnih i imovinskih poslova do pisanja pravnih i drugih zakona, stvaranja institucija. Rimski običaji i sam način života je, prema njegovom mišljenju, bolji nego grčki. Rimske vrline poput ozbiljnosti (*gravitas*), istrajnosti (*constantia*), hrabrosti (*magnitudo animi*), valjanosti (*probitas*), vernosti (*fides*) često su suprotstavljene grčkim manama kao što su prevrtljivost (*levitas*), rasipništvo (*luxuria*), lenstvovanje (*desidia*) i druge. Katkad nailazimo na Ciceronove komentare da su Rimljani imali mnogo više junaka od Grka, te da su oni bili i mudriji i hrabriji. Iz mnogih već predstavljenih primera sa sigurnošću možemo zaključiti da uspehe Grka na polju nauke i umetnosti Ciceron ne osporava. Međutim, on nalazi načine da i u tom pogledu približi Rimljane Grcima, govoreći da bi dostignuća rimskog naroda bila podjednaka ili čak i veća da su u Rimu bile drugačije okolnosti i da je razvitak pojedinih disciplina krenuo u isto vreme kao kod Grka. Još jedna karakteristika po kojoj se, iz Ciceronove perspektive, Grci i Rimljani razlikuju jeste ta što je grčki narod skloniji dokolici i pisanju; uz to ga karakteriše svojevrsna pasivnost; rimski narod je pragmatičniji i uvek aktivno usmeren na svrsishodnost u svom delanju.

Pored kontrastiranja Rimljana i Grka, Ciceron poredi grčki i latinski jezik. Iako je bio svestan da je njegov maternji jezik mnogo uže rasprostranjen nego grčki, isticao je mogućnosti latinskog jezika. Naime, smatrao je da se i na latinskom jeziku može kvalitetno pisati filozofija

te je sebi u zadatak stavio da rimskom narodu napiše rasprave na velike i ozbiljne teme. Opovrgavajući uvreženo mišljenje da je latinski jezik siromašan, ukazivao je na raznovrsnost i veću preciznost latinskih termina u odnosu na grčke. Bio je protiv *promene koda* u javnom diskursu, dok pak njegova intimna prepiska sa Atikom obliluje grčkim rečima, izrazima i citatima. Uvodio je nove reči u latinski vokabular, ali se služio i grčkim tehničkim terminima koji su se već bili odomaćili u latinskom jeziku.

U Ciceronovom opusu zastupljeno je i diferenciranje Grka na stare i savremene. Stari Grci su većinom pozitivno okarakterisani uz epitete *magni* (veliki), *clari* (slavni), *eruditi* (obrazovani), *prudentes* (mudri), *docti* (učeni). Mnogobrojni su uzori Ciceronu, poput Demostena i Platona, te on o njima i njihovom radu govori sa divljenjem. Grčkom narodu zamera što je odviše govorljiv, ali je ta osobina, kako smatra, mnogo izraženija kod savremenih Grka. Među njima Ciceron nema bliskih poznanika i prijatelja i smatra da su samo retki dostojni svojih slavnih predaka. Savremeni Grci su u svakom pogledu nemarni, ne bave se intelektualnim radom te su nauke u Atini zamrle. Azijski Grci su najviše kritikovani u Ciceronovom opusu – predstavljeni su kao lažljivi, prevrtljivi i potkupljivi.

U naše istraživanje uvrstili smo i termin *Graeculus* budući da ga pojedini rimski pisci koriste u pejorativnom, neutralnom, ili nekom specifičnom kontekstu, npr. kada je u pitanju sorta određenog voća. Kod Cicerona ovaj deminuirani etnonim javlja se šestnaest puta, mahom u govorima, i ima isključivo pejorativno značenje. On ga upotrebljava ironično kada Vera naziva *Grčićem* i učenim čovekom. Uz ovaj deminutiv Ciceron koristi prideve koji upućuju na (pre)veliku učenost i dokolicu – *eruditus*, *otiosus*. Bliski su po značenju i termini *poëta*, *adsentator*. Takođe, dva puta se u kontekstu termina *Graeculus* koristi glagol *philosophari*, koji opet ukazuje na bavljenje naukom. Budući da su ove kvalifikacije grčkog naroda prisutne u govorima, može se izvući zaključak da su ovakvi stavovi o Grcima bili rašireni među rimskim narodom, te se Ciceron njima tendenciozno služi. Smatramo da se preciznije značenje deminutiva *Graeculus* može razumeti ukoliko se uzmu u obzir termini i kontekst u kojima se javlja, te je Grčić neko ko je, za rimski ukus, previše obrazovan, dokon, sklon filozofiji, pesništvu, laskanju. Ciceron eksplicitno iznosi i još jednu osobinu Grčića – a to je da su željni rasprave pre nego li istine – *homines contentionis cupidiores quam veritatis*. U retorskim spisima, deminutiv *Graeculus* dva puta je upotrebljen uz pridev *ineptus*, što nam može poslužiti kao još jedan pokazatelj kako su Rimljani doživljavali Grke. Kao što smo već napomenuli, Isak smatra da je Ciceron prvi put ovaj deminutiv koristio u pejorativnom značenju, a iz prethodno predstavljenih primera vidimo da se u tom kontekstu javlja i kod potonjih pisaca. Za našu temu

nije toliko značajno od kog pisca je takva praksa krenula – moguće je da je Ciceron samo prvi u svojim spisima tim terminom artikulirao stavove o *Grčicima* koji su već vladali među rimskim narodom, te je novi termin zaživio budući da je počivao na postojećim, opštim predrasudama i (negativnim) stereotipima.

Kao što smo iz kontekstualne analize mogli da zaključimo, Ciceronov opus prožet je mnogobrojnim ambivalentnostima izraženim prema Grcima. Za neke od tih, uslovno rečeno, kontradiktornosti i nedoslednosti, može se ponuditi delimično objašnjenje, ako ne odgovor u potpunosti. U mnogim spisima, nezavisno od njihove vrste, ističe se značaj grčke kulture te se sa sigurnošću može tvrditi da su Ciceron, ali delom svakako i rimska (intelektualna) elita bili svesni njene veličine i uticaja. Svoj stav o tome slavni govornik iznosi u nekim od retorskih i filozofskih spisa i u dva prva sačuvana pisma bratu Kvintu. Uzimajući sve te izjave u obzir, kao i žustro istupanje za grčku nauku i književnost u govoru *Pro Archia poëta* zaključujemo da je takvo mišljenje bilo prisutno i među rimskim narodom budući da je Ciceron na tom *prohelenskom* osećanju mogao da zasnuje odbranu pesnika Arhije. Sa druge strane, prisutno je i *antihelensko* raspoloženje, o čemu nam svedoče mnogobrojni primeri, najpre iz Ciceronovih govora, ali i drugih spisa.

Sam Ciceron je dobio široko obrazovanje u grčkom duhu, i od rane mladosti se duboko predao književnom radu te je nazivan filhelenom. Pored toga što iskazuje zasluge grčke kulture i što govori o uticaju koji je ona imala na njega lično i na čitav svet, Ciceron zdušno daje prednost svemu rimskom. On apeluje da se čitaju domaći autori, da se u prevodu čitaju grčka dela, a sam na latinskom izlaže mnoge filozofske teme, ističući potencijal latinskog jezika i stvarajući filozofsku terminologiju na latinskom. Grčka kultura je za njega uzor, ali i takmac koga želi da nadmaši pa poziva i svoje sunarodnike na literarno stvaralaštvo, kako bi postali nezavisni od grčkih autora i grčkih biblioteka. U tom svetlu treba analizirati ambivalentan odnos Cicerona prema Grcima. Njegove izjave o grčkom narodu variraju u svom tonu i intenzitetu u zavisnosti od vrste spisa koji piše i od cilja koji želi da postigne, pa se u govorima koristi i pozitivnim i negativnim stereotipima. Pozitivne osobine Grka u očima Rimljana jesu prosvetćenost, predanost nauci i umetnosti, dok su često negativno okarakterisani kao preterano govorljivi, nemarni, prevrtljivi. Rimljani su cenili intelektualnost i učenost Grka te su im poveravali obrazovanje svoje dece, ali na njih su uglavnom gledali sa prezrenjem i nipodaštavanjem, dok su za stare Grke ipak sačuvali malo više poštovanja.

Ciceronov odnos prema Grcima može izgledati ambivalentno kada se uporede njegove pojedinačne izjave o grčkom narodu, međutim, njegov stav je jedan te isti. Uočljiva je konstanta

da ceni grčku kulturu i stare Grke, čak i pojedine savremene, ali nalazi za shodno da im uputi pokoju kritiku i da naglasi prednosti rimskog naroda i njegovih dostignuća. Koliko je Ciceron bio ponosan na sebe i na svoj intelektualni i politički rad, isto toliko se dičio rimskom kulturom. Čini se da je njegov naglašeni patriotizam najviše generisao negativne stavove o Grcima koje iznosi u svojim spisima, a koji su već svakako postojali među rimskim narodom. Posmatrano iz Ciceronovog ugla, grčku kulturu ne treba ni potcenjivati ni precenjivati. Za Rimljane višeg staleža bilo je bitno da steknu dobro obrazovanje, koje bez poznavanja grčkog intelektualnog nasleđa ne bi bilo potpuno. Međutim, nije bilo uputno razmetati se grčkom učenošću, naročito u javnim nastupima pred rimskom publikom. Ona je bila rezervisana za privatan rad, čijim plodovima bi se mogli koristiti u svom javnom angažmanu, gde rimska praktičnost dolazi do izražaja. Grubo govoreći, grčku kulturu je dobro poznavati i treba se njome koristiti spram potreba rimskog načina života i rimskih običaja. Sa druge strane, posvećenost i bavljenje tuđom kulturom ne treba pojedinca da odvraća od sopstvene, mogli bismo zaključiti iz Ciceronovih stavova prema Grcima.

5. INDICES LOCORUM

Rhodus/Rhodius

Ad Brut.	2. 4. 3.		7. 3. 5.
Att.	2. 1. 2.		11. 1. 3.
	2. 1. 9.		11. 28. 8.
	5. 11. 4.		12. 14. 2.
	5. 12. 1.		12. 14. 3.
	5. 13. 1.		12. 15. 2.
	5. 18. 4.		12. 15. 3.
	6. 7. 2.		12. 15. 5.
	6. 8. 4.	Fin.	2. 8.
	9. 9. 2.	Flac.	100.
	9. 10. 2.	Inv.	1. 47.
	10. 11. 4.		2. 87.
	11. 13. 1.		2. 98.
	11. 23. 2.	Man.	54.
Balb.	30.	N. D.	2. 165.
Brut.	1.		3. 54.
	51.	Off.	3. 50.
	79.		3. 57.
	151.		3. 63.
	245.	Or.	5.
	307.		25.
	312.	Part.	118.
	316.	Q. fr.	1. 1. 33.
De Or.	1. 75.	Rep.	1. 47.
	2. 3.		3. 48.
	2. 217.	Tusc.	1. 111.
	3. 213.		2. 15.
Div.	1. 64.		2. 61.
	1. 68.	Ver.	II 2. 159.
	1. 69.		II 3. 78.
Fam.	2. 17. 1.		II 4. 135.
	4. 7. 4.		II 5. 31.

Sparta

Att.	1. 20. 3.		2. 43.
	4. 6. 2.		2. 58.
Div.	1. 75.	Tusc.	1. 100.
Fam.	5. 12. 7.		1. 101.
Fin.	2. 97.		1. 102.
N. D.	2. 165.		2. 34.
	3. 91.		2. 36.
Off.	2. 77.		2. 37.
Rep.	2. 15.		5. 77.

Lacedaemon

Att.	10. 8. 7. 15. 9. 1.	Off.	1. 64. 1. 76.
Balb.	30.		1. 84.
Brut.	40. 50.		1. 109. 2. 26.
Div.	1. 37. 1. 74. 1. 75. 1. 76. 1. 95. 1. 96. 1. 112. 1. 114. 2. 54. 2. 55. 2. 67. 2. 69. 2. 90.		2. 77. 2. 80. 3. 49. 3. 99. 1. 25. 1. 50. 2. 2. 2. 24. 2. 42. 3. 15. 4. 4.
Fam.	13. 28b 1.	Rep.	20. 59. 63.
Fin.	2. 97.	Sen.	75.
Flac.	63. 100.	Top.	1. 100.
Inv.	1. 35. 1. 55. 1. 69. 2. 69. 2. 96.	Tusc.	1. 101. 1. 116. 2. 46. 2. 59. 5. 42. 5. 77.
Leg.	1. 15. 2. 39. 3. 16.		5. 98. 5. 99.
Mur.	74.		
N. D.	2. 154. 3. 11. 3. 91.		

Athenae/Atheniensis

Ac.	1. 12.		3. 9. 1.
Amic.	7. 87.		4. 17. 1. 5. 10. 1.
Arch.	20.		5. 10. 5.
Att.	1. 5. 3. 1. 9. 1. 2. 1. 2. 3. 7. 1. 3. 8. 1.		5. 11. 4. 5. 11. 6. 5. 12. 1. 6. 1. 24. 6. 1. 26.

	6. 2. 10.		2. 360.
	6. 3. 9.		2. 365.
	6. 6. 2.		3. 43.
	6. 7. 2.		3. 68.
	6. 9. 4.		3. 75.
	7. 1. 1.		3. 138.
	7. 1. 9.		3. 213.
	11. 21. 2.	Div.	1. 37.
	12. 23. 2.		1. 75.
	12. 24. 1.		1. 95.
	12. 32. 2.		1. 111.
	15. 15. 4.		1. 122.
	16. 6. 2.	Div. Caec.	39.
Balb.	12.	Fam.	1. 9. 18.
	30.		2. 8. 3.
Brut.	26.		4. 12.
	27.		6. 4. 5.
	37.		9. 9. 3.
	39.		9. 16. 6.
	41.		12. 16. 1.
	43.		12. 16. 4.
	44.		13. 1. 1.
	45.		13. 1. 3.
	49.		14. 5. 1.
	63.		15. 19. 1.
	130.		16. 21.
	131.	Fat.	7.
	172.	Fin.	1. 8.
	224.		1. 9.
	257.		1. 39.
	258.		5. 4.
	285.		5. 8.
	286.	Flac.	17.
	306.		62.
	315.		64.
De Or.	1. 13.		100.
	1. 45.	Inv.	1. 35.
	1. 47.		1. 63.
	1. 57.		2. 87.
	1. 62.	Leg.	1. 2.
	1. 82.		1. 3.
	1. 85.		1. 42.
	1. 216.		1. 53.
	1. 223.		2. 4.
	1. 232.		2. 28.
	1. 260.		2. 36.
	2. 3.		2. 40.
	2. 56.		2. 41.
	2. 155.		2. 63.
	2. 299.		2. 67.

	3. 26.		1. 44.
Man.	54.		1. 47.
Mil.	80.		1. 68.
N. D.	1. 59.		2. 2.
	1. 63.		2. 59.
	1. 79.		3. 14.
	1. 83.		3. 15.
	1. 85.		3. 25.
	2. 74.		3. 44.
	2. 154.		3. 45.
	2. 165.	Scaur.	3.
	3. 46.	Sen.	1.
	3. 49.		8.
	3. 50.		41.
	3. 53.		43.
	3. 55.		63.
	3. 57.		64.
Off.	1. 1.	Sest.	48.
	1. 75.		141.
	1. 84.	S. Rosc.	70.
	1. 86.	Tusc.	1. 116.
	2. 64.		2. 26.
	2. 86.		3. 38.
	3. 6.		4. 5.
	3. 46.		5. 22.
	3. 48.		5. 91.
	3. 49.		5. 100.
	3. 54.		5. 104.
	3. 87.		5. 108.
	3. 121.		5. 109.
Opt. Gen.	7.	Ver.	II 1. 45.
	13.		II 1. 100.
	19.		II 4. 5.
Or.	23.		II 4. 71.
	25.		II 4. 108.
	27.		II 4. 135.
	31.		II 5. 98.
	105.		II 5. 127.
	151.		II 5. 184.
Part.	118.		
Phil.	1. 1.		
	5. 13.		
	5. 14.		
Pis.	37.		
	96.		
Q. fr.	1. 2. 14.		
Rab. Post.	23.		
Rep.	1. 5.		
	1. 25.		
	1. 43.		

Graecia/Graecus

Ac.	1. 4. 1. 5. 1. 8. 1. 10. 1. 12. 1. 24. 1. 25. 1. 26. 2. 2. 2. 4. 2. 5. 2. 15. 2. 16. 2. 26. 2. 30. 2. 37. 2. 38. 2. 54. 2. 137.	5. 21. 8. 5. 21. 12. 6. 1. 15. 6. 1. 16. 6. 1. 18. 6. 2. 3. 6. 2. 5. 6. 4. 2. 6. 7. 1. 7. 13. 3. 7. 17. 1. 7. 17. 4. 7. 18. 3. 8. 8. 1. 9. 2. 3. 9. 4. 3. 9. 9. 2. 9. 10. 2. 9. 11. 2. 9. 15. 1. 9. 18. 1. 10. 16. 6. 12. 18. 1. 13. 13. 1. 14. 7. 2. 14. 13. 4. 14. 16. 3. 14. 18. 4. 16. 5. 1. 16. 14. 3.
Ad Brut.	1. 6. 3. 1. 16. 6.	12.
Agr.	2. 87.	28.
Amic.	7. 13. 17. 24. 42. 45.	30. 55.
Arch.	4. 5. 10. 14. 23.	6. 26. 32. 41. 49. 51. 52. 59. 63. 67. 68. 69. 77.
Att.	1. 16. 15. 1. 19. 10. 1. 20. 6. 1. 20. 7. 2. 1. 1. 2. 1. 2. 2. 1. 12. 2. 16. 4. 4. 7. 1. 4. 15. 2. 5. 10. 2. 5. 11. 3. 5. 11. 5. 5. 13. 1.	Balb. Brut.

	78.	1. 217.
	79.	1. 232.
	81.	1. 251.
	96.	1. 253.
	104.	2. 2.
	107.	2. 4.
	114.	2. 6.
	118.	2. 13.
	121.	2. 18.
	131.	2. 19.
	138.	2. 20.
	141.	2. 21.
	162.	2. 28.
	167.	2. 41.
	168.	2. 51.
	169.	2. 53.
	173.	2. 55.
	175.	2. 59.
	205.	2. 60.
	236.	2. 75.
	237.	2. 76.
	247.	2. 77.
	254.	2. 92.
	258.	2. 113.
	259.	2. 122.
	265.	2. 152.
	275.	2. 153.
	289.	2. 154.
	294.	2. 157.
	310.	2. 217.
	326.	2. 256.
	332.	2. 265.
Cael.	40.	2. 270.
Deiot.	25.	2. 288.
	28.	2. 299.
De Or.	1. 9.	2. 323.
	1. 11.	2. 341.
	1. 13.	3. 27.
	1. 14.	3. 42.
	1. 22.	3. 56.
	1. 23.	3. 60.
	1. 45.	3. 69.
	1. 58.	3. 93.
	1. 82.	3. 94.
	1. 104.	3. 95.
	1. 105.	3. 109.
	1. 131.	3. 127.
	1. 155.	3. 129.
	1. 197.	3. 130.
	1. 198.	3. 131.

	3. 137.		13. 65. 1.
	3. 139.		13. 78. 1.
	3. 186.		15. 4. 12.
	3. 197.		16. 4. 2.
	3. 228.		16. 21. 4.
Div.	1. 1.		16. 21. 8.
	1. 3.		16. 24. 1.
	1. 39.	Fat.	1.
	1. 40.		11.
	1. 43.	Fin.	1. 1.
	1. 49.		1. 4.
	1. 55.		1. 5.
	1. 68.		1. 6.
	1. 84.		1. 8.
	1. 88.		1. 9.
	1. 90.		1. 10.
	1. 125.		1. 42.
	2. 5.		2. 8.
	2. 11.		2. 12.
	2. 12.		2. 13.
	2. 25.		2. 15.
	2. 34.		2. 18.
	2. 53.		2. 19.
	2. 68.		2. 49.
	2. 89.		2. 62.
	2. 92.		2. 68.
	2. 114.		2. 80.
	2. 116.		2. 105.
Div. Caec.	39.		2. 112.
	48.		3. 3.
Dom.	60.		3. 4.
	111.		3. 5.
Fam.	1. 6. 2.		3. 15.
	5. 12. 2.		3. 23.
	6. 6. 10.		3. 26.
	7. 1. 3.		3. 35.
	7. 28. 1.		3. 39.
	7. 30. 3.		3. 55.
	8. 6. 5.		3. 64.
	8. 8. 10.		4. 5.
	9. 16. 6.		4. 72.
	9. 22. 3.		5. 11.
	9. 24. 3.		5. 17.
	9. 26. 2.		5. 49.
	10. 1. 1.		5. 66.
	12. 5. 1.		5. 75.
	12. 13. 4.		5. 96.
	12. 25. 3.	Flac.	9.
	13. 16. 4.		10.
	13. 28b 1.		11.

	14.		80.
	16.	Mur.	29.
	17.		31.
	18.	N. D.	1. 8.
	20.		1. 11.
	24.		1. 15.
	27.		1. 30.
	31.		1. 58.
	36.		2. 14.
	42.		2. 29.
	57.		2. 47.
	60.		2. 52.
	61.		2. 53.
	62.		2. 58.
	63.		2. 60.
	64.		2. 63.
	65.		2. 64.
	71.		2. 66.
	74.		2. 67.
	90.		2. 68.
	92.		2. 91.
	100.		2. 94.
Har.	19.		2. 108.
Inv.	1. 55.		2. 111.
	2. 28.		2. 123.
	2. 69.		2. 165.
Leg.	1. 5.		3. 13.
	1. 7.		3. 15.
	1. 19.		3. 28.
	1. 27.		3. 39.
	1. 53.		3. 42.
	1. 58.		3. 46.
	2. 21.		3. 48.
	2. 26.		3. 51.
	2. 28.		3. 58.
	2. 29.		3. 60.
	2. 32.		3. 82.
	2. 37.		3. 84.
	2. 38.	Off.	1. 1.
	2. 39.		1. 3.
	2. 62.		1. 8.
	3. 13.		1. 51.
	3. 46.		1. 93.
	3. 47.		1. 101.
Lig.	11.		1. 108.
Man.	11.		1. 111.
	12.		1. 142.
	35.		1. 153.
	40.		2. 18.
Mil.	28.		2. 60.

	2. 80.		5. 12.
	2. 83.		10. 9.
	2. 87.		10. 10.
	3. 48.		10. 11.
	3. 73.		10. 14.
	3. 82.		10. 25.
	3. 99.		10. 26.
	3. 115.		11. 14.
Opt. Gen.	1.		11. 26.
	13.	Pis.	22.
	18.		37.
	22.		42.
	23.		67.
Or.	4.		68.
	6.		69.
	25.		70.
	27.		74.
	29.		91.
	31.	Planc.	98.
	36.	Prov.	7.
	37.		14.
	61.		15.
	67.	Q. fr.	1. 1. 7.
	70.		1. 1. 16.
	83.		1. 1. 18.
	92.		1. 1. 19.
	94.		1. 1. 28.
	108.		1. 1. 33.
	125.		1. 1. 35.
	126.		1. 1. 36.
	128.		1. 2. 4.
	132.		1. 2. 6.
	152.		2. 11. 4.
	153.		2. 15. 5.
	160.		3. 4. 5.
	164.	Rab. Post.	23.
	166.		36.
	170.	Rep.	1. 5.
	171.		1. 12.
	181.		1. 30.
	183.		1. 34.
	204.		1. 36.
	211.		1. 37.
	223.		1. 58.
	229.		2. 8.
Part.	1.		2. 9.
	2.		2. 18.
Phil.	1. 1.		2. 21.
	1. 7.		2. 34.
	2. 94.		2. 35.

	2. 37.		1. 68.
	2. 47.		1. 74.
	2. 49.		1. 96.
	2. 58.		1. 111.
	3. 7.		2. 4.
	3. 8.		2. 5.
	3. 14.		2. 6.
	3. 15.		2. 26.
	3. 43.		2. 27.
	4. 3.		*2. 35.
	4. 4.		2. 36.
	5. 3.		2. 48.
	6. 11.		2. 65.
Scaur.	3.		3. 7.
	4.		3. 10.
Sen.	3.		3. 11.
	26.		3. 13.
	31.		3. 16.
	38.		3. 23.
	45.		3. 28.
Sest.	94.		3. 81.
	141.		4. 1.
	142.		4. 2.
Top.	5.		4. 10.
	24.		4. 21.
	30.		4. 25.
	31.		4. 34.
	35.		4. 70.
	38.		5. 7.
	42.		5. 9.
	48.		5. 10.
	49.		5. 24.
	55.		5. 58.
	79.		5. 66.
	83.		5. 103.
	93.		5. 105.
	95.		5. 112.
Tusc.	1. 1.		5. 113.
	1. 2.		5. 114.
	1. 3.		5. 116.
	1. 4.		5. 118.
	1. 5.	Ver.	II 1. 48.
	1. 7.		II 1. 53.
	1. 8.		II 1. 63.
	1. 10.		II 1. 66.
	1. 15.		II 1. 73.
	1. 28.		II 1. 74.
	1. 29.		II 2. 7.
	1. 38.		II 2. 87.
	1. 41.		II 2. 129.

II 2. 158.
II 2. 159.
II 3. 69.
II 3. 84.
II 4. 21.
II 4. 31.
II 4. 71.
II 4. 106.
II 4. 115.
II 4. 117.
II 4. 124.

II 4. 127.
II 4. 128.
II 4. 132.
II 4. 133.
II 4. 134.
II 4. 135.
II 4. 147.
II 5. 126.
II 5. 146.
II 5. 187.

Graeculus

De Or.	1. 47. 1. 102. 1. 221.
Fam.	7. 18. 1.
Flac.	23.
Mil.	55.
Phil.	5. 14. 13. 33.
Pis.	70.
Red. Sen.	14.
Scaur.	4.
Sest.	110. 126.
Tusc.	1. 86. *2. 35.
Ver.	II 2. 72. II 4. 127.

6. BIBLIOGRAFIJA

- ADAMS 1995 = J. N. Adams, "The Language of the Vindolanda Writing Tablets: An Interim Report", *The Journal of Roman Studies*, Vol. 85, 86–134, Society for the Promotion of Roman Studies.
- ADAMS 2003 = J. N. Adams, *Bilingualism and the Latin language*, Cambridge University Press, Cambridge.
- ADAMS–JANSE–SWAIN 2002 = *Bilingualism in Ancient Society – Language contact and the Written Text*, Edited by J. N. Adams, M. Janse, S. Swain, Oxford University Press, Oxford.
- ALDRETE 2004 = G. S. Aldrete, *Daily life in the Roman city : Rome, Pompeii, and Ostia*, The Greenwood Press, Westport, Connecticut, London.
- ARSENIĆ 1988 = M. Arsenić (prevod i komentari), *Herodotova istorija 1. i 2. deo*, Izdavačka radna organizacija Matice srpske Novi Sad.
- ASTIN 1956 = A. E. Astin, "Scipio Aemilianus and Cato Censorius", *Latomus*, T. 15, Fasc. 2, 159–180, Société d'Études Latines de Bruxelles.
- ASTIN 1978 = A. E. Astin, *Cato the Censor*, Oxford, Clarendon Press.
- BALDWIN 1992 = B. Baldwin, "Greek in Cicero's letters" *Acta classica*, 35, 1–18, University of Calgary, South Africa.
- BALSDON 1967 = J. P. V. D. Balsdon, "T. Quinctius Flaminius", *Phoenix*, Vol. 21, No. 3, Classical Association of Canada, 177–190.
- BALSDON 1979 = J. P. V. D. Balsdon, *Romans and Aliens*, Chapel Hill, University of North Carolina Press.
- BALTUSSEN 2011 = H. N. Baltussen, "Cicero's Translation of Greek Philosophy: Personal Mission or Public Service?", *The Ancient Mediterranean in Perspective*, UK, 37–47.
- BLOOMER 2011 = W. M. Bloomer, *The School of Rome: Latin Studies and the Origins of Liberal Education*, University of California Press.
- BOWERSOCK 1965 = G. W. Bowersock, *Augustus and the Greek world*, Clarendon Press, Oxford.

- BROWN 1934 = R. M. Brown, *A Study of the Scipionic Circle*, Scottsdale.
- BUDIMIR–FLAŠAR 1963 = M. Budimir, M. Flašar, *Pregled rimske književnosti*, Zavod za izdavanje udžbenika Narodne republike Srbije, Beograd.
- CHONG 2014 = C. J. Chong, *The ethnic “Other” in Cicero’s Pro Scauro*, Masters Research thesis, The University of Melbourne.
- CHURCH 1884 = A. J. Church, *Roman life in the days of Cicero: sketches drawn from his letters and speeches*, Seeley and Co, London.
- CREPAJAC 1974 = Ljub. Crepajac (prevod i komentari), *Marko Tulije Ciceron, Rasprave u Tuskulu*, Beograd, SKZ.
- CROWTHER 1983 = N. B. Crowther, “Greek Games in Republican Rome”, *L’Antiquité Classique*, T. 52, 268–273, Antiquité Classique.
- DAVIES 1971 = J. C. Davies, “The Originality of Cicero’s Philosophical Works”, *Latomus*, T. 30, Fasc 1, 105–119, Société d’Études Latines de Bruxelles.
- DIMITRIJEVIĆ 2002 = D. Dimitrijević, „Respublica, to sam ja: Ciceron, Post reditum in senatu”, *Lucida intervalla* 26, 5 – 42, Beograd.
- DIMITRIJEVIĆ 2007 = D. Dimitrijević, „Upotreba grčkog jezika u Ciceronovim pismima“, *Lucida intervalla* 35, 19–28, Beograd.
- DOMINIK–HALL 2010 = W. Dominik, J. Hall, *A Companion to Roman Rhetoric*, Blackwell Publishing.
- DUBUISSON 1982 = M. Dubuisson, *Some aspects of Graeco-Roman relations: The attitude of Roman administration towards language use; Xenophobia and disparaging words in Greek and Latin*, Historisches Institut of the Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule, Aachen.
- DUKAT 1988a = Z. Dukat (prevod i komentari), *Plutarh, Usporedni životopisi I*, August Cesarec, Zagreb.
- DUKAT 1988b = Z. Dukat (prevod i komentari), *Plutarh, Usporedni životopisi II*, August Cesarec, Zagreb.
- DUNKLE 1967 = J. R. Dunkle, “The Greek Tyrant and Roman Political Invective of the Late Republic”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 98, 151–171, Johns Hopkins University Press.

- ĐURIĆ 2002 = M. Đurić (prevod i komentar), *Plutarh, Slavni likovi antike*, Dereta, Beograd.
- EDWARDS 1993 = C. Edwards, *The Politics of Immorality in Ancient Rome*, Cambridge University Press.
- ERSKINE 1991 = A. Erskine, "Hellenistic Monarchy and Roman Political Invective", *The Classical Quarterly*, Vol. 41, No. 1, 106–120, The Classical Association, Cambridge University Press.
- ERSKINE 1997 = A. Erskine, "Greek gifts and Roman suspicion", *Classics Ireland*, Vol. 4. 33–45, Classical Association of Ireland.
- FARRELL 2001 = J. Farrell, *Latin Language and Latin Culture*, Cambridge University Press.
- FRIENDLÄNDER 1965 = L. Friendländer, *Roman Life and Manners under the Early Empire*, Routledge and Kegan Paul, London.
- GATZKE 2008 = A. F. Gatzke, *The Role of Philhellenism in the Political Invective of the Late Roman Republic*, The Pennsylvania State University, College of the Liberal Arts.
- GLUCKER 2015 = J. Glucker, "Cicero as Translator and Cicero in Translation", *Philologica X*, Societas Philologorum.
- GUITE 1962 = H. Guite, "Cicero's Attitude to the Greeks", *Greece and Rome*, Vol. 9, No. 2, 142–159, Cambridge University Press.
- GRUEN 1984 = E. S. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, University of California Press, Berkeley.
- GRUEN 1990 = E. S. Gruen, *Studies in Greek culture and Roman policy*, University of California Press, Berkeley.
- GRUEN 1992 = E. S. Gruen, *Cultural and National Identity in Republican Rome*, Cornell University Press, New York.
- GRUEN 2013 = E. S. Gruen, "Cicero and the Alien", *Roman Literature, Gender and Reception*, edited by D. Lateiner, B. Gold and J. Perkins, Routledge, New York.
- GRUEN 2015 = E. S. Gruen, "Did the Romans have an Ethnic Identity?", *Antichthon* 47, 1–17.
- HAARHOFF 1948 = T. J. Haarhoff, *The Stranger at the Gate*, Blackwell, Oxford.
- HENRICHS 1995 = A. Henrichs, "Graecia Capta: Roman Views of Greek Culture", *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 97, 243–261, Harvard University.

- HOUGH 1934 = J. N. Hough, "The Use of Greek Words by Plautus", *The American Journal of Philology*, Vol. 55, 346–364, Johns Hopkins University Press.
- ISAAC 2004 = B. Isaac, *The Invention of Racism in Classical Antiquity*, Princeton University Press.
- JELAČIĆ SRBULJ 2007 = V. Jelačić Srbulj, *Rhetorikè téhne*, Beograd.
- JOCELYN 1977 = H. Jocelyn, "The ruling class of the Roman Republic and Greek Philosophers", *Bulletin of the John Rylands Library*, 59, 323–366, Manchester University Press.
- JONES 1940 = A. H. M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Clarendon Press, Oxford.
- JONES 1959 = D. M. Jones, "Cicero as a translator", *Bulletin of the Institute of Classical Studies* No. 6, 22–34, Wiley.
- JONES 1963 = A. H. M. Jones, "The Greeks under the Roman Empire", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 17, 3–19, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University.
- JOVANOVIĆ 2016 = J. Jovanović, "Komponenta veličine kao motivator pogrđnog ili afirmativnog značenja leksema kojima se imenuje čovek", *Zbornik sa naučne konferencije Jezik, književnost, značenje: Jezička istraživanja*, Biljana Mišić Ilić, Vesna Lopičić, (ur.), Filozofski fakultet, Niš, 113–129.
- KAMPMEIER 1921 = A. Kampmeier, "Roman Tolerance Toward the Greek Language", *The Open Court*. No. 4, Open Court Publishing Company.
- KRUCK 2008 = J. Kruck, *Cicero as Translator of Greek in his Presentation of the Stoic Theory of Action*, Master Thesis, The University of Manitoba, Winnipeg.
- KUČINSKIENĖ 2012 = A. Kučinskienė, "Cicero about Translation: Exploring the Meaning of Words", *Literatūra*, 54 (3), 95–111, Vilnius University, Lithuania.
- KUČINSKIENĖ 2012 = A. Kučinskienė, "Hellenes in the eyes of Cicero", *Hellenic Dimensions*, 59–68, Centre for Hellenic Studies, University of Latvia.
- KUČINSKIENĖ 2015 = A. Kučinskienė, "Cicero's attitude to Greeks and their culture", *Literatūra*, 48 (3), 68–78, Vilnius University, Lithuania.
- LAUGHTON 1961 = E. Laughton, "Cicero and Greek orators", *The American Journal of Philology*, Vol. 82, No. 1, 27–49, Johns Hopkins University Press.

- LOMAS 1996 = K. Lomas, "Greeks, Romans, and Others: problems of colonialism and ethnicity in southern Italy", *Roman imperialism: post-colonial perspectives*, edited by J. Webster; N. Cooper, School of Archaeological Studies, University of Leicester, 135–144.
- LULL 1919 = B. T. Lull, *Cicero's attitude toward individual Greeks as shown in his letters and orations*, University of California.
- MACMULLEN 1991 = R. MacMullen, "Hellenizing the Romans (2nd Century B.C.)", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 40, H. 4, 419–438, Franz Steiner Verlag.
- MAY 2002 = J. May, *Brill's companion to Cicero: oratory and rhetoric*, edited by J. May, Brill, Leiden • Boston • Köln.
- MADSEN 2006 = J. M. Madsen, "Intellectual Resistance to Roman Hegemony and its Representativity", *Rome and the Black Sea Region*, 63–82, Aarhus Universitetsforlag, Denmark.
- MARIČIĆ 2003 = G. Maričić (prevod i komentar), *Gaj Salustije Krisp, Katilinina zavera*, Stylos, Novi Sad.
- MELLOR 2008 = R. Mellor, "Graecia Capta: The Confrontation between Greek and Roman Identity", *Hellenisms: Culture, Identity, and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, edited by Katerina Zacharia, 79–126, Ashgate Publishing.
- MOMIGLIANO 1975 = A. D. Momigliano, *Alien wisdom: The Limits of Hellenization*, Cambridge University Press.
- NOVAKOVIĆ 1986 = D. Novaković (prevod i komentari), *Lucije Anej Seneka, Pretvorba božanskog Klaudija u tikvu*, VPA, Zagreb.
- NYBAKKEN 1939 = O. E. Nybakken "Humanitas Romana", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 70, The Johns Hopkins University Press, 396-413
- PAVLOVIĆ–VILHAR 2002 = B. Pavlović, A. Vilhar (prevod i komentari), *Platon, Država*, Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- PEARSON 1968 = L. Pearson, "Cicero's Debt to Demosthenes: The Verrines", *Pacific Coast Philology*, Vol. 3, 49–54, Penn State University Press.

- PEIRANO 2010 = I. Peirano, "Hellenized Romans and Barbarized Greeks; Reading the End of Dionysius of Halicarnassus, *Antiquitates Romanae*", *The Journal of Roman Studies*, Vol. 100, 32–53, Society for the Promotion of Roman Studies.
- PEJČINOVIĆ 1975 = P. Pejčinović (prevod i komentari), *Marko Tulije Ciceron, O krajnostima dobra i zla*, Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša“, Sarajevo.
- PETROCHILOS 1974 = N. K. Petrochilos, *Roman Attitudes to the Greeks*, National and Capodistrian University of Athens, Faculty of Arts, Athens.
- PUTNIK 2005 = N. Putnik, „Upotreba grčkog jezika u Ciceronovim pismima Atiku“, *Lucida intervalla* 31, 53–65, Beograd.
- PUTNIK 2009 = N. Putnik, „Grčki jezik u Ciceronovim pismima Atiku“, *Marko Tulije Ciceron, Pisma Atiku I*, prevod J. Savić, M. Kisić, N. Putnik, 33–58, Beograd.
- RAWSON 1972 = E. Rawson, "Cicero the Historian and Cicero the Antiquarian", *The Journal of Roman Studies*, Vol. 62, 33–45, Cambridge University Press.
- RAWSON 1975 = E. Rawson, "Caesar's heritage: Hellenistic Kings and their Roman Equals", *The Journal of Roman Studies*, Vol. 65, 148–159, Cambridge University Press.
- RAWSON 1985 = E. Rawson, *Intellectual life in the late Roman Republic*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- RAWSON 1994 = E. Rawson, *Cicero: A Portrait*, Bristol Classical Press, Bristol.
- REEVE 2012 = E. Reeve, "Cato the censor and the construction of the *vir bonus*", *Rosetta*, No. 12, University College, Oxford
- ROCHETTE 2010 = B. Rochette, "Greek and Latin Bilingualism", *A Companion to the Ancient Greek Language*, editor E. J. Bakker, Blackwell Publishing.
- ROSE 1921 = H. J. Rose, "The Greek of Cicero", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 41, Part 1, 91–116, Cambridge University Press.
- ROWLAND 1972 = R. J. Rowland, "Cicero and the Greek World", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 103, 451–461, Johns Hopkins University Press.
- RUEBEL 1977 = J. S. Ruebel, "Cato and Scipio Africanus", *The Classical World*, Vol. 71, No. 3, 161–173, The Johns Hopkins University Press.

- SAUNDERS 1944 = C. Saunders, "The Nature of Rome's Early Appraisal of Greek Culture", *Classical Philology*, Vol. 39, No. 4, 207–214, The University of Chicago Press.
- SHACKLETON BAILEY 1980 = D. R. Shackleton Baily, *Cicero: Epistulae ad Quintum Fratrem et M. Brutum*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SAVIĆ–KISIĆ–PUTNIK 2009 = J. Savić, M. Kisić, N. Putnik, *Marko Tulije Ciceron, Pisma Atiku I*, Fedon, Beograd, 2009.
- SCOTT 1929 = K. Scott, "Octavian's Propaganda and Antony's De Sua Ebrietate", *Classical Philology*, Vol. 24, No. 2, The University of Chicago Press, 133–141.
- SCRIBNER 1920 = H. S. Scribner, "Cicero as a Hellenist", *The Classical Journal*, Vol. 16, No. 2, 81–92, The Classical Association of the Middle West and South.
- SHOWERMAN 1904 = G. Showerman, Cicero's Appreciation of Greek Art, *The American Journal of Philology*, Vol. 25, No. 3, 306–314, Johns Hopkins University Press.
- SMITH 1940 = R. E. Smith, Cato Censorius, *Greece & Rome*, Vol. 9, No. 27, 150–165, The Classical Association, Cambridge University Press.
- SMYTH 1911 = H. W. Smyth, "Graecia Capta", *The Classical Weekly*, Vol. 4, No. 20, The Johns Hopkins University Press, 154–158.
- SPAWFORTH 2012 = A. J. S. Spawforth, "Greece and the Augustan Cultural Revolution", *Greek culture in the Roman world*, Cambridge University Press.
- STEELE 1900 = R. B. Steele, "The Greek in Cicero's epistles", *The American Journal of Philology*, Vol. 21, No. 4, 387–410, Johns Hopkins University Press.
- STEVENS 2006 = B. Stevens, "Aeolism: Latin as a Dialect of Greek", *The Classical Journal*, Vol. 102, No. 2, 115–144, The Classical Association of the Middle West and South, Inc (CAMWS).
- STRIKER 1995 = G. Striker, "Cicero and Greek Philosophy", *Harvard studies in Classical Philology*, Vol. 97, 53–61, Harvard University.
- TROUARD 1942 = M. A. Trouard, *Cicero's Attitude towards the Greeks*, Phd Dissertation, The University of Chicago, Illinois.
- VAN DER BLOM 2007 = H. van der Blom, "Graecophile or Graecophobe? Cicero's choice between Greek and Roman Exempla", *The Classical Outlook*, Vol. 84, No. 4, American Classical League, 157–162.

- VASALY 1993 = A. Vasaly, *Representations: Images of the World in Ciceronian Oratory*, Berkeley, University of California Press.
- VILHAR 2003 = A. Vilhar (prevod i komentari), *Anej Lucije Seneka, Pisma prijatelju*, Dereta, Beograd.
- VILHAR 2004 = A. Vilhar (prevod i komentari) *Platon, Zakoni*, Dereta, Beograd.
- WALLACE-HADRILL 1998 = A. Wallace-Hadrill, "To be Roman, Go Greek", *Modus Operandi*, Bulletin of the Institute of Classical Studies, Supplement 71, 79–91, London.
- WALLACE-HADRILL 1998 = A. Wallace-Hadrill, *Rome's Cultural Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge.
- WARDMAN 1976 = A. Wardman, *Rome's debt to Greece*, Ithaca, London.
- WEDECK 1929 = H. E. Wedeck, "The Roman Attitude toward Foreign Influence, Particularly toward the Greek Influence during the Republic", *The Classical Weekly*, Vol. 22, No. 25, 195–198, Johns Hopkins University Press.
- WHITE 2010 = P. White, *Cicero in Letters: Epistolary Relations of the Late Republic*, Oxford University Press, Oxford.
- WISSE 2002 = J. Wisse, "The Intellectual Background Of Cicero's Rhetorical Works", *Brill's companion to Cicero: Oratory and Rhetoric*, edited by J. May, Brill, Leiden • Boston • Köln.
- ZETZEL 2003 = J. E. G. Zetzel, "Plato with Pillows: Cicero on the Uses of Greek Culture", *Myth, History and Culture in Republican Rome: Studies on Honour of T. P. Wiseman*, Exeter Press.
- ŠALABALIĆ 1976 = R. Šalabalić (prevod i komentari), *Gaj Petronije Arbiter, Satirikon*, Srpska književna zadruka, Beograd.
- ŠIJAČKI MANEVIĆ 2002 = B. Šijački Manević (prevod i komentari), *Marko Tulije Ciceron, Država, Plato*, Beograd.

BIOGRAFIJA AUTORA

Marina Andrijašević (dev. Milanović) rođena je 09.03.1990. u Gornjem Milanovcu, gde je pohađala osnovnu školu. Filološku gimnaziju u Beogradu (smer klasični jezici) završila je 2009. godine kao nosilac Vukove diplome. Dva puta je osvajala nagrade na republičkom takmičenju u znanju klasičnog grčkog jezika, i zahvaljujući tim uspesima bila stipendista Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja tokom srednjoškolskog, a potom i fakultetskog školovanja.

Diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na Odeljenju za klasične nauke 2013. godine sa prosečnom ocenom 9,12. Master studije na istom fakultetu završila je 2014. godine sa prosekom 9,64, odbranivši rad na temu „Kontrahovani oblici perfekatske osnove u Ciceronovim *Verinama* i *Filipikama*“ pod mentorstvom prof. dr Borisa Pendelja. Doktorske studije upisala je 2015. godine.

Od oktobra 2015. godine angažovana je na izvođenju nastave predmeta *Latinski jezik* na Odeljenju arheologije Filozofskog fakulteta u Beogradu. Iskustvo u nastavi sticala je i na zamenama nastavnika latinskog jezika u Trećoj beogradskoj gimnaziji, kao i u Filološkoj gimnaziji. Trenutno je zaposlena na Filozofskom fakultetu u Beogradu, kao istraživač-saradnik. Od 2018. godine angažovana je na projektu *Istorija srpske filozofije (1790-64)* Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije pod rukovodstvom prof. dr Irine Deretić. Prevela je spis *Paradoksi stoičara* Marka Tulija Cicerona, koji je objavljen u časopisu *Theoria* Srpskog filozofskog društva. Objavila je nekoliko naučnih radova:

Гордан Маричић, Марина Милановић, “For reading, watching and clapping: Sartre's dirty hands and Hristic's clean hands”, *Истраживања* (26), Филозофски факултет, Нови Сад, 2015.

Гордан Маричић, Марина Милановић, “The tragic chorus in ancient times and nowadays: its role and staging”, *Истраживања* (27), Филозофски факултет, Нови Сад, 2016.

Марина Милановић, „О реуматским болестима у списима античких писаца”, *Phlogiston* (27), Музеј науке и технике, Београд, 2019.

Marina Milanović, Marko Tuliје Ciceron: *Paradoksi stoičara* (sa uvodom i napomenama prevodioca), *Theoria* (3/2019), Srpsko filozofsko društvo, Beograd, 2019.

Marina Andrijašević, „Ciceronova žena Terencija kao mater familias”, *KSIO – humanistički časopis za mlade istraživače*, Klub studenata istorije "Ostrogorski", Beograd, 2020.

Марина Андријашевић, „О подношењу бола у антици”, *Phlogiston* (28), Музеј науке и технике, Београд, 2020.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Марина Андријашевић

Број индекса: 9к14/1

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

**Однос Римљана према Грцима и грчкој култури у Цицероновим делима:
контекстуална анализа етнонима *Грк* и пертинентних термина**

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршила ауторска права и користила интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Марина Андријашевић
Број индекса: 9к14/1
Студијски програм: класичне науке
Наслов рада: Однос Римљана према Грцима и грчкој култури у
Цицероновим делима: контекстуална анализа етнонима
Грк и пертинентних термина
Ментор: проф. др Борис Пендељ

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предала ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

**Однос Римљана према Грцима и грчкој култури у Цицероновим делима:
контекстуална анализа етнонима *Грк* и пертинентних термина**

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предала сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучила.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.